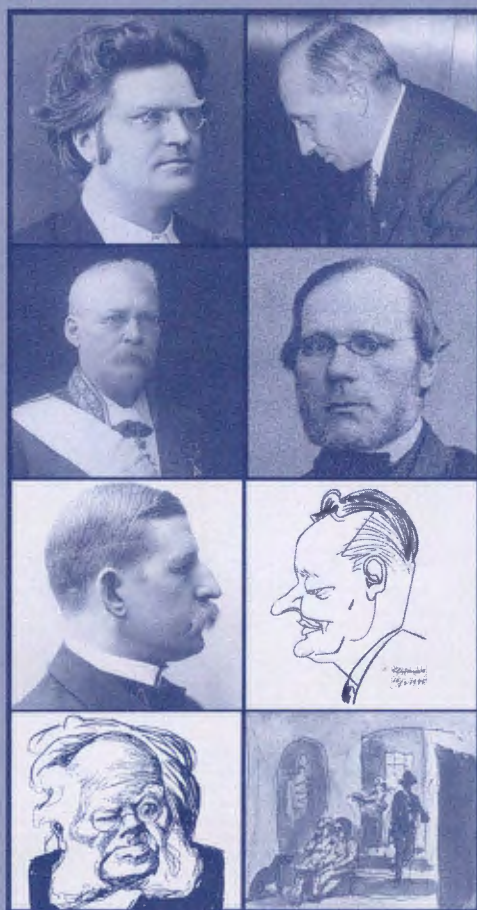

Personhistorisk

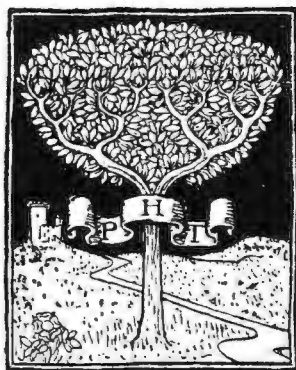
TIDSKRIFT

2005:I

Årgång 101

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2005:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.
E-post: laron.018129984@0telia.com
<http://www.personhistoriskasamfundet.se>

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: doc. Björn Asker, riksarkivarie, fil. dr Tomas Lidman (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsoe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvärshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Vetenskapsrådet
Kungl. Patriotiska Sällskapet.
Arla Coldinu-Orden

Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift
(2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Werner Pursche</i>	"Annotationes actorum gelseniarum".	5
<i>Anders Breitholtz</i>	Överste Carl Breitholtz – en tapper karolin.	32
<i>Bo G Hall</i>	Superpatrioten som blev fredsfurste.	44
<i>Anna Larsson</i>	Rektorn, bildningen och tron.	77
<i>Gunnel Furuland</i>	Carl Rosander – boktryckaren och folkupplysaren.	92

Recensioner

Die Matrikel der Universität Greifswald und die Dekanatsbücher.	103
<i>Johan Ekeblad</i> Breven till Claes: Om livet och hovet på Kristinas tid.	105
<i>Christopher O'Regan</i> Gustaf III:s Stockholm.	106
<i>H. Arnold Barton</i> Sweden and visions of Norway.	108
<i>Per Rydén</i> Den svenske Ikaros.	110
<i>Eva Helen Ulvros</i> Dansens och tidens virvlar.	111
<i>Björn Fontander</i> Blixen & Blixen.	112
<i>Tage Erlander</i> Dagböcker 1954.	115
<i>Svante Nordin</i> Ingemar Hedenius.	117
<i>Knut Ståhlberg</i> De Gaulle: Mannen som var Frankrike.	122
<i>Per Nils Jensfelt</i> (red.), Minnesrunor.	125

Bland medarbetarna

127

”Annotationes Actorum Gelsenianorum”¹

En småländsk 1600-talsprästs väg till Gamleby pastorat

WERNER PURSCHE

Föremålet för följande skildring är sedermera kyrkoherden i Gamleby pastorat, Sven Gelsenius (1619–1676). Han var en andra generationens präst och släkten hade, som så många andra svenska prästsläkter, sitt ursprung i bondeståndet. Han levde under en tid då det svenska stormaktsväldet uppkom och konsoliderades, och stat och kyrka tillsammans medverkade till att göra invånarna till goda lutheraner. Prästen intog en ledande ställning inom församlingen, han företrädde den ofta, men fungerade även som kronans förlängda arm. Det kyrkliga och det världsliga var nära förknippat med varandra. Förhållandet mellan menigheten och prästerna var också komplicerat. Församlingsborna kunde stödja prästerna, men även få dem avsatta. De kunde uppträda hotfullt mot sina själasörjare och på olika sätt störa gudstjänsterna och t.o.m. vägra att delta i dem. Det hände även att de utestängde en präst från kyrkan. Då prästerna delvis måste försörja sig genom att bruka den dem tilldelade jorden, hade de likartade problem som

bönderna. Tvister av ekonomisk art mellan en präst och bönder i församlingen var inte heller ovanliga. Levnadsstandarden var också ungefär densamma, även om det naturligtvis rädde skillnader mellan fattiga och rika pastorat.²

Bakgrund

Sven Gelsenius' far var kyrkoherden i Gärdserum Thorerus Caroli, född 1580 i Horn, Kinda härad, Östergötlands län. Han prästvigdes 1609 och blev kyrkoherde i Gärdserum 1611. Året dessförinnan hade han gift sig med företrädarens, Sveno Andræ (död 1610), dotter Elsa. Hur Tor kom in på prästbanan, var han fick sin utbildning och var han tjänstgjort innan han blev kyrkoherde, är frågor som inte har kunnat besvaras. Då det gäller utbildningen kan det dock tänkas, att han besökte Linköpings katedralskola. I en viaticeringslista (d.v.s. lista med uppgifter om i vilken församling respektive elev fick gå sockengång) från år 1599 upptas en Torerus Ca-

roleri som tilldelats Frödinge socken. I en i nämnda lista inbunden förteckning över samtliga elever år 1600 (strax efter Peter och Paulus; 29/6) upptas i rektors klass också en Torerus Caroli. Tidsmässigt sett kan det vara fråga om Svens far. Tors karriär synes i alla händelser ha gått snabbt i den meningen, att han redan tre år efter prästvigningen blev kyrkoherde. Naturligtvis har giftermålet spelat en viss roll. Han ”konserverade” visserligen inte företrädarens änka, men dottern fick sin försörjning ordnad.³

Om Tors föräldrar vet vi alltså endast att faderns förnamn var Carl och att denne var bonde. I längden för Älvsborgs lösen 1571 upptas under Horn endast en Carl i Lysingehult. I Älvsborgs lösen 1613 förekommer ingen med namnet Carl i Horns socken. Naturligtvis är det omöjligt att säga om Carl i Lysingehult är identisk med Tors far. Det verkar dock som om den sistnämnde under 1610-talet flyttat till sonen i Gärdserum. Han figurerar nämligen i en incident – eller snarare flera incidenter – som år 1618 utspelade sig i och utanför kyrkan i Gärdserum. Till gudstjänsten en söndag – troligen framåt hösten – hade knekten Vaste i Götestorp intagit sin vanliga bänkplats, då Tor sände ”honom bud med sin fader” att han skulle uppehålla sig i vapenhuset. Orsaken här till var att Vaste – som var gift – stod anklagad vid tinget för lägersmål, och innan ärendet var avgjort borde han inte få sitta bland menigheten i kyrkan, något som Tor inskräppte vid ett samtal med Vaste direkt efter predikan. Påföljande onsdag, som var en bönedag, kom Vaste till kyrkan med en bössa och satte sig längre fram i kyrkan än vanligt. Tor sände ”honom åter bud” – troligen med fadern – att han skulle bege sig ner till kyrkodörren. Vaste gick då

fram till altaret med bössan och frågade om kyrkoherden skulle driva honom ut ur kyrkan. Tor förnekade detta och uppmanade honom att sätta sig på sin vanliga plats och höra på Guds ord. Härpå tvingade Vaste mer eller mindre Tor och dennes far att gå ut ur kyrkan, men då ”herr Torres fader Carl kom ut med sin son på kyrkogården, då ville Vaste draga honom utan om kyrkogården, men han slet sig ifrån honom och gick in i kyrkan igen”. Församlingen bad nu Tor, att han skulle fortsätta predikningen ”och inte göra predikefall för hans (Vastes) skull”. Först då gick Tor in i kyrkan igen följd dock av Vaste som gjorde ”stort buller” i kyrkan och hotade både Tor och hans far till livet ”evär han dem finner”.⁴

Tor var utan tvivel en ”besvärlig” präst, vilket styrks av flera liknande händelser som den ovan återgivna. Särskilt kan nämnas att han i minst tio år låg i strid med bonden Måns i Bosgård och senare även med dennes son Mårten. Twisten började år 1629 med att han drev ut Måns' och Peders i Bostorp hustrur och barn ur kyrkan. I detta fall låg det, som domkapitlet konstaterade, ”privatiske saker” bakom hans agerande. En förlikning åstadkoms, men blev inte av någon längre varaktighet. Efter en rad incidenter parterna emellan blev motsättningarna så svåra, att Tor i ett tillägg till ett brev av den 29/4 1633 anförde följande: ”Så är icke allena denna Måns ond och vrångvis emot mig, utan uppeggar flere till att göra mig motstånd(d) och säga att de vilja fly sig en annan präst”. Att denna anklagelse inte saknade grund framgår av Måns' påstående 1637 att han hade uppmanats av några andra i församlingen ”att förskaffa på alla deras och hela församlingens vägnar en förmaningsskrift från kapitlet” till kyrkoherden. Tre personer uppräknas

såsom varande de som bett Måns att agera inför domkapitlet. En av dem var Vaste i Tingestorp, "till vilken h Tor haver ett oförlikeligit hat" – troligen identisk med ovannämnde Vaste i Götestorp. Efter det Tor anklagat Måns och hans son för flera stölder, företogs en särskild rannsaking i församlingens närvaro vid ett prosteting i Gärdserum. Det visade sig då att församlingen nästan helt stödde sin kyrkoherde.⁵

De sista tio åren av Tors liv fördunklades av ohälsa och försörjningssvårigheter. De senare kan ledas tillbaka till församlingens uppkomst. Den hade ursprungligen varit annex under Ukna, men sedan bönderna hade klagat över att de hade så långt till kyrkan och begärt att få en egen präst, hade friherre Nils Gyllenstierna till Lundholm och Fogelvik år 1583 "låtit dem bekomma sin egen kyrkoherde och fått honom prästgården såsom mig tillförene gjort skatt och skyll och all årlig ränta". Kyrkoherden ifråga var Tors svärfar, Sven Andersson, som tidigare varit huspräst hos Nils Gyllenstierna. Emellertid var det fråga om ett "litet gäll" och prästgården var också liten, så att kyrkoherden inte som övriga präster kunde erlägga "gärder och andra pålagor". Därför bestämde Gyllenstierna – med kungen medgivande – att kyrkoherden skulle "vara fri för gården och borglägersknektar". Fogden i Tjust skulle underrättas härom.⁶

Detta var en föreskrift, som med tiden föll i glömska och snart vållade Tor svårigheter i samband med indrivandet av spannmålstiondet. Enligt bestämmelser, som gick tillbaka till Gustav Vasa, skulle prästen behålla 1/3 av detta tionde. Övriga 2/3 skulle betalas till kronan. Enligt 1583 års brev borde Tor dock få behålla hela tiondet. Uppenbarligen följdes inte regeln, varför Tor fick

utverka Gustav II Adolfs bekräftelse av den 25/1 1619, enligt vilken "all den kyrkotionde som där i socknen årligen faller" skulle behållas av kyrkoherden med undantag dock av de medel som behövdes för inköp av vin och oblater.⁷ Efter Gustav II Adolfs död fick Tor under hand veta att han inte längre skulle få behålla kronotiondet. Det gick så långt att kronofogdarna år 1643 med våld tog tennföremål i pant och länsman satte lås på "kyrkoboden". Med svårighet kunde han sedan utverka ett något urvattnat bekräftelsebrev från drottning Kristina. För att erhålla det hade han fått "dyrt leja en bonde till Stockholm". Trots brevet fick han föra ärendet till häradsrätten, där han biträdades av sonen Andreas, då han själv var "ofärdig" i en fot⁸

År 1645 tycks han ha återfått panten och i en mindre tvist mellan Tor och en bonde heter det att "honom (Tor) är all tionde där i socknen av HKM given". Efter förnyade svårigheter år 1650 vände sig Tor till konsistoriet och bad om hjälp med hänsyn till sin höga ålder och svaghet. Helst ville han ha en bättre "lägenhet", en önskan som varit hans "stor åstundan nu fast över 30 år". Någon förflyttning blev det dock ej tal om, men i ett kungligt brev av den 22/5 1650 fick han en ny bekräftelse på sitt tiondeinnehav med motivering – att han var "boendes i en stark stråkväg och måste tydeligen mycken gästningsbesvär utstå och underkastad vara". Man framhöll även "hans uti Guds församling flitige gjorde trogne tjänst".⁹

Vad anseende Tor åtnjöt hos sina medbröder och hos konsistoriet är svårt att säga. Flera gånger fick han dock stöd i konsistoriet då det gällde tiondet och åtminstone vid två tillfällen utsågs Tor att predika på prästmöten (synoder), 1624

och 1625. Predikanternas antal var 3–4 och i båda nämnda fallen var Tor tredje predikant med angiven ersättare.¹⁰

Som framgått ovan hade Tor år 1644 låtit sig företrädas av sin son Andreas. Så var också förhållandet år 1646 när Tor hos häradsrätten klagade över intrång i sina ägor. I sitt brev till rätten hade han gjort följande tillägg: ”både för gudstjänsten skull och för min ålderdomssvaghets, sänder jag min son i min stad”. Sonen Andreas hade prästvigt 1643 och synes alltså i någon mån ha hjälpt fadern med arbetet i församlingen. Att dennes hälsa var vacklande har också framgått ovan. Han avled år 1654.¹¹

Av ovanstående glimtar ur Tors liv kan man skönja en i sin ämbetutövning nitisk präst i en liten, nyttillkommen och tämligen fattig församling. Han förfogade blott över ett ”armt prästebord” och kunde försörja sig och sin familj endast genom att få disponera hela kyrkotindot, en förmån, som gång på gång var i farozonen och gav honom svårigheter med kronans representer. Han var till hälften bonde, till hälften präst. På båda områden råkade han i konflikt med en del av församlingsborna. Dock tycks församlingen som helhet ha stött honom, vilket inte hindrade att han under större delen av sin prästgöring önskade sig ett större pastorat. Sannolikt var han fysiskt stark och nådde även den för tiden aktningsvärda åldern av nära 75 år. Om (den första) hustrun får vi just ingenting veta annat än att hon födde honom ett stort antal barn. Mer anmärkningsvärt är att så många av dem nådde vuxen ålder. Herdaminnet redovisar de barn som, efter församlingen (vid denna tid i regel skriven som Geldserum och liknande), tog sig namnet Gelsenius. Utöver Andreas (f 1611)

och Sven (f 1619), nämns dottern Elsa, gift med kyrkoherde Lithelius i V. Stenby och Abraham Gelsén, borgare i Norrköping. Till dessa bör läggas ytterligare två söner, Per och Carl. Den förstnämnde blev klockare, bl.a. i Ukna och senare hos brodern Sven i Gamleby. Carl har endast påträffats i Svens dagboksanteckningar under den 3/8 1653.¹²

Ungdoms- och studieår

Den 28/5 1629 inskrevs Petrus och Sven Toreri ”fratres ex Gerserum” i Linköpings skola (gymnasium). Sven var då tio år gammal och Per bör väl ha varit ungefär jämnårig med brodern. Gymnasiet – katedralskolans efterföljare – hade tillkommit år 1627 och de båda bröderna tillhörde alltså en av dess första årgångar. I gymnasiet ingick en trivialskola. De båda skolorna hade en gemensam rektor. En del av de inskrivna eleverna – de som gick sockengång under ferierna – kan följas i viaticeringslistorna. Bortsett från en lista 1599, som alltså härrör från den äldre katedralskolan, (jfr ovan betr. Tor) börjar de år 1632. Sven har återfunnits i listorna för åren 1633–1640. Per förekommer ej, medan Andreas Toreri upptas bl. a. åren 1633, 1635 och 1638. I listorna tilldelades eleverna den eller de socknar där de hade tillstånd att söka få ihop pengar till fortsatta studier. För Svens del rörde det sig, med något undantag, om hemsocknen Gärdserum. Att en prästson fick sig faderns pastorat tilldelad, var ej ovanligt. Ibland har under ett namn även antecknats ”cum filio pastoris”. Vederbörande fick alltså ”dela” socknen med prästens son. Det förhållandet, att Per ej alls förekommer i listorna, tyder på att han tidigt avslutat sina studier. Trivi-

alskolan bestod av fyra klasser, som förberedde för de egentliga gymnasiestudierna, men i Linköping fanns också en "classis sribarum" för mindre studiebegåvade elever. Möjligen har Per besökt denna. När Andreas däremot, i ett brev år 1656 till den då nyblivne biskopen Samuel Enander, uttalade sin glädje över att valet inte fallit på en okänd man, utan just på Enander, erinrade han om de "faderliga välgärningar" som Enander visat honom "uti Linköpings berömlige gymnasio" och hur denne "med all som största flit väl instruerat och lärt gott, rätt och till det bästa promoverat och förhulpit ...". Det kan tilläggas, att Enander var lektor vid gymnasiet åren 1634–1643. Sven och Andreas har alltså, trots åldersskillnaden, för ett antal år samtidigt studerat vid gymnasiet och man kan anta, att de hjälpt varandra under studietiden.¹³

Sven hade, som nämnts ovan, inskrivits i Linköpings gymnasium (skola) vid tio års ålder. Då inskrivningar kunde ske så tidigt som vid sex års ålder, får man anta att han redan i hemmet erhållit en viss grundläggande undervisning. I samband med gymnasiets tillkomst hade en ny läroplan antagits som dock 1634 ersattes av en skolstadga som utarbetats av biskopen Johannes Bothvidi året dessförinnan. Antalet gymnasieklasser var från början tre, men minskades, som framgår av en läsordning från åren 1639–1640, till två. Sannolikt har Sven studerat vid gymnasiet till, alternativt t.o.m. 1641 (viaticeringslistor saknas 1641–1677 och 1642 befann han sig i Åbo). Den långa studietiden i förhållandet till antalet klasser hade sin grund i det vedertagna systemet att gå två år i samma klass. Härigenom skulle lärostoffet bättre inpräntas hos eleverna. Ett fåtal ämnen lästes samtidigt, och man lade

stor vikt vid täta repetitioner. Ämnen och undervisning var i första hand inriktade på prästyrket och de flesta elever kom från präst- och bondehem. De viktigaste ämnena var teologi, latin, grekiska, retorik, logik, filosofi, fysik och matematik. Eleverna undervisades också i sång och instrumentalmusik. Årligen anordnades en examen för att kontrollera kunskaperna inför flyttningen till en högre klass. Kraven var höga och ofta flyttades endast 50 % eller mindre till den högre klassen. Man kan nog anta att Sven gjorde väl ifrån sig. Han kom också senare att betraktas som en lärd man och "stark Græcus".¹⁴

Under Svens vistelse i gymnasiet inträffade en händelse, som sannolikt skulle komma att få en viss betydelse för hans framtida intresseinriktning. År 1635 erhöll gymnasiet en boktryckare, Christopher Günther, som i första hand skulle se till att eleverna kunde förse med läroböcker. Redan 1628 hade Gustav Adolf gett gymnasiet rätt att anskaffa en boktryckare. På grund av bristande anslag kunde rättigheten inte utnyttjas förrän gymnasiet erhållit 20 tiondetunnor spannmål för ändamålet. Günther hade, före flyttningen till Linköping, från 1626 drivit ett privat boktryckeri i Kalmar. Då Sven, under sin vistelse i Åbo kom att bli Finlands förste stilgjutare – varom mera längre fram – har man antagit att han skulle ha lärt konsten hos Peter van Selow i Stockholm vilken levererat tryckstilar till Finlands förste boktryckare, Peter Eriksson Wald, som i november 1642 börjat sin verksamhet i Åbo. Den första kontakten med boktryckerikonsten kan han dock ha fått i Linköping hos Günther och detta destomera som Günther befann sig i samma situation som Wald, d.v.s. han måste också skaffa sig ytterligare tryckstilar.

Uppgifter härom erhålles ur ett slags avräkning (kallad "register") över medel Günther erhållit av domkapitlet och vad han anskaffat till tryckeriet. Sålunda utkvitterade han den 4/9 1635 8 Rd specie. Den 24/6 1636 hade han utbetalat 27 Rd "till en skriftgjutare i Stockholm Peter van Selow benämnd, för någon skrift han gjutit haver, vilken väger tillhopa efter Bissmars vikt (besmansvikt) ett hundrade tjugu och fem marker, eller som han kallar i sin sedel en centner och en fjärdedels centner ...". Den 4/9 1636 hade Günther erhållit ytterligare tryckstil från Stockholm "med quantitalers, som är ett komplement på den förra skrift ..." som betingade 4 Rd. År 1637, slutligen, hade han av en Israel Israelis erhållit tryckstil till en kostnad av 11 Rd.¹⁵

Vad som föranledde Sven Gelsenius att fortsätta sina studier vid Åbo akademi vet vi inte. För att bli präst var det inte nödvändigt att studera vid ett universitet eller en akademi. Stiftstadens gymnasium hade karaktären av en stiftshögskola och undervisningen skilde sig inte mycket från den vid universiteten och akademierna, utom på en punkt, de senare hade rätt att utdela akademiska grader. Det kan också noteras att akademien i Åbo tillkommit så sent som 1640 genom initiativ av Per Brahe genom en utbyggnad av Åbo gymnasium. Ironiskt nog hade prästerskapet redan 1637 föreslagit att, utöver Åbo, även gymnasiet i Linköping skulle omvandlas till akademi, vilket Sven troligen känt till. Då denna förändring ej blev av, kan detta förhållande eventuellt ha fått honom att bege sig till Åbo.¹⁶

Hursomhelst, år 1642 inskrevs Gelsenius vid Åbo akademi som medlem av den östgötska nationen. Han kom att stanna där till 1650. Hans

tid och verksamhet i Åbo har tämligen utförligt skildrats i en uppsats av Holger Nohrström, varför här endast huvuddragen av denna återges. Vad de akademiska studierna beträffar kan nämnas att han 11/12 1644 höll ett latinskt tal på vers, som påföljande trycktes av Peter Wald, att han 24/3 1648 var respondent *pro exercitio* vid ventileringen av en skrift författad av Johannes Elai Terserus, att han 20/12 1649 avlade sin examen Philosophicum, att han den 9/3 1650 disputerade *pro gradu* på en avhandling "De modestia" samt att han den 2/5 samma år promoverades till filosofie magister. För att klara sina studier ekonomiskt erhöill han 1647 ett stipendium av lägsta klass, men redan i oktober 1648 ett i den högsta klassen. Från år 1646 till 1648 var han informator i Bjärnå, men lämnade denna befattning för att helt ägna sig åt sitt uppdrag att åstadkomma en grekisk stil åt akademien. Det var för att kompensera för detta inkomstbortfall som han erhöill det högre stipendiet.

Nu till Gelsenius' insatser som stilgjutare. Akademiboktryckaren Peter Walds uppsättning av stilar – inköpta av van Selow – var kvantitetsmässigt mycket ringa. Man kunde inte sätta upp mera än ett halvt ark av varje stil. Dessutom saknade man helt grekisk stil, vilket vållade svårigheter för flera professorer som ansåg det absolut nödvändigt att man hade sådan stil för citat ur Nya testamentets grundtext. Misslyckade försök gjordes att skaffa grekisk stil från Sverige ur något bibliotek som till äventyrs inte hade någon användning av den. Försök av Wald år 1645 att få pengar till inköp av stil strandade också – det fanns inga medel härför.

I detta läge erbjöd sig Gelsenius, i ett brev från Bjärnå den 12/3 1646, att gjuta nödvändiga

grekiska stilar. Han hade gjort försök att gjuta grekiska tryckstilar i bly och översände prov på dessa. Han underströk också att han till en början hade haft stora svårigheter, men hoppades att han med tiden skulle vinna större färdighet och prestera allt bättre resultat. Konsistoriet ställde sig positivt till förslaget och lovade att stödja honom. Det dröjde till november 1647 innan man i konsistoriets protokoll kunde notera att Gelsenius börjat arbetet med den grekiska stilen. I januari påföljande år kunde han också uppvisa nya prov på sitt arbete och konsistoriet beslöt att köpa typerna om boktryckaren godkände dem. Det gjorde han med slutklämman att stilen t.o.m. var bättre än van Selows. Gelsenius saknade dock både materiel och instrument för sitt fortsatta arbete, vilket ledde till att konsistoriet beviljade honom en mindre summa för inköp av dessa. Man skulle även rekommendera honom hos akademins kansler, d.v.s. greve Per Brahe.

Samma år – 1648 – reste Gelsenius till Stockholm för inköp av det han ytterligare behövde för stilgjutningen. I huvudstaden träffande han sin lärare i Åbo, Johannes Terserus, som blivit andre teologiprofessor i Uppsala. Denne blev hans förnämsta gynnare och lyckades förmå greve Gustav Gustavsson av Wasaborg (drottning Kristinas halvbroder) att skänka Åbo akademi 100 Rd, av vilka hälften direkt utbetalades till Gelsenius. Tecken tyder också på att Per Brahe understött projektet. Sedan Sven Gelsenius återkommit från Stockholm ägde den 21/6 1648 ett sammanträde rum i konsistoriet vid vilket man närmare fattade beslut om arbetets fortgång. Wald, som var närvarande vid sammanträdet,

föreslog att man skulle uppsätta en termin om två år, då Gelsenius behövde tillverka cirka "1400 matricer". En avräkning med honom ägde rum och något senare kunde Terserus, som nu återvänt från Stockholm, ge konsistoriet en redogörelse för vad som förevarit ifråga om finansieringen av stilgjutararbetet. Gelsenius beviljade för en tid även fri kost (3 dr i veckan) och 1 dr i veckan till en pojke som hjälpte honom i arbetet. Arbetet gick nu fortare och redan i april 1649 hade Gelsenius fyra lispund typer färdiga och drygt en månad senare redovisade han färdigställda grekiska tryckstilar om 4 lispund och 18 marker. Wald ansåg nu att det egentligen krävdes 8 lispund, för att sätta upp ett ark, men tog med sig stilen till sitt tryckeri. Det antyds, att Gelsenius egentligen åtagit sig att leverera stil om fem lispund. Någon vidare komplettering ägde dock aldrig rum. Som ersättning för sitt arbete begärde Gelsenius 150 dr – oklart är om han fick detta belopp – och en rekommendation till drottning Kristina för "sine studiers promotion". Det kan tilläggas att Gelsenius' typer sannolikt för första gången användes av honom själv för tryckning av en år 1649 hållen "grekisk oration" över de dödas uppståndelse. Bortsett från en latinsk dedikation till drottning Kristina och någon latinsk hyllningsdikt är resten av skriften (totalt 16 sidor) skriven på grekiska och tryckt med användande av 4 olika slag av grekiska typer. Enligt Nohrström ter sig skriften "nästan elegant på grund av den jämnhet, den reda och klarhet som präglar satsen". Gelsenius komplimenterades också för sina insatser ifråga om gjutningen av de grekiska stilarna av två av professorerna och av jämnåriga vänner, av vilka

särskilt kan nämnas smålänningen Petrus Joh. Reftelius, som år 1688 avled som kyrkoherde i Norra Vi och Tidersrum och Olaus Jeremiæ Norcopensis (Dahlman) som dog samma år som kyrkoherde i Höreda i Småland. Det kan tilläggas att Gelsenius under sin Finlandstid, att döma av dedikationen i sitt 1644 tryckta tal, skaffat sig en stor vänkrets.¹⁷

Gelsenius rektor i Västervik?

Man kan nog utgå ifrån att Sven Gelsenius' studier hela tiden haft som syfte att bli präst. Under åbotiden tillkom dock intresset för stilgjutning och, som visas i det följande, försökte han kombinera båda dessa sysslor. Härtill kom, att han möjligen kan ha tänkt sig att bli lärare i väntan på att få ett pastorat. I Hähls herdaminne av år 1846 heter det också om Gelsenius bl.a.: "Student i Åbo 1642. Magister ibm 1650. Rector Schol ibm 1651". Då det sistnämnda uppenbarligen var felaktigt, har man i det följande herdaminnet intagit uppgiften att Gelsenius år 1651 blev rektor i Västervik. Man har här kunnat stödja sig på en förteckning över skolans rektorer i den år 1665 upplagda skolmatrikeln. Beträffande rektorerna har man alltså gått tillbaka i tiden. Sven Gelsenius' namn har klämts in mellan namnen på rektorerna Arvid Rydelius och Isak (Magnusson) Pelicanus. Folke Lindberg har i *Västerviks historia* gjort en sammanställning över rektorerna med uppgift om ämbetstid. För Arvid Rydelius anges endast år 1650, beträffande Pelicanus sägs att han nämns åren 1651–1652 och Gelsenius upptas som rektor 1651. Pelicanus nämns mycket riktigt som rektor 23/7, 8/9 1651 och den 23/6 1652. Gelsenius skulle alltså på sin

höjd ha kunnat vara rektor första halvåret 1651. Det är mycket som talar emot detta. Den 17/3 1651 beslöt domkapitlet att man skulle skriva till Gelsenius "det han med allerförsta kommer hit att åtnjuta consistorii promotorial till Vålbne Herr Ture Ribbing till Grensholmen att förbli hans hovpredikant". Det var i regel endast yngre präster, som antog sådana tjänster, medan skolrektorer ofta gick från en rektorstjänst till en tjänst som kyrkoherde. Gelsenius prästvigdes den 4/4 1651 och i en förteckning över utnämnda (här = prästvigda) präster har man vid hans namn antecknat: "En tid vagant", vilket knappast stämmer in på en skolrektor. Helt avgörande är dessutom Gelsenius' egna dagboksanteckningar som börjar med år 1651. I dessa nämns inte ett ord om något rektorat i Västervik trots att vi i dessa mycket detaljerat kan följa hans "peregrinationer". Rektor i Västervik var han aldrig. Däremot tillbringade Gelsenius, med början någon gång i juli månad 1650, 4–6 veckor i Uppsala – på anmodan av Terserus som nu var professor i Uppsala – där han utförde prov med gjutning av en "text latin" som tydligen inte utföll till konsistoriets belåtenhet. Akademisekreteraren Frontelius' åsikt var att Gelsenius "dugde intet här till och intet kunde".¹⁸

Dagboksanteckningarna

Var Gelsenius uppehöll sig andra halvåret 1650 har inte kunnat fastställas. Och tyvärr börjar hans dagboksanteckningar först år 1651. Då de flera gånger återopats i framställningen, kan det vara på tiden att närmare presentera dem. De utgör en viktig källa för den fortsatta skildringen av Gelsenius' verksamhet före tillträdet av

kyrkoherdetjänsten. Anteckningarna, som är förda på latin, återfinns på två ställen, dels i Gamleby's äldsta ministerialbok, dels i en volym som så sent som 1970 inlämnats till landsarkivet i Vadstena under den missvisande rubriken Larums gårdsarkiv. Arkivet består dessutom endast av denna volym, som inte har med gården att skaffa. Härtill kommer anteckningar på svenska från åren 1653 och 1654. En del av dem sammanfaller mer eller mindre med de latinska noteringarna, men kompletterar dem också.¹⁹ Anteckningarna i ministerialboken omfattar tiden 1651–14/5 1654. Det är här fråga om en avskrift gjord av kyrkoherden Petrus Westelius av Gelsenius' "några års levernesbeskrivning, som funne äro i Gamlebyn, med hans egen hand skrivna". Det sägs också att anteckningarna omfattar "de åren 3 som varit intill han blev pastor i Gamlebyn". Avskriften måste ha gjorts någon gång mellan den 22/II 1712 (datum för Westelius' fullmakt) och hans död den 6/4 1722.²⁰

"Larums" – volymen är en oktav (20x17 cm) i mörkbrunt skinnband med blindtryck – lika för både fram- och bakpärm. Blindpressningen består av en palmettbård med blomsterstavar i hörnen och i mitten en lutsplande kvinna. Volymen har fyra upphöjda bind med en stjärna i varje mellanrum. Överst och nederst på ryggen återfinnes tre vågräta streck. Inlagan har dessvärre farit illa under åren. Åtta blad i början och ca 52 blad i slutet har klippts ut. De 20 första bevarade bladen innehåller en (förkortad?) avskrift av "Reglemente för Stora sjötullsbetjante så väl som magistratsbetjänterne vid städernes rättigheters i akttagande och uppbärande" av den 5/12 1724. Den bevarade texten omfattar slutet av § 1 t.o.m delar av § 13 (det tryckta reglementet har

20 §). Avskriften slutar längst ned på en rectosida med kustoden "I nogle". Versosidan är blank. Därefter följer Gelsenius' dagboksanteckningar för åren 1651 och 1652 och därpå de bortklippta sidorna. Av de åtta i början utklippta bladen visar sex spår av text av samma hand som den som verkställt avskriften. Av de i slutet av bandet bortklippta bladen syns spår av skrift – några bokstäver – endast på bladet närmast Gelsenius' anteckningar. Bläck och bokstävernas form verkar överensstämma med Gelsenius'. Sannolikt har alltså originalanteckningarna för åren 1653–1654 följt här, men gått förlorade.²¹

I sammanhanget frågar man sig varför Gelsenius' anteckningar inte återfinnes i början av volymen, utan närmare 60 sidor in i denna. Det tänkbara alternativet, att boken bands först efter det Gelsenius' anteckningar skrivits, verkar inte särskilt övertygande. Om så skett, borde de skrivna sidorna rimligen komma i början av volymen. Man får nog tänka sig, att Gelsenius reserverat början av boken för något annat ändamål. Var volymen inköpts är naturligtvis omöjligt att säga. En gissning är att hemresan från Åbo gick över Stockholm och att volymen inköpts där eller möjligen i Uppsala. Flera stockholmsbokbindare använde sig av någon form av palmettbård och åtminstone två av dem synes helt överensstämma med bården på den inköpta boken. Stämplarna till dessa användes av bokbindarna Marcus Sigfridsson (verksam åren 1608–1645) och sannolikt dennes hustru som drev verkstaden till 1647 då hon gifte sig med sin verkmästare samt Christopher Reusner II (verksam 1629–1658). Volymen behöver inte nödvändigtvis ha beställts av Gelsenius, utan kan ha saluförts av någon bokbindare. Många av dem var

också verksamma som bokförare, d.v.s. bokhandlare. Pappret – och kanske även volymen som sådan – har importerats. Vattenmärket uppvisar en banderoll med ordet "LVBECK" över en sköld försedd ett nätliknande mönster. Vidare förekommer en "blomsterbukett" (en stam, som delar sig till tre blommor, med ytterligare två blommor på ömse sidor om stammen). Det är alltså fråga om ett dubbelt vattenmärke. Det användes av papperskvaren i Trems (Tremser Papiermühle) under 1640- och 1650-talen. Kvarnen ägdes av staden Lübeck. Papperstillverkningen var dock endast en mindre verksamhet vid sidan av en kopparhammare. Där fanns även en spannmålskvarn.²²

För åren 1651–1652 föreligger de på latin förda dagboksanteckningarna alltså på två ställen. En jämförelse mellan original och avskrift har visat att avskriften för år 1651 uppvisar åtskilliga avvikelser från originalet och att avskriften för år 1652 – om man kan kalla den det – endast upp- tar ett par anteckningar från början av året och några från augusti månad, trots att Gelsenius gjort anteckningar hela året. Westelius har uppenbarligen gjort en – kanske rimlig – bedömning av anteckningarna värde och därvid i första hand uteslutit anteckningar som endast upptar noteringar var och när Gelsenius predikat. I en del fall har han uteslutit ord ur avskrivna stycken. I den avskrivna redogörelsen för Gelsenius' prästvigning har han t.ex. strukit slutorden "domum redij". Betränkligare är att Westelius stundom slagit samman noteringar för två dagar och därvid redovisar dem under en dag, ofta även i förkortad form. Det sagda gör att man dessvärre får utgå ifrån att avskrifterna

för åren 1653 och 1654 inte heller är fullständiga och dessutom kan ha "redigerats".

Präst och/eller stilgjutare

De av Westelius ratade anteckningarna gör det möjligt för oss att följa Gelsenius' "rörelser" under åren 1651–1652.²³ Hela januari månad 1651 vistades han i föräldrahemmet och predikade i Gärdserum vid fyra tillfällen – på nyårsdagen (en onsdag), trettondagen (en måndag), söndagen den 16/1 och lördagen den 25/1 (Pauli omvändelse). Möjligen hade han fått venia eller hade av fadern ansetts tillräckligt kunnig för att ersätta honom. I alla händelser måste det ha varit viktigt för Sven att så snart som möjligt bli prästvigd. Trots sina många studieår var han dock tvungen att först genomgå en sacerdotal-examen inför biskopen och konsistoriet. För Sven Gelsenius' del ägde den rum den 8/2 1651 i Linköpings gymnasiums lokaler. Förmodligen gick förhöret väl och Gelsenius fortsatte under februari och mars månader att predika i Gärdserum, men även på annat håll. Sålunda predikade han den 2/3 i Norrköping och för den 16/3 har han antecknat följande: "Domin. Judica Concionatus eram in Tingstad ubi Reverendi Dni Jon Hellagij Filiam Saram primo conspexi". Formuleringen ger en antydning om att anteckningen nog inte gjorts omedelbart, då han ju vid tillfället i fråga ännu inte kunde veta att han skulle träffa henne senare – hon blev hans hustru. Även vid andra tillfällen torde man få räkna med att anteckningarna "fördröjts".

Som nämnts ovan hade konsistoriet den 17/3 1651 mer eller mindre erbjudit Sven sitt stöd för en befattning som huspredikant hos Ture Rib-

bing och detta alltså innan han hade prästvigts. Gelsenius' anteckningar under den 27/3 ger dock en annan bild av förloppet. Gelsenius sändes sålunda till Grensholm med avsikt att han skulle ta ställning till frågan om han ville följa med Ture Ribbing till Österbotten där denne år 1650 hade utsetts till landshövding. Detta är den första, men inte den sista, gången man får en antydning om att konsistoriet egentligen ville bli av med honom. Svens svar var jakande under förutsättning att han kunde övertala sin föräldrar här till.²⁴ Det kan också ha varit en undanflykt. Han hade nyss träffat Sara och ville kanske inte nu lämna henne på obestämd tid genom en "återflyttning" till Finland. I alla händelser begav han sig den 3/4 till Linköping försedd med Ture Ribbings kungörelse – om sin utnämning.²⁵ Troligen lämnade Gelsenius samtidigt ett negativt besked. Att beskedet var negativt framgår också av en notis av den 7/4 enligt vilken han i ett brev till konsistoriet meddelade att han på föräldrarnas enträgna föreställningar avböjde anbudet – att som huspräst medfölja Ribbing till Finland.²⁶ Under tiden mellan dessa båda besked hade han, som nämnts ovan, prästvigts och den 21/4 anhöll han skriftligt hos kyrkoherden i Tingstad, Jonas Hellagius, om dottern Saras hand. Han fick ett vänligt brev från föräldrarna och Sara skrev följande brev till honom:

"Helsan aff Gudhi!

Ähreborne och h.lärde M. Suen, iagh tackar eder flitigt för den skiänken i senden migh, såsom för thet ährliga tillbiudande om ächtenskap, huilket iagh will taga i gott betänckande, bidia Gudh och rådhråga mina k. föräldrar och syskion, och sedan gifwa eder swar, såm Gudh, mina k. för-

äldrar och syskionnen migh gifwande warda. Här medh eder Gudhi befatat. Helser edra k. föräldrar och syskon på mina wägna, aff Tingstad den 23. Aprilis 1651.

Sara Jonssdotter Hellagia".

Några svårigheter fick Sven inte på den här punkten. Redan den 30/4 begav han sig åter till Tingstad²⁷ och den 1 och 4 maj predikade han där. Under den 1/5 har han noterat att han tidigt på morgonen låg sömlös och då såg ordet "æcho" skrivit på väggen, vilket han uppfattade som ett tecken på gudomlig försyn.²⁸ Om Sven ansåg att detta goda omen avsåg giftermålet eller hans framtid i största allmänhet vet vi förstås inte. Förmodligen det första. Den 5/5 var han hos biskopen – Andreas Prytz – i Linköping för att "tillkännage denna angelägenhet", varmed sannolikt avses giftermålet.²⁹ Nästa steg var att Sven den 18/5, efter att ha hållit morgongudstjänsten i Tingstad, förlovade sig med sin "älskade" – Sara.³⁰

Så långt var allt väl, men Gelsenius hade ännu ingen tjänst med vilken han kunde försörja en familj. Trots bakslaget 1650 med gjutningsförsöken i Uppsala, synes varken Gelsenius eller Terserus ha uppgett hoppet om att den förre skulle kunna göra större insatser på stilgjuteriområdet. Sålunda har Gelsenius under den 20/5 noterat att han begav sig till Uppsala på inrådan av Terserus för att ha ett sammanträde med professorerna.³¹ De vidare detaljerna framgick av brevet, daterat den 18/4 1651, som Gelsenius avskrivit i sin helhet. Sålunda hade eo. professorn i orientaliska språk, Chr. Ravius, föregående år tillfört universitetet hebreiska och latinska typer till en vikt av 1.700 (lis)pund. Större delen av ty-

perna var så söndriga att de inte kunde användas förrän de omgjutits. Härutöver fanns i det gamla tryckeriet över 1000 (lis)pund typer som också krävde omgjutning. Ravius hade utöver de nämnda typerna också medfört olika slag av synnerligen goda och konstfulla hebreiska matriser eller gjutformer.³²

Allt detta hade man meddelat drottning Kristina när hon nyligen varit i Uppsala, varvid man även nämnt Gelsenius' namn. Detta hade varit så "kärkommet" för drottningen att hon befallt att Gelsenius utan dröjsmål skulle kallas till Uppsala. Efter drottningens avresa hade det akademiska konsistoriet erinrats om saken, men då man hade fått veta att Gelsenius både var prästvigd och hade hedrats med magistergraden, hade man med hänsyn härtill tvekat att kalla Gelsenius till uppdraget, då man fruktat att Gelsenius nu skulle avböja att utföra ett arbete som var föga ärofullt.³³

Terseus avslutade brevet med en personlig vädjan till Gelsenius i vilken han inte sparade på smicker och lovord. Även om han visste vad Gelsenius hade i sinnet, nämligen att man inte borde avvisa något som kunde lända till fäderneslandets ära och kyrkans uppbyggande, så hade han dock inte velat lova något, innan han genom detta (sitt) brev kände till hans åsikt. Därför bad Terseus Gelsenius, under åberopande av deras vänskap och Gelsenius' uppriktighet, att han så snart som möjligt per brev skulle delge honom sin åsikt i saken. Om Gelsenius' levnadsomständigheter det tillät, betvivlade Terseus inte att han, inom kort tid, skulle bereda akademien och hela landet en stor välgärning (genom att åta sig stilgjutningsarbetet) eftersom han på detta sätt skulle komma att främja vetenskapliga studier.

Det skulle vara till stor nytta om det bleve så, att till de befintliga matrisererna lades Gelsenius' och om det var nödvändigt, nya, men Terseus överlämnade allt detta till Gelsenius' klokhet och flit, som "de erkände och beundrade som en enastående Guds gåva".³⁴

Den i Terseus' brev nämnde Chr(istianus) Ravius (1613–1677) tillhörde den grupp lärde som av drottning Kristina inbjöds till Sverige. Han var en känd orientalist som varit verksam vid flera universitet, sist vid Magdalena College i Oxford. Han fick flera anbud av drottningen och i ett av dessa, av den 10/10 1649, lovades han en förhandsutbetalning av sin lön för att kunna inköpa ett hebreiskt tryckeri. På hösten 1650 utnämndes han av drottningen till eo. professor i orientaliska språk för att den 30/10 1651 bli ordinarie professor för att därigenom få säte i konsistoriet. De hebreiska typer som nämns i brevet är sannolikt identiska med dem som inköpts i Amsterdam. De var av särskilt intresse för Terseus, då han av Kristina fått uppdraget att utge det Gamla Testamentets hebreiska text med latinsk översättning och kommentarer. Tillgång till goda hebreiska typer var en förutsättning för arbetets utgivande.³⁵

Det kan också noteras att Terseus talar tämligen vänligt om Ravius, men att förhållandet dem emellan snart skulle övergå till ren fiendlighet. Dels angrep Ravius Terseus' utgåva av första Mosebok, dels råkade de i tvist om de ovan nämnda hebreiska tryckstilarna som Kristina jämte inlöst arabisk tryckstil gett Ravius som personlig egendom. Terseus hävdade att stryckstilarna var avsedda för universitets tryckeri, men att Ravius förmått drottningen att överföra dem på honom personligen.³⁶

Terseus' brev innehåller flera egendomligheter och överdrifter om man jämför med konsistoriets protokoll. Den 18/3 1651 föredrog Terseus tre ärenden inför konsistoriet. De två första gällde brev han avsant. Det tredje ärendet utgjordes av meddelandet att "Sveno Theodori är nu präst blefwen, och är i Stockholm. På dhe twänne förra swarades intet, men förslaget om Svene uthslogs effter han war prest blefwen". Som vi sett prästvigdes Sven Gelsenius först den 4/4 1651, varför Terseus alltså gick händelserna något i förväg. Vad förslaget beträffande Gelsenius gick ut på framgår inte av protokollet, men sannolikt har det varit fråga om att kalla honom till Uppsala för att diskutera tryckerifrågan. Det blev alltså ett klart nej utan några berömmande eller mildrande ord. Egendomligt är också påståendet att Gelsenius vid tidpunkten för sammanträdet (18/3) befann sig i Stockholm. Den 16/3 hade Gelsenius predikat i Tingstad och för första gången träffat sin blivande hustru och den 23/3 predikade han i Gärdserum. Han kan knappast ha hunnit upp till Stockholm till den 18/3 och dessutom ha meddelat Terseus att han befann sig i huvudstaden. Möjligen kan man tänka sig att Gelsenius brevlades sagt att han skulle vara i Stockholm vid ifrågavarande tidpunkt, men inte fått tid härtill. I alla händelser vittnar notisen om att Terseus var mycket angelägen om att få Gelsenius' hjälp med gjutning av tryckstilar.³⁷

Konsistoriets kallsinhet gentemot Terseus' förslag kan ha berott på det förhållandet, att man stod i begrepp att sluta kontrakt med Johannes Pauli som akademiboktryckare och att man kanske redan då, på denne förslag, umgäts med tanken att de gamla typerna skulle omgju-

tas i Holland där Pauli också skulle köpa en ny press. Som det senare skulle visa sig gick projektet i stöpet. Terseus motsatte sig dessa planer och hade här ännu ett skäl att föra fram Gelsenius som ett alternativ. I konsistoriets protokoll nämns inte denne förrän den 27/5 och det sägs då också att Terseus skrivit brevet till Gelsenius på akademiens uppdrag. Man har alltså i konsistoriet i någon mån ändrat åsikt, förmodligen som en följd av drottning Kristinas besök.³⁸

Terseus' brev har sannolikt gjort intryck på Gelsenius. Härfor talar också att han avskrivit det i sin helhet. Den 25/5 1651 befann han sig i Stockholm där han predikade i Maria kyrka på Södermalm och den 30/5 var han i Uppsala där han uppvaktade professorerna i konsistoriet. Samma dag kallades han till "Dno Doctore Stickelio", med vilken torde avses professorn, sedermera ärkebiskopen, Laurentius Mathiæ Stigzelius (1598–1676). Något överraskande är, att Gelsenius i sina anteckningar inte nämner att han den 27/5 uppkallats till konsistoriet, sedan rektorn meddelat att Gelsenius kommit till Uppsala för att "beggynna omgiuta Academi tryck". Gelsenius förklarade att han ville utföra arbetet, "men tyckte een lägligare ordt för orsaker skul wara til sådant handtwärck at wistas på bygden". "Bygden" preciserades till Furingstads församling nära Norrköping vilken var vakant och Gelsenius bad om konsistoriets hjälp att komma dit. Man beslöt också att skriva ett "promotorial för honom till biskopen och consistorium Lincopense".³⁹

Rekommendationsskrivelsen överlämnade Gelsenius personligen till biskop Prytz i Linköping. Det finns inget spår av ärendet i domkapitlets protokoll. Däremot har bland hand-

lingarna rörande Furingstad återfunnits Prytz' koncept till svarsskrivelse till ärkebiskopen Lenæus. Av denna framgår att kyrkoherdetjänsten skulle besättas med lektorn vid Linköpings gymnasium Nicolaus Lundius vars lärdom och förtjänster framhålls. Gelsenius kunde inte komma på fråga. Den sistnämnde tycks ha tagit beslutet hårt – han blev helt enkelt arg ("colera animum induxit") – varvid Prytz framhållit, att han hade sig själv att skylla, då han tillbakavisat Prytz' erbjudande i samband med prästvigningen. Vari detta kan ha bestått anges inte. Prytz slutade dock brevet med att framhålla Gelsenius' förtjänster inom typografin och att denne, om hans arbete på detta område utföll till ärkebiskopens belåtenhet, borde belönas (befordras?).⁴⁰

Enligt dagboksanteckningarna hade Gelsenius predikat i Tingstad den 8, 15 och 24 juni. Den 25 hade han tillsammans med hustrun rest till Linköping och för påföljande dag har han antecknat: "in synodo opposui". Synoden avslutades den 28/6. Sannolikt är det i samband med denna som han har haft samtalet med Prytz. Hela juli månad tillbringade Gelsenius i Tingstad där han arbetade med tryckstilen. Han har även under denna månad antecknat att då Lundius skulle bli kyrkoherde i Furingstad, hade konsistoriet i Linköping i ett brev till konsistoriet i Uppsala förordat att Gelsenius hellre skulle vistas som pastor i Uppland, i stället för en upp-länning som av Jacob Skytte designerats till (tjänsten i) Mörlunda.⁴¹

Av notisen att döma hade Gelsenius, då Furingstad inte kom ifråga, försökt att i stället få tjänsten i Mörlunda som varit vakant under senare delen av år 1651. Detta försök att få en tjänst i Linköpings stift gick alltså också om intet och

konsistoriet tänkte sig nu få problemet ur världen genom ett "byte" av en tjänst mellan Linköpings och Uppsala stift. Jakob Skytte hade på grund av sjuklighet år 1650 tagit avsked från sin tjänst och slagit sig ned på Strömserun i Ålems socken. Möjligen innehade han jus patronatus för Mörlunda. Tjänsten tillträdde i början av maj 1652 av Petrus Martini Alzinus.⁴²

I alla händelser skulle saken snart komma att avgöras. Den 10 augusti var Gelsenius i Uppsala hos Terserus och påföljande dag förevisade han resultatet av sitt arbete med tryckstilarna för konsistoriet. Något omedelbart svar fick han inte och under tiden avhöll han den 15 augusti gudstjänst i Waxala (Vaksala) kyrka. Den 20 "föll domen" och den var kort och ganska "brutalt" formulerad: "Bewiliades M. Suenoni Theodori Gelsenio för sin reesa och omak af fisco Consistorii academici 5 eller 6 rikzdaler. Wil han göra eller giuta något tryck så göre thet på sin egen bekostnad, intet kostar Academien der på".⁴³ Gelsenius förblev några dagar i Uppsala och predikade den 24/8 i domkyrkan. Under den 25/8 har han antecknat att de, d.v.s. konsistoriet, övervägt att skriva till drottning Kristina med avsikt att Gelsenius, mot ersättning från kronan, skulle ta hand om landets totala bestånd av tryckstilar. Det stora bekymmer och det oundvikliga trassel som i framtiden skulle uppstå med en sådan befattning gjorde att han, efter moget övervägande, tog avstånd ifrån tanken.⁴⁴ Efter att ha erhållit tolv riksdaler – alltså dubbelt så mycket som konsistoriet utlovat – begav han sig till Stockholm där han insjuknade. Det tog en vecka innan han var återställd.⁴⁵ Han förblev i Stockholm till mitten av september. Den 14/9 predikade han i Maria kyrka, men några dagar

senare var han tillbaka i Tingstad, där han predikade den 20/9.

Som exspektant på ett pastorat

Det gällde nu för Gelsenius att på en mera normal väg få en kyrkoherdetjänst. Ett sätt var att vinna uppmärksamhet genom predikningar, ett annat att inneha tillfälliga förordnanden. Det senare var inte så lätt, då det vid denna tid fanns få tjänster som kapellaner (komministrar) och dessa ofta var tillfälliga. För Gelsenius' del blev det mest fråga om det förstnämnda tillvägagångssättet, som även gav vissa inkomster. Vidare synes han ha försökt att få kontakt med inflytelserika personer.⁴⁶

Sålunda predikade han den 19/10 i Norrköping i närvaro av Johannes (Johan ?) Gyllenstierna av vilken han tidigare kallats att vara hans huspräst. Tillsammans med Gyllenstierna uppehöll han sig i Uppland till kort före jul då han med denne återvände till Östergötland och Fågelviks herrgård. Förmodligen stannade Gelsenius på Fågelvik till över årsskiftet, då han avhöll gudstjänst där den 4/1 1652.⁴⁷

Under det nya årets första hälft predikade Gelsenius 3–4 gånger per vecka i Linköpings domkyrka, i S:t Larskyrkan eller på slottet i Linköping. Vid två tillfällen höll han gudstjänst i Gärdserum och i slutet av juni i Kungsbro. Denna "rutin" avbröts under de två följande månaderna. Under den 6/7 har Gelsenius antecknat att han följde med landshövdingen (?) till Västmanland (närmare bestämt) till herrgården Aggarn (= Aggarö?) belägen inte långt ifrån Västerås. Han stannade där i sex veckor, men "lämnade landshövdingen av högst tyngande och

grundläggande skäl, som säkert var mycket välkända för den allvetande Guden och konsistoriet i Linköping".⁴⁸ Oklart är i vilkens följe Gelsenius begett sig till Västmanland. Det använda ordet "Toparcha" har återgetts med distrikts-hövding eller landshövding eller "herre över ett land".⁴⁹ Är det fråga om landshövdingen i Västmanland har vi att göra med friherre Knut Kurck som blev landshövding den 10/1 1651. Ägaren av Aggarö däremot var vid denna tid Gustaf Cruus af Edeby, som gjorde karriär vid Kalmar regemente, blev överste för Upplands regemente och 1664 landshövding för Kalmar län. Under den 12/8 har Gelsenius antecknat att han efter inbjudan, uppvaktat biskop Johannes Matthiæ i Strängnäs och dagen därpå hållit gudstjänst i domkyrkan. I anslutning till denna erhöll Gelsenius av kyrkoherden och domprosten i Strängnäs, Josephus Fougdonius, dennes skrift *Tractatus ethicus*, tryckt 1651 (Gelsenius kallar den "Christianus ethicus"),⁵⁰ som betecknats "som [...] en stridsskrift mot den filosofiska etiken". Skriften hade Fougdonius utgett med stöd av biskop Matthiæ. Vistelsen i Strängnäs blev kortvarig. Den 20/8 befann sig Gelsenius i Stegeborg där han förplägrades i samband med den högtidliga begravningen av pfalzgreven Johan Kasimir (denne hade avlidit den 8/6 på Stegeborg). Den 23 augusti var Gelsenius tillbaka i Linköping.⁵¹

Tyvärr saknas uppgifter om orsaken till Gelsenius' långa vistelse på Aggarö. Tänkbart är att han där verkat som huskaplan och även även ägnat sig åt teologiska frågor. Tidens kyrkliga förhållanden kännetecknades av motsättningar mellan den dominerande lutherska ortodoxin och mera liberala kretsar som bl.a. ställde sig mera förstående gentemot de reformerta, till vilken

trosinriktning Johan Kasimir hörde. Matthiæ, men även Gelsenius' lärare Terserus, tillhörde de mera vidsynta teologerna. Huruvida Gelsenius delade denna inställning, vet vi inte. Om så varit fallet, och han framfört tankar i den riktningen till Prytz, kan de knappast ha skadat honom, då Prytz, under sin tid som superintendent i Göteborg, av Gustav Adolf fått noggranna anvisningar om ett tillmötesgående gentemot stadens reformerta. Man skulle med lämpor försöka få dem att övergå till lutherdomen, men samtidigt betona det gemensamma hos de båda trosriktningarna. Biskop Mathiæ's inbjudan till Gelsenius kan möjligen vara föranledd av bådass intresse för främjandet av boktryckerikonsten.⁵²

Resten av år 1652 har Gelsenius och hans hustru tillbringat i Linköping, bortsett från tio dagar då de vistades hos Svens föräldrar i Gärdserum. Under oktober månad – och kanske längre – vikarierade han för domkyrkokommunistern Haquinus Wolsbergius, en släkting (svägers?), under dennes sjukdom.⁵³ Gelsenius tycks främst ha predikat i domkyrkan, stundom två gånger på en dag. I sina anteckningar har han nu oftare än tidigare angivit över vilka bibelställen han har predikat. Julhelgen 1652 tillbringade han och hans hustru hos svärföräldrarna.⁵⁴

Striden om Gamleby pastorat

Den 5/3 1653 föddes sonen Jonas "under vågens tecken". Han döptes samma dag och fick namnet efter svärfadern. Det fanns nu en ännu större anledning för Sven Gelsenius att få en fast tjänst. En möjlighet härill gavs när Gamleby pastorat blev ledigt i mars månad (?) efter Hermannus Kyronius, en möjlighet, som dock först

inte kan ha uppfattats som en sådan av Gelsenius. Den tidigare kyrkoherden i Törnsfall, Nils Petri Westerlander, hade nämligen av patronatus och domkapitlet utsetts till Kyronius' efterföljare med utgångspunkt från församlingens önskan att den blivande kyrkoherden skulle gifta sig med en av föregångarens döttrar – vilket han också hade gjort. Nils Petri ville församlingen emellertid inte veta av och hade på olika sätt motarbetat honom. Bl.a. hade de skrivit brev direkt till biskopen och tydligen handlat på ett egenmäktigt sätt i samband med begravningen av föregångaren. Kulmen nåddes då Nils Petri skulle hålla gudstjänst söndagen den 1 maj. Församlingsborna hade då "gjort honom den stora spott, gått till och läst igen kyrkan för honom och utestängt honom ifrån gudstjänstens förrättande". Församlingen ombud, Hans i Klef, som var närvarande när ärendet behandlades i konsistoriet, bekräftade redogörelsens riktighet och tillade att nyckeln hade tagits av Olof i Risdal och blivit "bort i socknen förd". Samtidigt uppvisade Hans i Klef ett brev från församlingen i vilket den motsatte sig Nils Petris utnämning. I stället för honom ville man ha Jon Vastonius på Fågelvik som predikant under nådaåret. Därefter kunde någon annan utses till kyrkoherde. Föga överraskande ville domkapitlet inte höra på det örat, utan förklarade att kyrkan skulle förbli låst och att någon gudstjänst på annat ställe i socknen inte heller fick hållas, innan de hade försvarat sig (inför konsistoriet?). Vastonius kom inte ifråga. Barnen fick döpas i en annan kyrka "eller ock hemma i huset hos herr Nils". På stora böndagen och under pingsthelgen fick församlingsborna gå till en annan kyrka och skulle skaffa sig "vittnessedlar" som visade att de delta-

git i gudstjänsterna. Det anförda och särskilt uppgiften att barnen kunde döpas i Nils Petris hus vederlägger herdaminnets påstående att denne inte hann tillträda tjänsten i Gamleby. I alla händelser synes han tidvis ha vistats i församlingen och åtminstone försökt tillträda tjänsten. Det kan tilläggas att Jonas Vastonius trots allt under en tid "uppehållit gudstjänsten [...] i Gamlebyn".⁵⁵

När alltså, den 12/6, nio bönder från Gamleby å församlingens vägnar kom till Gelsenius för att erbjuda honom kyrkoherdetjänsten – Gelsenius synes vid tillfället ha vistats i Linköping – var han inte deras första kandidat. De kände honom inte heller, utan hade endast hört andra berätta om honom. Påföljande dag föredrog bönderna ärendet inför konsistoriet. Deras motive-ring var densamma som tidigare – de ville inte ha Nils Petri som kyrkoherde. De var beredda att underkasta sig det straff som kunde drabba dem på grund av deras vägran. Konsistoriet hotade dem då med att förklara att, om de ej godtog Nils Petri, skulle församlingen läggas som annex under Västervik. De nio bönderna accepterade för sin del en sådan åtgärd och trodde att de övriga i Gamleby skulle göra detsamma. Resultatet blev att konsistoriet fattade ett sådant beslut med tillägget att församlingen "för sin tredska och genstörtighet med kyrkolåsandet" skulle böta 16 rd till domkyrkan. Vad de skulle böta till sockenkyrkan skulle deras framtida kyrkoherde få bestämma, då socknens kyrka "svåra förfaller".⁵⁶

Emellertid hade Gelsenius redan några veckor efter motgången i konsistoriet fått hjälp från annat håll. Församlingsborna i Gamleby hade sålunda uppvakat greve Ludvig Leijonhufvud

(Lewenhaupt) som innehade Kasimirsborg beläget i församlingen och bett om hjälp för att få Gelsenius till kyrkoherde. Denne hade också skrivit till biskop Prytz och förordat Gelsenius. Ludvig Lewenhaupt var son till greve Johan Casimir Leijonhufvud och Sidonia Grip (död den 20/7 1652). Kasimirsborg hade Ludvig ärvt efter modern. I sina på latin förda dagboksanteckningar framhåller Gelsenius att Lewenhaupts ingripande var baserat på dennes rättmätiga innehav av jus patronatus.⁵⁷

Gelsenius var nu så fixerad vid tanken att bli kyrkoherde i Gamleby att han började drömma om saken. Han har också redovisat innehåll och tidpunkt för drömmarna. Den första hade han den 28/7 1653 kl. 4 på morgonen. Han befann sig i Gamleby och hamnade plötsligt i ett hus där många av församlingsborna var församlade. Han invecklades därpå i ett samtal med två femtioåringar, när en bondkvinna reste sig och gav honom en svensk silverdaler med en påtryckt krona. Gelsenius tolkade drömmen som en påminnelse om det rättmätiga i hans kallelse (till tjänsten) och som uttryck för gudomlig ingivelse.⁵⁸

I den andra drömmen den 3/8 kl. 3 på morgonen – han vistades vid tillfället i Gärdserum – hade han avancerat längre. Han befann sig nu i Gamlebys sakristia där klockaren räckte honom en mässkjorta och två mässhakar av vilka en var av rödaktigt siden och den andra var besatt med fem klöverblad av (halv)siden, vilka smyckades av figurer av vita blommor som representerade ett silverkors, på vilkens nedre del han såg helig "haselvesks" ("veska" = viska; hasselviska), vilka (mässhakarna) klockaren visade honom för första gången, skickligt hopvek och upphängde me-

dan han sa till att Gelsenius därefter samma dag skulle hålla gudstjänst i Gamleby.⁵⁹

Gelsenius' drömmar dröjde påtagligt med att gå i uppfyllelse. Efter att den 28/8 1653 i Vadstena ha deltagit i begravningen av pfalzgrevinnan Elsa Beata Brahe gift med pfalzgreven Adolf Johan, varvid han sammanträffade med greve Ludvig Lewenhaupt och biskop Johannes Matthiæ,⁶⁰ synes han ha begett sig till Linköping och fortsatt med att predika i kyrkorna där. Han var vid denna tidpunkt sannolikt i hög grad "frustrerad" och kunde inte riktigt tygla sina känslor. Detta framkom när han söndagen den 11/9 hade predikat i domkyrkan över evangelietexten om mannen, som föll i rövarhänder. Han "hade fört sin predikan in doctrinalibus, att var man kunde märka att han tangerde R[everen]diss[imum] D. Episcopum, dömandes honom offentligen för obarmhärthighet (puta för det han lät M. Sven gå så länge utan lägenhet och exspectera) sägandes att hans och andras tårar skola samla sig tillhopa och gå in för Gud". Gelsenius försvarade sig "med gråtande tårar" att han inte hade menat biskopen "in singulari", utan hade "framfört sina doctrinalia in genere". Domkapitlets åsikt var dock att han egentligen för en tid borde "priveras officio", men då han lovade "bättring och tålamod" slapp han straff denna gång.⁶¹

Den 13 november 1653 deltog Sven Gelsenius i broderns Abraham bröllop i Norrköping och predikade i stora kyrkan (Norrköpings Olai), men var uppenbarligen åter i Linköping senast i slutet av november. Den 29/11 var det dags för en ny uppmuntrande dröm, som även den här gången, enligt Gelsenius' åsikt, var att uppfatta som en gudomlig försyn. I drömmen hade han under en storm räddat några bönder och dragit

upp dem på stranden. Samma dag kom två bönder från Gamleby och räddade honom – åtminstone försökte de göra det. De kom nämligen för att meddela att församlingen fortfarande ville ha honom till kyrkoherde och att greve Lewenhaupt skulle komma till Linköping påföljande dag för att tillsammans med dem åter uppvakta biskopen. Lewenhaupt hade mycket riktigt kommit och stött dem i deras begäran.⁶²

Till något resultat ledde inte heller detta försök och det är inte utan att man frågar sig, om man verkligen tänkt sig att biskopen och konsistoriet skulle ge med sig. Det hade inneburit att domkapitlet skulle ha upphävt sitt tidigare beslut, vilket det nog inte ville göra utan tvingande skäl. Förmodligen har man dessutom varit medveten om att Nils Petri var sjuklig och inte hade så långt kvar. I början av år 1654 kom dock en ny attack från Gamlebyböndernas sida. Den 28/2 har Gelsenius antecknat att åtta (nio?) av sockenmännen kommit till honom för att meddela att de nu skulle försöka få slut på utnämningsärendet. De hade med sig ett brev från församlingen som uppvisades för Gelsenius. I brevet framhölls att det inte var "behageligt att hava herr Nils i Törnesvalla till [...] kyrkoherde, vilken sig på oss vill tränga, först fördi han är en svag man, och vi samtliga utblottade som detta vederbör, äre för svage att hålla tvenne predikanter; sedan för några infallande orsaker skull icke kunnom oss med herr Nils förena, utan där vill följa en själavåde". Uppgiften om kostnaderna för två präster tyder på att man nu hade någon vikarierande präst – sannolikt Vastonius (jfr ovan).⁶³ Gelsenius fick även hjälp från annat håll. I Gamleby fanns två adelsmän som innehade jus patronatus, förutom Lewenhaupt även

Nils Assarsson Mannersköld som bl.a. skrev sig till Löneberg och Näs (nu Adelsnäs). Den 12/3 höll Gelsenius gudstjänst i Näs och sammanträffade med Mannersköld och kunde då tacka honom för det välvilliga sätt på vilket han tala med biskopen om Gelsenius⁶⁴

Den 2/4 fick så Gelsenius genom Lewenhaupt beskedet att biskopen meddelat den förre att Nils Petri "in Törnesvalla" hade avlidit, vilken Gamleby församling så länge hade bjudit motstånd genom att vägra att erkänna honom som kyrkoherde.⁶⁵ Dödsfallet kommenterade Gelsenius på följande sätt: "Då nu [...] Nicolaus in Törnesvalla varken sin förra lägenhet längre besitta fick; ej heller i denna församlingen upptagas kunne (?), tog Gud själv honom ifrån all sin ängslan och gav honom boning fredsam nog i triumferande församlingen, strax efter påskahelgen, vilkens lekamen av sina åhörare hädanburen vart hem till Törnesvalla och begrovo honom där uti kyrkan fjärdedag pingesdag". Uttalet att Nils Petri inte heller fick inneha sin tidigare tjänst någon längre tid, förefaller något underligt, då han ju redan 1633 blivit kyrkoherde i Törnsfall. Av notisen erhålles vidare intrycket att han tillbringat påsken och även dött i en annan församling än Törnsfall (Gamleby?).⁶⁶

Nu följde händelserna slag i slag. Redan den 4/4 hade två bönder från Gamleby församling varit hos Prytz med två brev, ett från församlingen och ett från Mannersköld, vilken senare "strax tillbakas ifrån H. Biskopen brev fick efter sin välbehagelige vilja". Uppenbarligen hade Prytz nu gett upp och Gelsenius antecknade under den 7/4 att konsistoriet svarat Mannersköld att det skulle bli så som han önskade. Denne lämnade brevet till sin tjänare för att han skulle

visa det för hela församlingen, vilket han också gjorde.⁶⁷ Den 9/4 fick Gelsenius av Mannersköld tillsägelse att med det snaraste "granska, hävda och förbereda" pastoratets egendomar⁶⁸ och den 13/4 uppmanades han genom Mannerskölds tjänare att bege sig till Gamleby kyrka. Dagen före hade Mannersköld mött biskopen på vägen och meddelat honom detta.⁶⁹ Gelsenius blev, antagligen samma dag, av biskopen anförtrodd det vakanta pastoratet.⁷⁰ I konsistoriets protokoll är dock först den 19/4 1654 antecknat att Gelsenius "efter hela församlingens begäran" skulle tillträda pastoratet i Gamleby ("Gamla Västervik").⁷¹

Den första tiden som kyrkoherde

Redan tre dagar efter det officiella beslutet kom Gelsenius tillsammans med majoren Per Mannersköld, son till Nils Mannersköld, till Gamleby och påföljande dag stod han för första gången inför sin församling. Han har återgivit händelsen på följande sätt: "Dagen efter, Dominica Cantate (23/4 1654), hälsade jag denna församlingen förste gången här predikandes, av bem.te församling väl fagnad. Vår helige Gud, som oss så väl sammanfogat haver, välsigne vårt umgänge så här i världen att vi det uti tillkommande livet, evinnerligen varandra till godo njuta må! Amen."⁷²

Påföljande dag begav sig Gelsenius till Linköping, men återvände till Gamleby till pingsthelgen. Han bodde då hos Bengt i Liden och stannade över Trefaldighetssöndagen (21/5). Därefter reste han tillbaka till Linköping för att med sin "kära hustru, barn och egendom" flytta till Gamleby. Själva flytten ombesörjdes "godvil-

ligen” och till största delen av församlingen ”såsom det behövdes med hästar och folk”. Första söndagen efter Trinitatis (28/5) kom familjen till Gamleby där de i en veckas tid bodde hos Anders Hemmingsson i Eldslösa. Den första motgången mötte Gelsenius när han med hustru och barn begav sig till prästgården Erneberg. Både den nyblivne kyrkoherden och sockenmännen konstaterade bekymrat att prästgården inte kunde anses vara något annat än en ”fördärvad ödegård”. Enligt en parentetisk anmärkning av Gelsenius hade aldrig någon kyrkoherde bott i gården, utan den hade i många år bebotts av inhysesjon. Följden blev att kyrkoherdefamiljen i 2 1/2 vecka fick hålla tillgodo med en bod medan hantverkarna – snickare, murmästare och glasmästare nämns – satte i stånd sätesstugan. Gelsenius svarade för hantverkarnas underhåll (”mat och dricka”) och församlingen betalade deras lön och kostnaden för bräderna genom att varje husbonde tillsköt 2 mk kmt.⁷³

För sockenmännen kan prästgårdens förfall inte ha varit någon överraskning. Man hade nämligen redan den 2/II 1653 – alltså före Gelsenius’ utnämning – verkställt en syn av gården, med direkt hänvisning till att den gjordes inför Gelsenius’ tillträdande av pastoratet. Under rubriken ”Mangården” redovisas ”öster uppå gården” två stugor byggda för 25 år sedan, av vilka den ena var täckt och försedd med golv (”treldat”) samt innehöll en murad bakugn. Den var försedd med fönster, men karmar saknade. Den andra var endast täckt samt försedd med golv och en dörr. Mellan stugorna fanns även en kammare. På en av stugorna började takstolar och (golv)bräderna ”bliva något förfallet”. I norr fanns ytterligare två stugor uppförda för sex år

sedan, endast täckta. En av dem var försedd med golv. Under den andra fanns en ”grävd och murad [...] skön källare” täckt med bräder, ”men utan tråtsning (trossbotten) uppå”. Slutligen ingick i själva mangården en visthus- och spannmålsbod i två plan med två rum på vardera plan. Övervåningen var nästan helt avskild med bräder. Härtill kom ”fågården” bestående av en ”logelada” med två golv uppbyggd för 12 år sedan, en ”skön” foderlada om 4 knutar, mellan dessa ”ett skönt skjul”, vidare ett fähus om fyra knutar uppfört för 22 år sedan vars nedre stockar börjat att ruttna, ett får- och kalvhus om 4 knutar samt ett stall om 6 knutar bestående av två rum.⁷⁴

I syneinstrumentet nämns endast i två fall direkta skador, men den avsevärda åldern på en del av byggnaderna och den i övrigt torftiga redogörelsen – uppräknningen – av husen ger en antydning om att anläggningen i sin helhet inte var i bästa skick. Den av Gelsenius ovan redovisade skildringen av gårdens tillstånd upprepades till en del och utvecklades närmare i en senare skrivelse till domkapitlet, vilken skrivelse som ett ”appendix” sändes till den nye biskopen, Samuel Enander. Skrivelsen kan dateras till tiden efter mitten av augusti 1654. Den senare delen av skrivelsen kan tjäna som en avslutning av skildringen av Gelsenius’ törnbeströdda väg till Gamleby pastorat:

”En stuga där uti inhyses folk alltid suttit hava var ganska elak: Taket dröp som ett såll, där av äro 2 stockar i väggen genomruttnade, många takbräder sammalunda: hava härav sådana droppar många tellier (bräder) så genomrött, att myrorna hava uti det fnöret (fnöske; något som är murket) sina kastar (högar, stackar) haft, och

spislemuren alldeles fördärvat. I skorstenen intet spjäll, mullräfflarna (mullrevlar, plankor vid foten av torvtak) förmultnade, och på kammaren var intet tak. Uti de tre andra stugorna ingen skorsten, intet spjäll, intet bord, bänk, stol, pall, säng, ej heller någon lås eller stängsel, intet golv tillagat och ingen dörr, utan en elak (? ”illak”; dålig dörr?). I den ena av dessa stugor två gavelstockar ändeigenom ruttnade och alla hustaken drupo. Här var ingen badestuga, hönsehus eller bålverk. Gärds- och ängsgårdarna lågo många styckor kullfallne och voro så fördärvade, att många hundrade höt (=störpar) av nyo upphägnas måste. Här var ingen grind, åkrarna mest utkärnade och somliga ödelagda.

Härav kan var kristen människa tänka, vad bekymmer jag oförskyllt för så många penningar köpa skulle och emedan jag min högnödiga studerakammare och evad annat jag egentligen dagliga behöva kunne, måtte färdigt få, intet litet kostade. Denna bedrövelse var intet allena, utan dessa tre systrar med sig i följe hade: Döden som tolv veckor efter ankomsten borttog min k. hustru: Sjukdomen, en häftig tredjedagsfrossa, mig året igenom kvalde. Förföljelsen i mångahanda måtto. Herren Gud löse mig av min vån-da. Herren Gud tilltale dem ljuvligen när bäst behövas, som sig om mig vårda och till det nyttigt vara kan förhjälpa”.⁷⁵

Slutord

Sven Gelsenius har här lämnats i en situation som för tankarna till de äldre seriefilmerna där hjälten i slutet av ett avsnitt befinner sig i ett till synes hopplöst läge. Det brukade dock reda upp sig i nästa avsnitt. Så även för Gelsenius. Han var

utan tvivel en kraftfull person med både en praktisk och teoretisk läggning. Redan i slutet av juni 1654, då han egendomligt nog fortfarande kallades ”designatus pastor i Gamleby”, hade han en och samma dag tre ärenden uppe hos domkapitlet. En process mot Herman Kyrenius' arvingar, ett klagomål över motvilliga församlingsbor som inte ”ville så utgöra sin rättighet, som sig med rätta bör” och en begäran om hjälp gentemot en bonde från Lofta som reste anspråk på kyrkoägorna, det sista ett ärende som skulle behandlas av häradsrätten. Det var alltså inget fel på vare sig energien eller företagsamheten.⁷⁶

En präst kunde inte heller gärna någon längre tid förbli ogift. Gelsenius ingick också ytterligare två äktenskap, först med en dotter (Elisabeth?) till borgmästaren i Söderköping Jöns Falentinsson (Höckert) och Brita Hansdotter Prytz. Äktenskapet ingicks före 1659 och hustrun måste ha avlidit före 17/9 1669, vilket år han även ingick sitt tredje äktenskap med Anna Bongh. Sönerna Jonas och Nathanael från första giftet blev båda präster och Jonas kom att efterträda fadern. Det synes även ha funnits barn i det andra äktenskapet, men de har sannolikt dött i späd ålder.⁷⁷ Av det föregående torde ha framgått att Gelsenius nog hade åsikter som inte alltid delades av hans närmaste förmän och hans förhållande till biskop Prytz tycks inte ha varit det bästa. Förmodligen var motsättningarna av personlig natur. Gelsenius tycks ju också ha varit en egensinnig och envis person. Vänskapen med Terserus och sammanträffandena med biskop Matthiæ tyder på att Gelsenius möjligen delat deras mera liberala inställning gentemot de reformerta. Gelsenius hade också kontakter med Johan Kasimir och hade stöd av flera av de ”lo-

kala" adelsmännen. Gelsenius' lärdom och allmänt bokliga intressen har betonats i herdaminnet. Han publicerade flera skrifter och byggde upp ett troligen – för en landsortspräst – ej obetydligt bibliotek. Detta förhållande bekräftas också av en notis i *Series pastorum* för Gamleby där det om sonen och efterträdaren Jonas Gelsenius heter att han först var "en skickelig prästman, men sedan gården brann, hans faders bibliotek med flera huskors(?), kom han av sig, levde sällsamt för sig ...".⁷⁸ När det gällde reparationen av prästgården betonade Gelsenius, som vi sett, särskilt vikten av att ha tillgång till en studerkammare. Nöjd med sin lott som kyrkoherde i Gamleby blev Gelsenius aldrig. Härom vittnar ett långt klagobrev till konsistoriet i slutet av år 1661, i vilket han bl.a. bad konsistoriet att det "med första tillfälle ville förhjälpa mig hädan ifrån denna bulthersamma ort till den församling jag mig bättre begå kunne (...) Hjälper mig hädan för Jesu Christi skull! emedan jag utledsle, haver här ingen glädje, utan måste min k. hustru och barn här äta mitt bröd med jämmer." Så sent som 1673 begärde Gelsenius att konsistoriet hos Kungl. Maj:t skulle begära "nä-

gon förbättring på sitt pastorat". Han återopade i sammanhanget stöd från landshövdingen i Kalmar, Mauritz Posse. Vad han dock egentligen ville, var att komma till ett bättre pastorat som t.ex. Skänninge eller Vallerstad. Konsistoriet ställde sig kallsinnigt till Gelsenius begäran och framhöll i sin resolution att "såsom han är försedd med ett gott beneficio, ett av de bästa i Tjust, så kunna vi intet recommendera honom hos konungen till något annat. Han vet ock vad han nu hav[e]r, men är oviss vad han få kan".⁷⁹ Gelsenius' tid i Gamleby var kantat av konflikter och processer och in i det sista var han "på bettet". I slutet av juni 1676 hade han till biskopen Samuel Enander inlämnat "en orationem ligatani med vilken han svarade till högv. hr biskopens *Introductionem* in Synodo 1672, begärandes tillstånd att låta trycka bemte oration, det konsistoriet icke efterlåta kunde, avrådandes honom därifrån". Gelsenius avled den 8/8 1676. En av sönerna, troligen Jonas, var närvarande vid dödstillfället och har antecknat faderns sista ord: "Jag går all världens väg, det är på en god väg. Gud löse detta bandet. Gråter intet. I sku se Gud hjälper oss".⁸⁰

Noter

Anfört arkivaliskt arkivmaterial förvaras, på ett undantag när, hos Landsarkivet i Vadstena.

För hjälp med och välbehövlig kontroll av referat av latinska texter tackar jag fd lektorn Henry Sjöstrand, Motala. Eventuellt kvarstående fel får helt läggas författaren till last.

1. Citatet använt av Sven Gelsenius som rubrik till hans dagboksanteckningar (se Larums gårdsarkiv och Gamleby kyrkoarkiv (i forts. cit. ky) C:1, s. 97.
2. Se allmänt I. Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4, Enbetskyrkans tid*, Trelleborg 2002 och G. Malmstedt, *Bondetro och kyrkooro: Religöus mentalitet i Stormaktstiden Sverige*, Falun 2002.
3. Linköpings stifts herdaminne, Linköping 1933, 4, s. 38 (i fortsättningen i text och noter endast anført som "herdaminnet"; betr. elevlistorna se H. allm. läroverkets i Linköping arkiv CIIa:1.
4. Älvsborgs lösen 1571, Horn 6:22, s. 53, blad 6/7 (mikrokort); Älvsborgs lösen 1613, 72, hertig Johans hd 1A 2/10, Horn (mikrokort). I denna längd förekommer inget Lysingshult men ett Löningehult; Norra och Södra Tjusts häradsrätt A1a:1a, 25/9 1618, fol. 94r–95v. Vaste dömdes för edsöresbrott, i detta fall kyrkofridsbrott. Om böter skulle utgå eller inte hemställdes till Kung. Maj:t. Det kan också nämnas, att Vaste samma dag befanns skyldig till lönskaläge.
5. Linköpings domkapitel (i forts. cit. LD), A1a:1, 5/12 1629 (fol. 109r), A1a:2, 9/5 1633 (fol. 18r), 25/5 1633 (fol. 21r), 24/4 1637 (fol. 208v), A1a:3, 26/2 1638 (fol. 1v), 26/11 1638 (fol. 37r), 5/12 1638 (fol. 37v), 27/2 1639 (fol. 44r), EIV:63, skrivelse från Tor Caroli 29/4 1633, 1/5 1637, 24/2 1638.
6. Skriv. 4/6 1583 från Nils Gyllenstierna ställd direkt till kyrkoherden (Gärdserums kya OIII lagd till OII:1). Se även skriv. 1/6 1656 från Andreas Gelsenius, son till Tor (ibid.). Jfr herdaminnet 4:1, s. 38.
7. Betr tiondet se t.ex. D. Hannerberg, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år: Gård och åker, skörd och boskap*. Sthlm 1971, s. 3f och B. G. W. Westling, *Ur Linköpings stifts historia 1593–1843*. Lin-
8. köping 1919, s. 288f; brevet i Gärdserums kya, OIII lagd till OII:1.
9. Tors skriv. 6/2 1644 till konsistoriet (i LD EIV:63), drottning Kristinas brev 13/4 1644 till landshövdingen (i Gärdserums kya OIII lagd till OII:1). Betr. ärendets behandling i häradsrätten se Norra och Södra Tjusts häradsrätt GI:1, s. 185 (skriv. från Tor till häradsrätten 19/6 1644), A1a:1b, fol. 10r–v, 20–21/6 1644; betr. gästningen se Westling aa, s. 287f.
10. Norra och Södra Tjusts häradsrätt A1a:1b, 6–7, 22–23/3 1645; brev från Tor Caroli 9/2 1650 till konsistoriet (i LD EIV:6). betr. kungärbrevet se Gärdserums kya OIII lagd till OII:1.
11. LD A1:1, fol. 89r, 92r; jfr Westling aa, s. 130.
12. Skrivelse (svårt skadad och delvis oläslig) 6/5 1646 från Tor Caroli (i N. och S. Tjusts häradsrätt GI:1, s. 307); betr. Andreas och Tors död se herdaminnet 4, s. 38.
13. Herdaminnet 4, s. 38; betr. Per som klockare se LD A1a:6, s. 185, 9/8 1654; notisen om brodern Carl i Gamleby kya C:1, s. 307: "Eodem die frater meus Carolus retulit eos esse constantes qui optatum finem deliberandete (bör vara deliberrant)" (Samma dag anförde min bror Carl att de inte ge vika, som alltid tänker på det önskade målet). Möjligen kan man tänka sig att Carl var i skolåldern när uttalandet fälldes och att han dog tämligen ung.
14. Högre all. läroverkets i Linköping arkiv CIIa:1–2, 5 (s. 137, inskrivningen); *Linköpings gymnasiums historia 1627–1927, Festskrift med anledning av gymnasiet 300-årsjubileum*. Linköping 1927, s. 20, 22ff; Andreas Gelsenius' skrivelse 1/6 1656 i Gärdserum kya OIII lagd till OII:1.
15. *Linköpings gymnasiums historia*, s. 22–26; G. Brandell, *Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia* II, Lund 1931, s. 83, 106; herdaminnet 4, s. 118.
16. *Linköpings gymnasiums historia*, s. 26; N. Nordqvist, *Berömda svenska boktryckare*, Sthlm 1972, s. 92; A. Ranius, "Christoffer Günther" i dens. *Nya strövtåg i Linköpings stiftsbibliotek*, Väster-

- vik 1997, s. 21–30; H Nohrström, "Finlands förste stilgjutare" i dens. *Strövtåg bland böcker*, Tammerfors 1935, s. 31–53; "registret" i LD EIIa:1, blyertspag.
16. R. Askmark, *Svensk prästutbildning fram till år 1700*, Lund 1943, s. 112–116.
 17. Nohrström aa.
 18. J. I. Håhl, *Linköpings stifts herdaminne*, del 2, Norrköping 1846, s. 324; herdaminnet 4, s. 118; Västerviks läroverk CII:1; *Västerviks historia*, del 1, F. Lindberg, *Tiden 1275–1718*, Västervik 1953, s. 351; LD Ala:5, fol. 126v, 17/3 1651; betr. hovpräster se Westling aa, s. 75ff; LD DI:1 (för.teckning över utnämnda präster, 1651); betr. dagboksanteckningarna se not 1; betr.vistelsen i Uppsala se S. E. Bring, *Boktryckerierna i Uppsala*, bd 1, *Fram till oktober 1701*, Uppsala 1962, s. 72.
 19. Gamleby kya C:1, s. 19–23.
 20. Ibid, s. 97–103.
 21. Betr. reglementet se Utdrag [...] utur alle ifrån den 7 December 1718 utkomne Placater, förordningar etc, Sthlm 1742, s. 579.
 22. A. Hedberg, *Stockholms bokbindare 1460–1880*, Bd I, tiden från 1460-omkring 1700 (= Nordiska Museets Handlingar: 36), Sthlm 1949, s. 65, 95, plansch 34 (den mellersta bården), s. 147; betr. vattenmärkena se N. J. Lindberg, *Paper comes to the North. Sources and trade routs of paper in the Baltic sea region (1350–1700)*, 1998, s. A23 bild 106 (1653), s. A24 bild 107 (1642), jfr även bild 108 (1642), s. A258 (beskrivningar), F. von Hössle, "Alte Papiermühlen der deutschen Küstenländer" i *Der Papier-Fabrikant* XIX Jahrg, Heft 51, 25/12 1921, s. 1504; skriv. 3/1 från stadsarkivet i Lübeck till Dr. Weiss, Mönschenweider, Schwarzwald (kopia i Deutsche Bücherei, Leipzig (sign DBSM Wz-SlgII 214/016). För hänvisningar till dessa källor tackar jag dr. Frieder Schmidt, Deutsches Buch- und Schriftmuseum Papierhistorische Sammlungen, Leipzig.
 23. För redogörelsen av Sven Gelsenius' verksamhet åren 1651–1654 hänvisas, där inte annat säges, till dagboksanteckningarna.
 24. "Per literas me vocavit Consistorium et 29. Amandavit ad Grensholmen ubi sub festivitate Paschali concionabar in eum finem, ut præmeditarer num Nobilissimum Dominum Thuronem Rebbingh in Bothniam orientalem comitari vellem? Cui hypothetice respondebam si modo Charissimis meis parentibus persuadere possem".
 25. "... Lincopiam redij præfati Dni Thuronis programmata munitus".
 26. "Nobilia et consistorio literas palinodiam continenter amandavi, parentibus enixe ita institanti-bus".
 27. "Me ad Tingstad recepi".
 28. Eodem mane tale habui insomnium: Videbam in pariete hanc vocem depicta: æcho" och i marginalen: "Indicium divinæ Providentiæ".
 29. "...Dno Episcopo negotium illud aperui".
 30. "Concionem matutinam habui. Post missam amasiam desponsavi".
 31. "Ubsaliam me contuli, cum Excellentissimis D[omin]is professoribus colloquium instituen-di gratia, literis Terserianis ita[que]suadentibus
 32. "... advexerat superiori anno clarissimus collega noster Chr. Ravius linguarum orientalium extraordiarius professor typos Hebæros atq[ue] Latinos ad mille et septingenta pondo, qu[o]rum magna pars ita est detrita, ut nullo sit usui prius quam refundatur. Ad hæc in veteri nostra Typographia typi sunt ultra mille pondo, quæ ibidem refusione egent. Pærter typos memoratos etia[m] matrices seu formulas attulerat Ravius hebraicarum literarum varij generis instructissimas at[que] elegantissimas".
 33. "Hæc omnia indicavimus Serenissimæ Reginæ cum nup[er] hic Upsali esset, injecta[mus] etiam tui mentione, quæ R^æ M^{ti} adeo grata erat, ut illico manda[ve]rit citra morem te huc accire. Post Reginæ discessum hujus rei commonefeci Senatum Academiae, verum cum ipsis inotuisset te et Sacris ordinibus initiatum esse, et Magisterij gradu honoratum, subijt verecundia te ad hocce munus vocandi, verentes ne honorato munere fungens nunc opificium hocce detrectes".

34. "Ego etsi norim te eo animo esse, ut nihil fastidias quod ad Patriæ honorem et ædificationem Ecclesiæ faciat, spondere t[ame]n non ausus (ausus) sum, prius quam tuus ut esset animus, hisce literis compererim. Itaq[ue] rogo per amicitiam nostram et candorem tuum de hac re animu[m] mihi per literas quam primum significes. Si vitæ tuæ ratio id admittat, non dubito quin exiguo temporis spacio – avskriften: spatio –, ingenti beneficio afficias – avskriften: officias – Akademiam nostram adeoq[ue] universam Patriam, literarum studia in hunc modum promoturus. Id a[utem] fiet, si ad matrices quæ hic habentur, etiam tuas adferas et forte novas addas si ita usus fuerit, sed hæc omnia tuæ prudentiæ atq[ue] industriæ quam ut singulare Dei donum agnoscimus atq[ue] admiramus, relinquo".
35. C. Annerstedt, *Uppsala universitets historia* I, Uppsala 1877, s. 330 och not 5, S. Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormakstiden*, Sthlm 1975, s. 115.
36. Annerstedt aa, s. 330f samt not 3, dens. *Uppsala universitets historia* II:1, Uppsala 1908–09, s. 34f.
37. *Uppsala universitet, Akademiska konsistoriets protokoll*, utg. av H. Sallander, IV 1650–1655, Uppsala 1970 (= Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet, Organisation och historia 18:4; i fortsättningen cit Sallander), s. 50.
38. Bring aa, s 70ff; Sallander aa, s. 54.
39. Sallander aa, s. 54
40. Konceptet i LD EIV:47. Det är odaterat, men har tidigare daterats till "1651".
41. "... consistoriales Linc. consistorialibus Upsaliensibus rescriperunt, volentes ut in Uplandia potius habitarem pastor, loco Uplandi cujusdam ad Mörlunda designati p[er] Nobil. Dni. Jacobi Skyttes promotionem"; betr. synodalakterna se LD A1a:5, 28/6 1651.
42. Betr Skytte se G. Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor*, Sthlm 1928, VII, s. 320a; betr installationen av Alzinius se LD A1a:6, 26/4 1652.
43. Förutom dagboksanteckningarna se Sallander aa, s. 57
44. "Itaq[ue] deliberatione facta, in animo habebant me apud Serinissiam Reginam literis me comendare, hunc in finem: ut ego regio salario promotus, totius Regni Typographijs opificio meo inservirem. Tantam molestiam ceu inevitabilem ministerii inturbatione[m] futuram, mature ipse abdicavi et detrectavi".
45. "Duodecim imperiales accipiens Holmiam veni, ubi per integram septimanam ægrotavi".
46. Betr. kapellanerna se Westling aa, s. 71ff; även efter det Gelsenius blivit kyrkoherde i Gamleby predikade han stundom i andra kyrkor och fick betalning härför. I samband med att han (1667) olovligt befunnit sig i Jönköping (för ett överklagande i hovrätten), hade han predikat där och begärt 20 rd härför. Riksrådet och hovrättspresidenten, Gustaf Posse, hade tyckt att beloppet var för högt, då Gelsenius, enligt Posses åsikt, predikat "med så ringa nöje, beröm och heder" (LD A1a:8, 21/1 1668, s. 267).
47. "Conc. Norcopiæ cora[m] Dno Johanne Gyllenstierna ab illo prius vocatus ut ipsius essem Concionator. 21 Præfatu[m] Dnm comitatus eram in Uplandiam et paulo festivitatem Natalitiam redii cu[m] illo in O-Gothiam, ad aula[m] Foglewijk".
48. "Comitatus fui Dominum Toparcham in Vesmaniam, ad aulam quidem Aggarn non procul Arosia distantem, ubi per sex septimanas commoratus, ponderosissimis causis præsuppositis, omniscienti Deo Consitorioq[ue] Lincopensi notissimis, Dominum ibi dereliqui, eodemq[ue] nempe".
49. J. A. Lindblom, *Lexicon Latino-Svecanum*, Uppsala 1790, del 2 och C Cavallin, *Latinskt Lexikon*, Sthlm 1880.
50. "[...] quo die pastor civitatis [...] Josephus Fogdonius mihi de se concimatam Christianam Ethicam donavit".
51. Betr Kurck se Elgenstierna IV, s. 339; betr. Cruus ibid II, s. 131 samt. betr. Matthiæ och Fougdonius M. Collmar och A-M. Leander Fällström, *Strängnäs stifts herdaminne*, del 3, Den yngre vasatiden, Nyköping 2000, s. 48–65 resp. 66–69; se även Askmark aa, s. 289f.

52. Montgomery aa, s. 78–79, 117–120; Collmar-Leander Fällström aa, s. 57 (boktryckeriet), 58.
53. "Venerandi Dni Haquini Valsbergij Civitatis Linc. Commistri, affinis mei dilecti vices sub infirmitate ejus, sustinui". Betr Wolsbergius se herdaminnet 2, s. 478, Örberga pastorat.
54. Dagboksanteckningarna (Larums gårdsarkiv).
55. LD A1a:6, s. 89f, 6/5 1653; betr Petris giftemål se Gamleby kya C:1, s. 19; betr. Vastonius se LD A1a:6, s. 195f.
56. LD A1a:6, s. 102; Gamleby kya C:1, s. 19, 101 (dagboksanteckningar); jfr herdaminnet 4, s. 117ff
57. "Transmisit illustrissimus Dominus Comes ille Lodovicus de Rassborg och (!) Falkenstrand (skall vara Falkenstein) Dominus meus Gratio-sissimus Amplissimo Dno Moderno Episcopo M^o. Andreæ Prytz literas, pro confirmando super facta vocatione mea, cum in præfata ecclesia jus patronatus legitime obtineat"; Gamleby kya C:1, s. 19, 101; betr Lewenhaupt och hans för-äldrar se SBL 22, s. 611, 615f; jfr Elgenstierna IV, s. 610.
58. "Eram in Gamlebyn et ex inopinato veneram in honestam quandam domum ubi magna pa-rochorum caterva congregata fuit. Tum rogatus fui pænitentiarum agere: inter loquendum duobus quinquagenariis mihi assidentibus, quosdam ad invicem colloquentes arguebam monendo, ut me loquenta subicerent. Mox in medio illorum surrexit mulier quædam rustica quæ donavit mihi argenteum Sueticum thalerum corona impressa. Hæc fuit certa commonefactio vocationem legitimam atq[ue] divinitus inspiratam esse"; Gamleby kya C:1, s. 101.
59. "Videbar esse in sacrario Gamlebyensi ibi ædituus ostendebat mihi lintium pastorale et duas cassiolas, quarum una ex rubicunda holoserica, altera V bombijcina trifoli(c?)ata, quæ candida floriis figurij adornata, argenteam crucem representans, cujus partem inferiorem videbam, sacris haselvesks, q[ui]us primum mihi demonstrabat, sciti complicabat et suspendebat nunciando, quod post aliquot dies Sacra ibi perage[ret]"; ibid.
60. "Die Exeqviarum B[eatæ] Dn Princ[e]ssæ Vads-teni eram, ubi illustrissimum D[o]nem Lodo-vicum Leijonhufudh Comitem, ut et Amplis-si[mum] D[on]um Johannem Matthiæ Episc. Stregne[nsem] salutavi"; ibid. s. 102.
61. LD A1a:6, s. 124, 14/9 1653.
62. "pridie diej B Andreæ hora 3 matutina in som-nio talia apparuerunt. Videbar esse in sino quodam marino, ubi caute super contiguos asseres transivi, quando autem juxta ripam irem, videbam lijmbam (lijmbum?) ventis quidem secun-dis at valde tempestuosius affluere multis coloni-jis repletam, sed turbine invertebatur, ut pene ad litt[us] submergerent, in hanc anxietate sua pro auxilio me clamarunt, porrectis itaq[ue] amba-bus manibus, omnes illos in littus incolumes at-traxi. Mox erigilebam. Eodem die salutaverunt me duo rustici Gamlebyenses, annunciantes, quanta constantia unanimit[us] omnium consensu, ipse illustrissimus comes infra brevi Lin-copiam adventaret, ut ipsos coram episcopo promoveret donec me pastorem suum adipisce-rent[ur]. Postridie ipse comes venit atq[ue] fide-lissime causam eos egit. Hinc evidentissimam Dei providentiam animadvertera facile fuit"; Gamleby kya C:1, s. 19, 102.
63. Ibid s. 20f, 102 (den latinska texten anger sock-enmännens antal till nio).
64. "Dom. Judica concionem habui in Näs ubi ge-nerosissimus D[o]num Nicolaum Assersonium salutavi, gratias submissas agens eo quod am-plissimum D[o]num episcopum de mea persona grati[bläckplump]e alloquio suo commoverit"; Gamleby kya C:1, s. 102; betr Mannersköld se Elgenstierna IV, s 180f samt, betr hans jordinne-hav i Gamleby, Kalmar länsstyrelse, landskonto-ret GIIa:17, jordebok 1649–50, fol 83v–84v; be-tr. Lewenhaupts och Mannerskölds ställning som "ecclesia patronis" se LD A1a:6, s. 123, 7/9 1653.
65. "[...] comes mihi retulit episcopum in ea esse sententia, quod Dns Nicolaus in Törnesvalla mortuus fuerit. Cui ecclesia Gamlebyensis quam diutissime resistebat pastorem detrectan-do". Notisen finns även på ett annat ställe, där

- tiden för dödsfallet närmare anges: "Eodem a[utem] die circa Vesperem animam exhalavit"; Gamleby kya C:1, s. 21, 102; jfr herdaminnet 4, s. 117 där det – troligen felaktigt – sägs att Nils Petri begrovs i Odensvi.
66. Gamleby kya C:1, s. 21.
67. "Rescripsit generosissimo Domino Nicol Assersino consistorium pro sua complacentia factum iri, qui lectam epistolam servo suo tradidit, quam toti Ecclesi demonstraret, quod ipsum"; ibid s. 103; LD AJa:6, s. 161.
68. "... factum est, et quidem fidelissime jussit, in super verbis Domine sui pastoralia allodialia probi conservari promti[ssimus] preparari".
69. "per servum suum admonuit me Generosissimus Dns prfatus Gubernator in eccleciamq[ue] Gamlebyen properare, pridie ejusdem diei ipse Gubernator in itinere Dno Episcopo occurrendo c(?)retenus communicavit.
70. "Tam benigno igitur animo D[omi]n[us] Episcop[us] ore atq[ue] manu mihi vacantem Ecclesiam concredidit"; Gamleby C:1, s. 103.
71. LD AJa:6, s. 106.
72. Gamleby kya, C:1, s. 22, 103 (den latinska versionen)
73. Ibid. s. 22f; LD EIV:49 (28/5 1654).
74. Gamleby kya OII:1; betr trellda=lägga golv se J. E. Rietz, *Svenskt Dialekt Lexikon*, Malmö 1867, s. 372a och betr tråtzning E Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, s. 1010
75. LD EIV:49
76. LD AJa:6, s. 172, 28/6 1654.
77. Herdaminnet upptar inte det andra äktenskapet. Detta har emellertid observerats av E. Hellström i uppsatsen "Släkten Höckert från Westfalen jämte andra Höckertsläkter i Norden" (i SoH 1958–1959), s 254. Han anger att äktenskapet måste ha ingåtts tidigast 1654 och senast 1659. Tyvärr uppger han inga källor. Det kan nämnas att Gelsenius' sväger Falentin Jönsson Höckert omtalas i ett brev till konsistoriet den 8/3 1659. Samtidigt nämns hans hustrus kyrkogång och deras lilla barns begravning. Hans svärfar i Söderköping omtalas i ett brev av den 2/12 1661 och Britta Hansdotter Prytz begär i ett brev den 17/9 1669 till konsistoriet att avvittring bör ske efter hennes avlidna dotter "emedan jag förnimmer min fordom måg kyrkoherden uti Gamlebyn nu är sinnad uti ett annat giftermål sig begiva och det 14 dagar efter Michaelis fullborda". I brevet nämns även de "små omyndiga" barnen (de tre breven i LD EIV:49). Det kan tilläggas att Hellström uppger att Nathanael Gelsenius "ärvde en tredjepart i boet efter borgmästarparet Jöns Fallentinsson", vilket tyder på att de nämnda barnen avlidit.
78. Gamleby kya JI:2, s. 277.
79. Skriv. 2/12 1661 i LD EIV:49; LD AJa:9, fol. 165r, 6/8 1673.
80. LD AJa:10, s. 323, 23/6 1676; Gamleby kya C:1, s. 104.

Överste Carl Breitholtz, en tapper karolin

ANDERS BREITHOLTZ

Ungdom och utbildning

”Om karoliner i början av 1700-talet läser man ibland, att de var vid Breitholtz-ska regementet. De tjänste då under överste Carl Breitholtz, eller Bretholtz som han själv skrev sitt namn, och som satte upp ett värvat regemente i Tyskland 1706”, skriver stiftssekreteraren Gustaf Breitholtz i en släktkrönika från 1950-talet.

Carl Breitholtz var son till generalmajoren Claes Breitholtz och dennes hustru Margareta Ödla och var född på 1650-talet på familjens säteri Margretholm i Västergötland. Som son till en militär och född inom det adligaståndet förväntades det säkert av honom, att han skulle ägna sig åt krigarbanan. Att döma av hans verksamhet redan som ung hade han håg och fallenhet för krigaryrket. Hans levnadsbana blev fylld av krigiska äventyr och tappra bragder, och det finns något av andan i *De tre musketörerna* som en röd tråd i hans yngre liv. I sin mandom som regementschef och högre militär blev han upp-

märksammad för sin stora organisatoriska förmåga. Carl blev arvtagare till Margretholm och Svarttorp, men hans båda äktenskap blev barnlösa.

Sin militära bana började Carl 1676 då han antogs som volontär vid överstelöjtnant Magnus Durells fördubblingsdragoner. Efter ett par år gick han i hovtjänst som page vid greve Magnus Gabriel De la Gardies hov, där även Carls far varit i sin ungdom. De la Gardies såg till att Carl fick möjlighet att studera fortifikation och ”andre Adelige Excercitier” i Uppsala. Fäktning stod på schemat, och vid denna tid omnämns Carl i samband med en duell med en ung adelsman vid namn Uggla. Efter några år återvände han till De la Gardies hov, där han om hösten 1679 blev hovjunkare. Året därpå utnämndes han till löjtnant vid Modées regemente och kapten Lennart Ribbings kompani. Han var nu ung fortifikationsofficer – och hans militära karriär hade börjat.

I kriget mot turkarna

På kontinenten pågick kriget mot turkarna, vilka hotade Budapest och Wien, det habsburgska kejsardömetts hjärta. Många svenskar reste söderut för att bistå dem som kämpade mot "de otrogna", dvs. muslimerna. Till dem anslöt sig även den unge Carl Breitholtz. Den 2 mars 1686 "reste jag från Sverige genom Berlin mot Breslau i den meningen att gå åt Ungern", skriver han i sin meritförteckning. Därmed kom han att delta i kriget mot turkarna åren 1686–1688.

I Breslau gick Carl Breitholtz i brandenburgsk tjänst som brigadadjutant vid överste Hans Georg von Bellings regemente. Det tågade till staden Ofen i Ungern, nuvarande Budapest, som den kejserliga armén hade belägrat. Regimentet förenade sig med armén och stormade staden, men redan i inledningsskedet sårades överste von Belling, som fördes till Wien för vård. Carl var nu utan chef och deltog därför som volontär i de tre sista stormningarna, efter vilka staden föll, den 2 september 1686.

En general Schönig hade uppmärksammat Carls insatser och utnämnde honom till löjtnant vid kurfurstens livregemente. Hela den kejserliga armén, även den brandenburgska, marscherade efter segern vid Ofen längs Donau i riktning mot Bayern.

Men Carl hade blivit "dödligt sjuk". Han fördes till Freistettau för vård, där han blev liggande "miserabel uti största elände och armod" medan armén tågade vidare. En kommandant lät föra honom till Tirnau, "där Gud och gott folk, eftersom där var några lutheraner som var i gott tillstånd, bisprang mig med medel, så att jag blev fullkomligt återställd" berättar Carl.

Strax efter nyåret 1687 kom en bayersk infanteriöverste, en prins August Leopold av Veldenz, av en tillfällighet att besöka det värdshus i Tirnau, där Carl logerade. De blev bekanta med varandra. Prinsen tog honom med till sitt kvarter i Cremnitz, där Carl utnämndes till löjtnant vid regementet. Han var nu i bayersk tjänst.

I maj bröt regementet upp från sitt vinterkvarter och började belägringen av fästningen Erla i Ungern. I juni fick de vetskap om att den turkiska armén var i antågande, varför belägringen avbröts. De mötte turkarna i en mindre drabbning vid Esech. Efter en del mindre strider under sommaren drog det ihop sig till ett större slag, som ägde rum vid Mohacs den 12 augusti 1687. Turkarna hade länge övertaget. Men när general Nils Bielke anslöt sig med sitt bayerska kavalleri till några infanteriregementen skedde ett avgörande, och turkarna drevs undan. Under en infanteriattack blev Carl skjuten i armen och måste behålla kulan i två dagar innan den blev utskuren – inga krisgrupper där inte.

I württembergsk tjänst

Till sista blodsdroppen

Hösten 1689 blev Carl Breitholtz kallad av änkefurstinnan av Württemberg till tjänst under den Württembergiska kronan. Han hade fått två kallelsebrev i rad men visat svalt intresse. Det var först när det tredje brevet kom, som han accepterade erbjudandet som kompanichef vid ett regemente. Så han tog avsked från den bayerska tjänsten och kom därmed att delta i kriget mot Frankrike åren 1689–1697.

1690 utnämndes Carl till kompanichef vid Heimbürgs regemente. Det sändes snart genom

Österrike till Italien. Den 2 juni 1691 kommanderades Carl att med 150 man förstärka fästningen Carmaniol i staten Milano, där spanska och savoyiska trupper var förlagda. Fästningen blev snart belägrad av franska styrkor. Carl och den tyske kaptenen Fischer beordrades då att med 300 man försvara en utpost av fästningen, ett kastell. Om försvaret av kastellet berättar Carl:

"...men innan jag och min kamrat gick in till kastellet inspekterade vi vårt folk och frågade om de vid alla tillfällen ville stå oss bi, varpå gemene man försäkrade, att så länge en blodsdroppe var varm i dem skulle de inte överge oss."

De lyckades med uppgiften så väl, att fransmännen fick slå till reträtt.

Men övermakten var ändå för stark, ty efter en tid blev det tal om kapitulation. Guvernören hade nämligen halvt om halvt lovat att ge sig och garnisonen till krigsfångar. Kaptenerna Breitholtz och Fischer hade då skriftligen meddelat guvernören, att de hellre vilja värja sig till sin "sista blodsdroppe" än att gå med på kapitulation! Händelserna utvecklade sig emellertid trots det så, att

"de fem piemontesiska överstelöjtnanterna – kapitulerade således med oss och marscherade ut med klingande spel och flygande fanor till armén igen under konvoj av sex skvadroner franska dragoner."

Den målande skildringen av försvaret och kapitulationen vid Carmaniol talar om en beslutsam och kraftfull vilja att försvara sig till det yttersta, om krigarhedern som viktigast av allt, om det svåra i att böja sig för garnisonschefens beslut att kapitulera, och om det fantastiska skådespel för ögat och örat som uttåget ur fästningen under klingande spel och flygande fanor måste ha varit.

Carl reste nu tillbaka till Württemberg, där armén låg i vinterkvarter. På våren 1692 utnämndes han till major vid överste Saijerbreus regemente.

Som generalkvartermästare i fälttåget vid Rhen

I slutet av juni 1696 gick prins Louis von Baden över Rhen vid Mainz med en större armé. Det förefaller som om avsikten var att avancera in i Nordfrankrike. Han avdelade 15 000 man under fältmarskalk von Thüngen, som hade i uppgift att gå över Rhen längre söderut, mellan Brisach och Strassbourg. Carl Breitholtz hade nu utnämnts till tjänstgörande generalkvartermästare vid von Thüngens kår. På andra sidan Rhen stod den franska armén uppställd. För att kunna slå en brygga över floden och därmed möta fienden krävdes både folk och kanoner, s.k. stycken, vilka båda saknades i tillräcklig mängd.

Detta fälttåg slutfördes därför "utan synnerlig effekt", som Carl skrev i sin meritförteckning. Ett par år utan några större händelser följde och 1698 slöts så freden i Rijswijk.

Som överste i Spanska tronsföljdskriget

I juni 1699 avancerade Carl till major vid generalmajor Horns regemente till fot. Han fick snart en chef, skriver han i sin meritförteckning, som var "kammarjunkare och hertigens favorit". Att ha en sådan chef var inte något som tilltalade Carl, varför han tog avsked. Han tänkte nu återvända till Sverige

En vårdag 1700 stod han färdig för avresa, då helt oförmodat en kurir uppsökte honom med

ett brev från hertigen. Denne lovade nu att gå Carls önskemål till mötes, bara han ville stanna kvar i hans tjänst. Brevet bevekade Carl, så han accepterade erbjudandet.

På nyåret 1701 fick Carl i uppdrag av hertigen av Württemberg att sätta upp ett regemente i Stuttgart. När uppdraget var fullgjort året därpå blev Carl chef för regementet. Det förlades till postering på några smärre orter i Alperna. Vid spanska tronföljdskrigets utbrott samma år fick han order om att ansluta sitt regemente till den kejserliga armén, som stod vid Loninge an der Donau. I början av 1703 tog Carl avsked från överstebeställningen hos hertigen av Württemberg.

Äktenskapet med Marie Charlotte Moser von Filseck

Carl Breitholtz första äktenskap var med Maria Charlotte Moser von Filseck. De var gifta före den 10 maj 1699, då det sägs att "hennes nåd Maria Charlotte von Breitholtz, född Moserin, var bosatt i Michelbach". Det är troligt att Carl träffade sin blivande fru sedan han kommit i tjänst hos hertigfamiljen av Württemberg 1689, där Maria Charlottes far varit rådsherre.

Maria Charlotte var född den 26 november 1664 på slottet Eschenau i Württemberg (nuv. Overamt Weinsberg) där hon växte upp. Hon var dotter till rådsherrn hos fursten av Württemberg Bernhard Friedrich Moser von Filseck zu Eschenau (1639–1706) och dennes första fru, friherrinnan Louisa Gertrud von Blumenthal († 1687), som var dotter till den kurbrandenburgske ministern friherre von Blumenthal.

Eschenau omfattade en fjärdedel av Pfalz och hade inköpts av hennes farfar, generalen och krigsrådspresidenten i Württemberg, friherre Friedrich I. Moser von Filseck. Huvudbyggnaden i tre våningar uppfördes vid 1600-talets mitt i barock med pilastrar, korintiska kapitäl, hörnkedjor och andra klassiska element i fasaden.

Marie Charlottes far hade i yngre dagar tagit tjänst som kapten i den svenska armén hos sin släkting, rikstygmästaren greve Conrad Christopher von Königsmarck och avancerade till överstelöjtnant över ett regemente till fot 1660. Men i slutet av året ansökte Bernhard Friedrich om avsked för att kämpa som frivillig mot turkarna i Ungern. I slaget vid St Gotthard vid Raab 1664 sårades han i benet av ett pilskott som gjorde honom sängliggande och som slutade med att benet måste amputeras. Han återvände så småningom hem till Eschenau, där han tvingades föra ett lugnare liv, först som kammarjunkare och hovkavaljer, slutligen som överfogde för staden och länet Blaubeuren och därefter över de tre länen Backnang, Bottwar och Beilsheim. Bernhard Friedrich hade även annan svensk släktanknytning. Hans äldre syster, Barbara Sibylla (1632–1700), var gift med en svensk adelsman, friherre Augustin Leijonsköld som under sin vistelse i Tyskland kallade sig von Löwenschild (1634–1682). Han var landshövding i Malmöhus m fl. län och förvärvade säteriet Rössjöholm i snapphanebygden på Hallandsåsen, där hans änka lät uppföra en ny huvudbyggnad.

Den 9 juli 1702 flyttade Carl och hans Marie Charlotte från Michelbach till det närliggande godset Ochsenberg i nuvarande Oberamt

Slottet Eschenau i närheten av Heilbronn i Württemberg.

Brackenheim i Württemberg. Carl Breitholtz arrenderade denna egendom åren 1702–1707, som tillhörde den friherrliga ätten von Sternenfels. Ochsenberg hade varit i Sternenfelsisk ägo sedan 1385 och familjen innehade egendomen till år 1749. Carl Breitholtz tillträdde 1702 var troligen en följd av dåvarande ägarens, friherre Bernhard V. von Sternenfels, död.

Carl Breitholtz arrenderade flera gods i trakten. Den 2 augusti samma år sägs det, att han hade "die Herrschaft zu Michelbach, Ochsenburg und Leonbronn", alla i nuvarande Oberamt Brackenheim. Carl och Maria Charlotte hade ett livligt umgänge med familjerna på granngodsen. De stod ofta fadder år vännernas

barn och deltog i ståtliga bröllop. Carl hade 1706 en lakej, som hette Christoff Schumacher och 1707 hade han en fältprest vid namn Petrus.

Carl Breitholtz hade ärvt Margretholm efter fadern 1706. Han och hans hustru bebodde säteriet tidvis. Det var där som Maria Charlotte avled den 23 november 1712 och hon begravdes sannolikt i Sandhems kyrka.

Som karolin i Karl XII:s armé

Breitholtz infanteriregemente i Karl XII:s armé

När konung Karl XII kom till Sachsen som segerrik fältherre anslöt sig Carl Breitholtz genast

till dennes armé. Han utnämndes den 12 juni 1706 till överste i svensk tjänst. Konungen gav honom i uppdrag att värva ett regemente i Frankfurt am Main och Zweibrücken. I fullmakten står det om Carl Breitholtz att han:

*"uti fremmande herrskapers tjänst har förvärvat sig ett gott beröm och dess kapacitet och skicklighet samt alltid betygande tappra förhållande."*¹

Efter åtta månader var regementet uppsatt. Dess namn blev Breitholtz Pommerska Infanteriregemente² eftersom det värvades i Pommern, och den 19 december konfirmerades hans överstefullmakt. Regimentet bestod då av 1200 man i "rotar och leder, jämpte dubbla Öfwer- och underofficer", som han beskriver det i sin meritförteckning.

Den svenska armén stod högt i popularitet hos allmänheten. Konungens handsekreterare Nils Reuterholm skrev i ett brev till Jacob Cronstedt, daterat Slupza den 25 oktober 1707:

"— Wij hafve nu alle de nationer i Europa (som) finnes under vår armée, både Italiener, Spanioler, Engelländare och Judar, jag menar de där äro soldater. Öfwerste Breitholtz sade mig i Sachsen att han ock har een Eremit under sitt regimente. Det är otroligit huru gärna man allestädes will taga tjänst under vår armée."

Grimberg citerar Carl Breitholtz ytterligare, som berättar att i Schlesien "har folket trugat sig på våra överstar, som där värvat".

Medan Karl XII tågade med den svenska huvudarmén in i Ryssland mot tsar Peter i Moskva, planerades att en hjälpkår skulle ansluta sig från Polen. Denna skulle bestå av Krassows kår i Sachsen som skulle förena sig med kung Stanislaws polska trupper. Karl XII.lät mot hösten 1708 förstärka Krassows kår med fyra regemen-

ten. Det var, bland annat Carl Breitholtz regemente i Wismar, M. Schultz von Ascheradens regemente i Stralsund och J. K. Stuarts regemente i Stettin, som sändes till polska Preussen. Men först i augusti 1709 nådde de Krassows kår, då dennes operationer i Polen i stort sett var avslutade. En anledning var att förbindelserna från den svenska huvudarmén bakåt blev allt svårare att upprätthålla på grund av skärmytslingar med ryssarna.

Den 11 januari 1710 passerade Breitholtz regemente generalmönstring i staden Dam, där regementet då var förlagt. Personaluppsättningen hade då decimerats kraftigt p.g.a. strider och framförallt pest, som hade härjat i staden Dam. Endast 500 man kunde ställas upp vid generalmönstringen. Några vårdades i Dam och 30 soldater härbärgerades i tegelhyttan i Wismar. Regimentet torde ha upplösts året därpå. Det understacks därmed andra regementen.

Livet på Margretholm

Efter upplösningen av Breitholtz regemente 1711 begav sig överste Carl och hans Maria Charlotte via Stade i Tyskland till Margretholm i Västergötland, där de bosatte sig. Som ägare av denna stora egendom engagerade de sig bland annat i församlingslivet. Till Sandhems kyrka donerade de en altartavla. Författaren Knut Fredriksson i Falköping skrev 1985, att denna altartavla numera är förkommen, hur det nu kan ha gått till. Kanske skedde det redan 1841 då flera av inventarierna i Sandhems gamla medeltida kyrka försåldes på auktion i samband med att den nya byggdes. Eftersom altartavlan målades just för Sandhems kyrka vore det angeläget om Sand-

hem kunde återfå denna sin altartavla. I sin beskrivning av Sandhems pastorat år 1784 skriver Jöns Giellman:

"Altartaflan föreställer IESU lidande, upståndelse och Himmelsfärd: Nedan till läses, Öfversten af Infanteriet, Carl Breitholtz Claesson och Hans fru Maria Charlotta Moserin von Filseck, hafva låtit, 1711, förgylla och måla denna Altaretafla."

Detta år, 1711, härjades bygden svårt av pesten. Prästen i Nykyrka, herr Lars, hade dött. Som brukligt var bodde änkan kvar på prästgården, som var kaplansbostället i Gullered. Kyrkoherden, som blivit blind 1708, behövde nu en hjälppräst till Nykyrka, ett kapell som vid denna tid ingick i Sandhems socken. Endast några dagar efter hemkomsten fick Carl besök av kyrkoherden, Sven Börstell, med sockenmännen. De berättade att de besökt domkapitlet i Skara och rekommenderat kyrkoherdens brorson, Johan Börstell, till kaplan, dvs hjälppräst, i Nykyrka.

Men den tilltänkte hjälpprästen hade gjort sig känd i bygden för dryckenskap och vildsint leverne. Att kyrkoherden själv under en middag vid ett tidigare tillfälle berättat för Carl Breitholtz om sin brorsons livsföring gjorde inte saken bättre. Carl påminde honom om det han berättat. I den situationen skrev då Carl ett brev, daterat den 27 juli 1711, till biskopen i stiftet, den välkände Jesper Svedberg.

Han bad att biskopen själv skulle utse en kaplan, någon som församlingen kunde ha under en lång tid, en som förde ett kristet liv och som var en god själasörjare för församlingsborna.

Så hur avslöpte då det hela? Johan Börstell verkade som hjälppräst i Sandhem några år och utnämndes därefter till kyrkoherde i Flistad. Nog

finns det likheter med prästen Gösta Berling i Selma Lagerlöfs sagovärld! Vi får hoppas att Börstell bättrade sig och ändrade sin livsföring. För biskopen kan väl knappast ha utnämnt en vildsint och försupen person till hjälppräst åt en blind kyrkoherde, som tillsammans med sockenmännen, dvs. kyrkopolitiker, måste ha struntat i vem församlingsborna – och med dem också Carl och Maria Charlotte – hade som själasörjare?

Carls brev återges här i fri överföring till en någorlunda nutida svenska.

*Hörvördige och höglärde hr doktor,
hög.de hr biskop*

För några dagar (sedan) var jag så lycklig när jag passerade Skara (i hopp om att) kunna få träffa Ers högvördighet och muntligen där föredraga (mitt ärende) eftersom pennan inte kan anförtros (detta).

Ers högvördighet lär vara bättre bekant med det eländiga tillstånd som Sandhems gäll befinner sig i vad gäller våra sjäalars spis och hur vi är försedda med dem, som skall vaka för dem som är i detta dödliga livet.

Två eller tre dagar efter min hemkomst från Stade, kom vår kyrkoherde Hr Börstell med några av sockenmännen och berättade för mig hur de hade varit i Skara och rekommenderat hans brors son hr Johan Börstell till kaplan i salig hr Lars ställe här i Nykyrka. Varpå jag påminde hr kyrkoherden om vad han själv förtäljde för mig när vi sågs senast vid mitt bordom honom såsom furbroder, om det olyckliga tillstånd han var stadd i och (där)jämte övriga omständigheter, så mycket (för) mig nu som främmande på denna orten mer bekant förhöll, jämväl och honom det sade tycks det mig bäst att låta Ers högvördighet själva giva oss en god och ärlig prästman som är nykter och gudfruktig, som vi kan ha framgent (och) hoppas (att) få njuta av en längre tid i ett bättre tillstånd, varpå sockenmännen svarade att

de fruktade att hans högvördighet vill ha och till kaplan förordna den som till i dag har varit hjälppräst för änkan i Gullered, vilken även väl inte ser väl, så var då församlingen olyckligare än förr. Eftersom de har haft en god själasörjare i sällig hr Lars. Jag gav min mening sägandes således att hr biskopen är (utsedd) av Gud och konungen att sörja för hela stiftet (och således även för) detta mål (och) han lär ge oss en man som vi kan vara tillfreds med efter(som) han har att svara för sådant inför Gud om församlingen, som är det viktigaste, skulle lida men av detta.

Med detta voro de tillfreds och har ej velat — — — ers högvördighet — — — denna viktiga saken för församlingen sig låta förbarma och oss med en mera dygdig kristlig och nykter prästman till denna kaplanstjänsten vara behjälplig, befunns ers högvördighet nådiga beskydd och förbliver

Margretholm den 22 juli 1711

*Ers högvördighets
tjänsthörsammaste tjänare*

C Breitholtz

Jag ber tjänstl. Ers högvördighet förlåta att det så ofta är korrigerat. I hast har jag ej kunnat få (tag på) någon som kunnat renskriva det.

Överste för Jönköpings och Västmanlands regementen

På excellensen greve Vellingks³ order till general-löjtnant Carl Gustaf Dücker förordnades Carl Breitholtz i februari 1712 till att tjänstgöra som överste och chef för Jönköpings regemente, vilket delvis låg i Wismar. Överste Breitholtz överförde regementet från Wismar och kvarvarande styrkor i Sverige till Stralsund, så att i juni 1712 var hela regementet förlagt till Stralsund. Med Jönköpings regemente bidrog Carl Breitholtz följande år till försvaret av staden, som var belägrad av fientliga styrkor.⁴

Den 4 februari 1714 utnämndes Carl Breitholtz till överste och chef för Västmanlands regemente. Hans företrädare, överste Melker von Falkenberg, hade fört detta infanteriregemente i slaget vid Gadebusch 1712 men blev tillsammans med regementet tillfångatagen efter kapitulationen vid Tönningen den 6 maj 1713.

Västmanlands regemente hade bestått av 1200 man i åtta kompanier, men efter kapitulationen var detta så starkt decimerat, att det måste återuppsättas från grunden. Överste Carl Breitholtz, som tidigare hade värvat två regementen, hade ”gjort sig känd för ovanlig energi och stor organisationsförmåga”, skriver Sixten A:son Sparre i Västmanlands regementes historia,⁵ varför han nu utnämndes till chef för regementet.

Men under tiden hade överste Falkenberg lösts från fångenskapen. Han begav sig via svenska Pommern tillbaka till Sverige, dit han kom i juni 1714 och slog sig ner på sin gård Haga vid Enköping. Redan den 6 juli samma år fick han enligt regementshistoriken ”rådets resolution att disponera Västmanlands regemente på samma sätt som förut, men Breitholtz fortfor att dock att vara chef för detsamma”.⁶ Det betyder att Carl Breitholtz inte accepterade rådets beslut utan vidare utan torde ha hänvisat till sin överstefullmakt. För att kunna behålla sin post måste han ha haft stöd av en person, som stod över rådets beslut. Var det generalguvernören Vellinck, som var kungligt hovråd, Carls hustrus farbror, fältmarskalken friherre Axel Sparre, som medföljde kungen till Bender, Carl svåger generalmajoren Johann Winrich von Delwig som vid hade stort inflytande på kungen, eller kanske kungen själv?

Det ser ut som om det blev någon slags förlikning, eftersom överste Falkenberg kom att biträda överste Breitholtz vid nyrekryteringen med att anskaffa beklädnader. Men det gick långsamt eftersom landets finanser utarmats till följd av kriget.⁷ Uniformerna var de välbekanta karolinska från Karl XI:s och Karl XII:s regementsinstruktioner.

”Karaktäristiskt för uniformen”, skriver Sparre, ”var den långa blå livrocken, ’smal om livet, nedtill av tjänlig vidd’. Byxorna av skinn för manskapet, slutade vid knäna; benklädnaden utgjordes av långstrumpor och skor eller ock av stövlar. Huvudbonaden var för officerare och underofficerare hatt av en modell, vilken — — — passade synnerligen väl till densamma. — — — Officerarnas uniform skilde sig från manskapets genom diverse prydnader, såsom förgyllda knappar, ävensom guldgaloner på väst och hatt, kraghandskar och livgehäng. Härtill kom den försilvrade eller förgyllda ringkragen med konungens namnchiffer, det försilvrade officers-tecknet, varav en reminiscens ännu finns kvar i de s.k. dagbrickorna.” Sparre sammanfattar med följande ord: ”Den karolinska uniformen var enkel, praktiskt och i ordets bästa mening prydlig. Den kom att med smärre ändringar bibehållas intill den gustavianiska tiden.”⁸

Infanteriregementen bestod av musketerare, dvs musketörer, som var beväpnade med musköter eller flintlåsgevär, men även pikenerare, som bar 5–6 meter långa pikar. En tredje grupp var grenadjärer, som förutom gevär hade två handgranater, järnkulor, fyllda med krut som tändes på med en lunta. En värja hörde också till varje mans beväpning. Musketerarna omgav pikenerarna i två flyglar och i strid gick officerarna

i främsta ledet och ingjöt mod i soldaterna. Karolinerna skilde sig från soldaterna vid kontinentens arméer, då de inte skulle huka sig för fiendens kulor: de gick upprätta framåt i tron att ingen träffades i strid utan att det var Guds vilja.

Under Breitholtz tid som chef för Västmanlands regemente var Sverige engagerat i krig men hans regemente deltog inte i några krigsoperationer. Nyrekrytering gjordes till regementets åtta kompanier med befäl och manskap i tio grader: Livkompaniet, Överstelöjtnantens kompani, Väsby, Salbergs, Strömsholms (Västerås), Bergslags och Kungsörs kompanier, sammanlagt 1200 man.

Karl XI hade 1680 infört indelningsverket, som kom att ersätta det gamla förläningssystemet. Krigsmaktens personal, både befäl och soldater, fick nu sin lön in natura i form av hemmansräntor, spannmålsunderhåll och bostäder. Bostäderna hade ritats av Erik Dahlbergh och var utformade efter krigsmannens militära grad, såsom soldattorp, löjtnantsboställen, ryttmästarboställen, översteboställen. Överstens lön var dubbelt så hög som överstelöjtnantens osv. och antalet hemman som tilldelade de olika tjänsterna var noga bestämt för varje grad. Som regementschef torde Carl Breitholtz ha bebott överstebostället, Frövi i Skultuna. Till det hörde fyrtio hemman i fem socknar.

Mot slutet av 1715 insjuknade Carl Breitholtz och i december inlämnade han därför sin avskedsansökan.⁹ Den 11 januari 1716 utnämndes Melker von Falkenberg till Breitholtz efterträdare som regementschef. När norska fälttåget inleddes 1716 engagerades Västmanlands regemente med livbataljonen och därför kom Falkenberg att delta i kriget. I slaget vid Moss blev

han emellertid sårad i livet och avled dagen därpå, den 14 april 1716.

I kriget mot Norge hade Carl Breitholtz svåger, generalmajoren Johann Winrich von Delwig, en framträdande roll. Delwig var gift med Carls syster, Margareta von Breitholtz. I maj 1714, ett par månader efter Carls avresa från Stralsund till Sverige, kom von Delwig till denna stad, nu i svensk tjänst som överste för Hols-teinska infanteriregementet. Karl XII återvände året därpå från Turkiet och stannade en tid i Stralsund där han lärde känna von Delwig, som fick stort inflytande på konungen. Han utnämndes till generalmajor efter sitt tappra försvar av det belägrade Stralsund och han var den drivande kraften bakom norska fälttåget och konungens beslut att inta Fredrikshalds fästning 1716, där von Delwig emellertid dödades av en muskötorkula.

Äktenskapet med friherrinnan Margareta Sparre

Endast åtta dagar efter utnämningen till överste för Västmanlands regemente ingick Carl Breitholtz ett andra äktenskap, den 12 februari 1714. Bruden var hovfröken, friherrinnan Margareta Sparre. Enligt ett morgongåvobrev gav han henne Margretholm i morgongåva. Margareta Sparre var född den 6 augusti 1682 på Moholm i Mo socken, Skaraborgs län, och var dotter till kammarherren, friherre Carl Axelsson Sparre och hans första fru Beata Elisabet Falkenberg af Trystorp.

Äktenskapet blev barnlöst. Carl Breitholtz avled på Margretholm den 4 februari 1717. Han begravdes i Sandhemis kyrka. Några år där-

efter ingick Margareta ett andra äktenskap på Margretholm med överstelöjtnanten Fredrik Vilhelm von Möller.

Med Margaretas andra äktenskap kom Margretholm – kanske direkt från henne – till von Möllers dotter i ett föregående gifte, Christina Charlotta von Möller, gift med bergsrådet Nils Wästfelt. Margretholm ägdes även av deras son, hovjunkaren Erik Magnus Wästfelt, som sålde godset 1769 till överste Joen Klingspor. Då det såldes 1769 var det alltså första gången det överläts helt utom förvantskapskretsen från det godset bildades av generalmajoren Claes Breitholtz vid 1600-talets mitt.

Post Scriptum

Carl Breitholtz, i sin ungdom hovman och kavaller, framstår som en hängiven lutheran, som engagerade sig i försvaret av Europa mot turkarna, vilka hotade Wien, det Habsburgska kejsardömetts hjärta. Han visade tidigt prov på tapperhet, både som frivillig och som officer i kriget mot Frankrike och i spanska tronföljdskriget. Hans energi och militära organisationsförmåga kom till användning som chef för fyra regementen i följd, i synnerhet med att sätta upp regementen från grunden, ett för hertigen av Württemberg, och ett för konung Karl XII. Carl Breitholtz anlätades också i reorganiseringen av Västmanlands regemente då han blev dess chef 1714. Karolinen Carl Breitholtz var en tapper officer och duglig organisatör, väl medveten om sin förmåga och ställning. Men han var också en driftig förvaltare av jordegendom, både som arrendator av gods i Württemberg och av Margretholm i Västergötland. Hans båda äktenskap

blev barnlösa. De fäderneärvda säterierna Margretholm och Svarttorp gick därmed ur släkten Breitholtz ägo när hans änka, friherrinnan Margareta Sparre, gifte om sig.

Bilaga 1

Brev från Carl Breitholtz till Jesper Svedberg, biskop i Skara stift, daterat den 27 juli 1711.

HöghErWyrðige och Höghler=
De Hr Doctor
Höjde Hr biskop

Jagh tänckte för några dagar wahra så lyckligh när jag Scara passerade, mitt åligiande Eders höghErWyrðigett, kunna upptäcktia och mundtl. der kunna föredraga som pennan intett kan för=tros. Eders höghErwyrðighet Lärer Wahra bätter bekant /:kort att skrifwa:/ deht älända tillståndett Sandhems Giell är stader utij, angående Wära Siählars Spijs, och huru Wij Ähr försedda med dem som skohla för dem i denna dödh=lighetenn Wakal/

2 Eller 3 dagar Effier min hemkompst från Stade, kom vår kiörkoherde Hr Börstell med några aff Soknemännen, mig för=tälgiande huru de hade Warit j Scara och Recommenderatt, hans brors Son Hr Johan Börstell til Caplan j Salig Hr Lars ställe, här i Nyakiörkian. Warpå jag Hr Kiörkioherden påminte hward han sidst sielff om denne person som faderbroder mig om honom för=telgde wijd mitt bordh, honom och deht olyckliga tillståndett han war stader utij och E jemte de öffrigas qualiter, så myckett mig som främmat nu på denna orten mer bekant förehölt, jembwäll och honom deht sade mig tycka wahra bäst att Låta Eders höghErwyrðighet sielff giffwa oss En god och Erlig prestmansom som ähr nychter och gud=fruchtigh, som wij kunna framgent haffwa/

hopp` lenger få niuta utj ett bätter ståndh. hwarpå Soknemännen Swara att de befructa att hans högwördigheht den will hafwa och till Caplan Beordna som till dato hafwer warit hielpreprest för Enkan j Gällere, hwilken äffwen wäll intett wäll sehr, så war då för samblingen först olyckligare än förr. Effier de haffwa hafft aff Salig Hr Lars En god SiählaSörgiare. Jag gaf min mening säiandes Sähledes, Hr biskoppen ähr aff Gudh verte och konungen att för hehla Stiftett I detta mählet Söria, han lärer giffwa oss En man som wij kuna wara tillfredz medh Effier han sådant hafwer hos Gud att för swara, om församblingen skulle härutj som är deht förnämbsta lijda meehn.//

Hwar medh de och Woro tillfredtz, altså haffw Eij manqvera wehlaht Eders hög wördighet på deht tienstl för min person att (haffwa) ombedia, Eders högwördigheht räcktes, (detta) denna wichtiga saken för samblingen sig låta förbarma, och oss medh En (mehra) dygdig Cristlig och (Erlig) nychter prestman till denna Caplans tiensten wahra behielplig befannandes Eders höghErWyrðigheht Gudhz nådiga beskyd och förbliiffw Margretholm d: 22 Juli 1711 Eders höghErWyrðighets

Jagh beder tienstl. Eders HöEr Wydrighet förlåta Att deht så offta är corrigerat Tiensthörsampste I hast haffr jag Eij kunnatt någon tienare Bekomma som deht rent skriffit C Bredtholtz

Noter

- 1 KVRH, del IV sid 142.
- 2 Kjellander sid 43 f och sid 251.
- 3 Enligt Elgenstierna VIII sid 723 f var greve Mauritz Vellink (1651–1727) född på Jama i Ingermanland, anlitades som diplomat, utnämndes 1710 till general av infanteriet och guvernör i Wismar. Han var vid denna tid bl.a. kommandant över armén i Pommern och Bremen.

Källor

Arkiv

KB HA L104

Handskriftsavdelningen, Breitholtz Släktarkiv L104 Tab 14 Claes (Breitholtz).

Fredriksson, Knut, Breitholtz-minnen i Sandhems kyrka. Manuskript (13 sidor), Falköping 1985

RA Skokloster

Riksarkivet, Skoklosterarkivet,

Band nr 52: Carl Breitholtz' egenhändiga meritförteckning.

Brev från div. personer, serie B, 4 vol: Carl Breitholtz till rikskanslern M. G. De la Gardie 1653, 54 m.fl.

Skara domkap

Skara domkapitels arkiv

Brev från överste Carl Breitholtz till biskop Jesper Svedberg, daterat 22 juli 1711.

Zaberfeld

Ministerialbok för Zaberfeld, Württemberg 1700.

UUB

Uppsala Universitetsbibliotek Carolina Rediviva

Palmskiöld 197 Uppsala Universitetsbibliotek, Handskriftsavdelningen, -

Palmskiöldska samlingen/197.

– Pag. 690: Genealogica, Tomus 6.tus, litt B., pars 5: sid 153 C(arl) Breitholtz, brev med sigillavtryck i lack, daterat 1713.

– Brevkatalog: avsändare Brau-Brol:

F. 190: Bredtholtz (Carl) till Meijerfelt, J.A., daterat 1712 9/1 Stralsund.

4 Jönköpings Reg. s. 56–57.

5 KVRH, del IV sid 142.

6 KVRH, del IV sid 142.

7 KVRH, del IV sid III.

8 KVRH, del II sid 93.

9 KVRH, del IV sid III.

Tryckta källor

Bauser, Friedrich, *Geschichte der Moser von Filseck*, handskrift, tryckt i Stuttgart 1911 av A. Bon'z Erbau.

Elgenstierna, Gustaf, *Svenska adelns ättartavlor*, Stockholm 1925

Grauers, Sven, *Svensk och polsk krigsmakt i sina inbördes relationer under det stora nordiska kriget*, Karolinska Förbundets Årsbok 1976, Lund 1977

Grimberg, Carl, *Svenska folkets underbara öden*. Del IV. Stockholm 1927

Hallendorff, Carl, *Karl XII i Ukraina*. En karolins berättelse. Utg. av Carl Hallendorf m.fl., Stockholm 1915

Kjellander, Rune, *Sveriges regementschefer 1700–2000*. Chefsbiografier och förbandsöversikter, Väster-
vik 2003

KVRH Sixten A:son Sparre (IV), Torsten Holm (II), Kungliga Västmanlands Regementes Historia. Del II: Det indelta regementet. Del IV: Biografiska anteckningar om officerare och vederlikar. Stockholm 1930 ff.

Lewenhaupt, Adam, *Karl XII:s officerare*. Biografiska anteckningar, del 1 (A-K), Stockholm 1920

Moser, Johann Jacob, *Genealogische Nachrichten von seiner eigenen, auch vielen anderen Familien*. 2. Auflage, Tübingen 1756

Personhistorisk Tidskrift 1908

Reichert Reichert, Julius, *Ochsenbergisches Ortschronik*

Svenska Orter, del II, L-Ö. Generalstabens Litografiska Anstalt. under redaktion av K. D. P. Rosén, Stockholm 1952. Se Margrethholm.

Superpatrioten som blev fredsfurste

– Christian Lundeborg

BO G HALL

I dessa tider finns det en rad ovanligt goda skäl att uppmärksamma brukspatronen och politikern Christian Lundeborg. 2005 celebreras hundraårsjubileet av upplösningen av unionen med Norge – särskilt påtagligt då i Norge! Redan 2004 kunde Moderata Samlingspartiet högtidlighålla sitt eget hundraårsminne eftersom det ursprungligen stiftades som Allmänna Valmansförbundet 1904. En fråga som kommit att diskuteras allt intensivare på senare år är om vi ska behålla den allmänna värnplikten, tillkommen 1901. I alla dessa sammanhang spelade Lundeborg på sin tid en direkt pådrivande och avgörande roll. Han var sålunda en av de allra viktigaste aktörerna i vårt offentliga liv under de båda decennierna kring 1900. Hans politiska gärning kom därmed till stor del att utspelas under den stormiga och omvälvande period som föregick det definitiva demokratiska genombrottet i Sverige. Ett närmare studium av hans insatser och övertygelser bör därför ge värdefull inblick i de faktorer som styrde de politiska aktörerna under dessa så avgörande år.

Lundeborg levde mellan 1842 och 1911 och växte upp i Forsbacka, ett brukssamhälle i Valbo, nära Sandviken vid Gavleån och Storsjön, väster om Gävle. Fadern August var inspektor

vid järnbruket. Efter studier från 1850 vid Gefle Högre Elementarläröverk¹ antogs Christian – sexton år gammal – som kadett vid Krigsskolan på Karlberg i Stockholm. Därifrån utexaminerades han tre år senare och utnämndes till underlöjtnant vid Dalregementet. 1863–1865 var han extra elev vid Ultuna Lantbruksinstitut. Han siktade på en karriär som yrkesofficer och utnämndes till löjtnant vid Dalregementet 1865. Ödet och omständigheterna ville emellertid annorlunda. Praktiskt anlagd och allmänt duglig drogs han nämligen snart in i faderns expansiva verksamhet kring jord- och bruksegendomar hemma i Gästrikland. Vid tjugotre års ålder utsågs han till förvaltare vid det av fadern ägda Oslättfors bruk. Han gifte sig samma år med Anna Elfbrink, som var dotter till brukspatronen Wilhelm Elfbrink i Mackmyra och dennes hustru Sophia, vilken i sin tur var syster till G.F. Göransson, Sandviken; berömd som den store pionjär som lyckades överföra principerna för bessemermetoden till praktisk användning. Genom äktenskapet blev Lundeborg besläktad och lierad med den nya bruks societeten i länet, vilken också hade förgreningar till de gamla köpmanna- och redarefamiljerna i Gävle.

Stora Herrgården. Forsbacka.

Stora herrgården i Forsbacka; hem för Christian Lundeberg mellan 1872 och 1909.

1872 blev Lundeberg disponent och delägare vid Forsbacka bruk samtidigt som fadern tog posten som verkställande direktör för hela Forsbacka Jernverks AB. Med tiden erhöll Lundeberg en mängd förtroendeuppdrag i hemlänet. Bl.a. var han – liksom f.ö. fadern före honom – från 1869 engagerad i Gefleborgs läns hushållningssällskap. Dessutom hade Lundeberg uppdrag t.ex. i länets brandstodsbolag liksom i dess livränte- och kapitalförsäkringsanstalt. I tjugosju års tid – med start 1881 – satt han vidare som ordförande i kommunalstämman i Valbo och var dessutom verksam inom kyrko- och skolrådet. 1881 blev Lundeberg ledamot av Gefleborgs landsting där han sedermera under en rad av år satt som dess ordförande. Samtidigt med allt

detta hade Lundeberg olika styrelseuppdrag i det privata näringslivet, bl.a. vid Mackmyra Sulfit AB och Korsnäs Sågverks AB. Hugo Hamilton, som 1900 blev landshövding i Gävle, har i sina memoarer skildrat att Lundeberg vid denna tid intog en obestridd roll som länets "mäktige man" vilken "var med över allt och överallt ägde stort inflytande".²

Efter alla offentliga uppdrag i hemsocknen och hemlänet blev Lundeberg även invald i riksdagen där han anslöt sig till de aktiva tullvännerna. Likaså engagerade han sig i olika försvarsärenden och i frågor sammanhängande med unionen med Norge. Med tiden växte han in i rollen som den ledande högerpolitikern i Första kammaren där han mot slutet av sitt liv innehade tal-

mansstolen. I flera omgångar var han ordförande i Riksdagens viktiga statsutskott. Lundebergs utan all jämförelse viktigaste politiska insats kom dock genom uppdraget som statsminister under tre skickelsedigra månader på hösten 1905. I denna egenskap ledde han den svenska delegationen vid förhandlingarna i Karlstad om en upplösning av unionen med Norge. Detta var samtidigt den första regering som tillkommit efter önskemål från riksdagens majoritet men mot kungens – Oscar II – vilja. Därmed kan den ses som en förelöpare till den parlamentariska ordning som slutligt etablerades i vårt land under första världskrigets avslutande år.

Personen

Som framgått växte Christian Lundeberg upp i en utpräglad bruksmiljö. Denna bakgrund implicerade en patriarkalisk attityd som bl.a. ledde till att han längre fram med all kraft motsatte sig att arbetarna i Forsbacka organiserade sig fackligt. Ett vanligt tankegods bland brukspatroner och industriledare vid denna tid – omfattat även av Lundeberg – var att den egna gruppen utgjorde "huvudet" och övriga samhällsgrupper kroppsdelarna i en organism där i och för sig alla delar behövdes. Parallellt härmed bejakade de som industriföreträdare mycket ofta teknologins nya landvinningar och fungerade därigenom som bärare av det frambrytande nya ekonomiska systemet. Som privatperson var Lundeberg en utpräglad Pater familias och påtagligt släktkär. Dessa ideal styrde i icke oväsentlig del även Lundebergs politiska gärning. Sålunda kännetecknades hans insatser under förhandlingarna i Karlstad av en uppenbar ansvarskänsla och

framsynthet, vilket kanske främst framgick av att han inte lät sig påverkas av trycket från de olika "aktivistiska" svenska högerkretsar som högljutt förespråkade ett militärt ingripande mot Norge.

När det gäller Christian Lundeberg är det faktiskt förvånande att – trots den mycket centrala roll han sålunda spelade under en kritisk och avgörande period i svensk 1900-talshistoria – inga vetenskapliga studier har ägnats honom som person. Givetvis förekommer han som en central aktör i en rad undersökningar av det politiska skeendet under åren 1890–1910 (t.ex. i avhandlingar av Stig Hadenius, Jörgen Weibull eller Leif Kihlberg). Föga oväntat gäller detta i särskilt hög grad studier av händelserna kring unionsupplösningen (t.ex. i verk av Evert Vedung eller Arne Wåhlstrand). I ingen av dessa studier har emellertid syftet varit att presentera individen Christian Lundeberg närmare. Han är bara en – om ock i vissa fall uppenbart den viktigaste – av flera gestalter i det skeende som behandlas. På sin höjd framtonar han som en mycket auktoritativ – och auktoritär! – företrädare för ett antal genuint konservativa – men för den skulle inte nödvändigtvis reaktionära – uppfattningar.

Ingenstans tillåts han dock uppträda i helfigur. För den som vill skapa sig en närmare bild av personen Lundeberg finns sålunda inte mycket att hämta ur dessa källor. Om man dessutom går utanför den vetenskapliga litteraturen kan det konstateras att samma förhållande även gäller inom den tämligen rikhaltiga floran av memoarer från samtidigt verksamma politiska aktörer – möjligen med undantag för Gottfrid Billing och Hugo Hamilton. Vissa inslag i bil-

den av Lundebergs person finns dock redovisade i Fagerstabrukens historia. Jag har endast funnit två ansatser till sammanfattande levnadsbeskrivningar över honom; båda mycket kortfattade. Den ena är Wählstrands uppsats om Lundeberg i Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL). Den andra är ett föredrag som Jarl Torbacke höll inför ett lundebergskt släktmöte 1989, vilken text förvaras i det lundebergska familjearkivet.

Brukspatronen - industriledaren

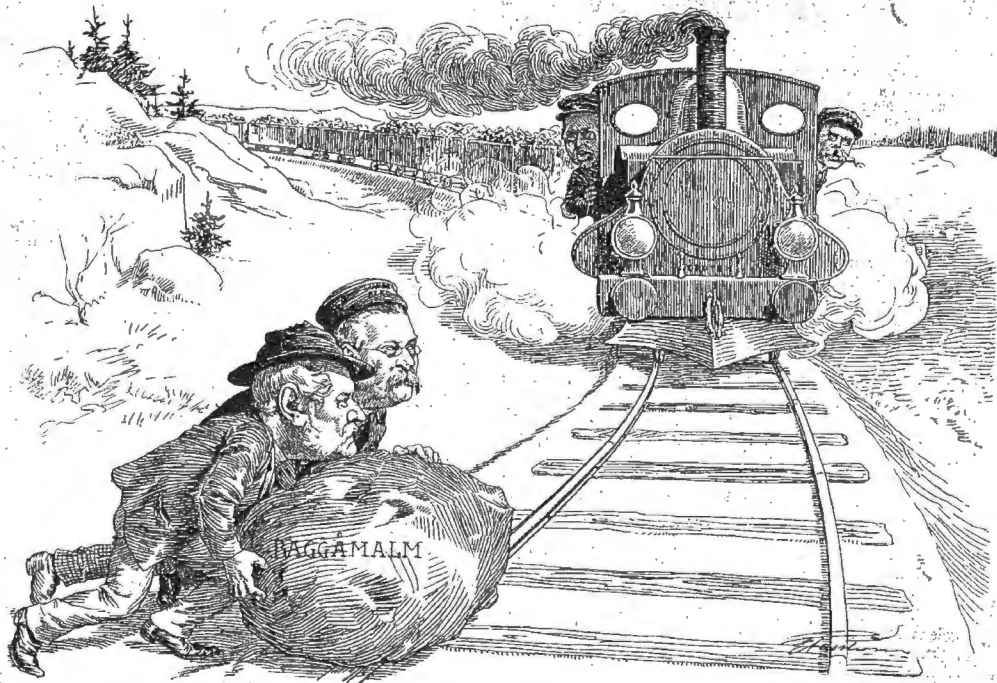
Efter vissa övergångsordningar tog 1872 ett konsortium över bruket och bildade Forsbacka Jernverks AB. Det bestod av tre män, nämligen August Lundeberg, som sålunda blev verkställande direktör vid bolaget; en post han behöll fram till sin död 1885, hans äldste son Christian – vilken efterträdde fadern som högste chef vid dennes bortgång – samt Christians svåger Wilhelm Fogelmarck.³ Den sistnämnde tycks dock ha intagit en mera passiv roll, när det gäller ledning och utveckling av företaget. Trion ägde redan de närliggande bruken Mackmyra, Oslättfors och Högbo. En förutsättning för verksamheten vid Forsbacka var att malm- och träkolleveranser till det nya företaget skedde från dessa bruk, vilkas verksamhet i övrigt därför nu upphörde. Kolet levererades av brukens bönder medan malmen hämtades från olika fyndigheter som bruken disponerade, bl.a. i Bispberg, Norberg, Utö, Torsåker och Tuna-Hästberg.

De avslutande decennierna av 1800-talet in-
nebar mycket dramatiskt ändrade förhållanden för svensk järnframställning. Introduktionen av nya tillverkningsmetoder revolutionerade i av-

görande grad branschens förutsättningar. Ett resultat var att mängder av små järnbruk slogs ut, av vilka inte så få hade varit verksamma under nästan tvåhundra år. Antalet svenska stångjärnsbruk hade så sent som 1868 uppgått till 390. Tjugo år senare hade siffran sjunkit till mindre än hälften. Utvecklingen fortsatte så att antalet produktionsställen 1891 hade minskat till 135.⁴ Detta var främst ett resultat av olika teknologiska landvinningar varigenom storskalafördelar kunde tas till vara i helt ny omfattning. Förhållandena i Gästrikland avviker inte från den allmänna bilden. Av landskapets tolv tackjärnsproducenter 1846 återstod 1905 bara fyra. Samtidigt hade den samlade produktionen nästan femdubblats. Vidare lades tjugo stångjärnshamrar och nio manufakturverk ner under perioden 1860–1905.⁵

Som framgått utsågs Christian Lundeberg till disponent vid bruket i Forsbacka och bosatte sig med familjen i dess Stora herrgård. Det nya företaget gavs mycket medvetet en helt annan inriktning än det gamla. Omgående beslöt ägartrion att göra en hel serie investeringar av tekniskt nydanande natur, vilka förvandlade bruket till en modern industri.⁶ Det tidigare smidet vid bruket, som skett enligt Lancashire-metoden, nedlades helt för några år framåt och även tillverkningen av brännstål avvecklades. Istället inleddes en omfattande produktion av tackjärn vid en ny masugn, och likaså anlades ett större bessemerverk. Beslut om denna omdaning togs redan sommaren 1872 liksom att anlägga ett valsverk och att dra ett tre km långt stickspår från bruket fram till Margrethills station vid järnvägslinjen Falun-Gävle. Följande sommar

Tillbud till järnvägsolycka.

Hofmarskalken. Nu tror jag väl att jag skall få dem att stanna.
Lundberg. Men om dom skulle trilla af?
Hofmarskalken. Så sätta vi oss upp och köra.

Skämtteckning där "majoritetspartiets" ledare Reuterswärd och Lundberg söker stoppa regeringen Boströms projekt om byggandet av Ofotenbanan. Söndags-Nisse 1897.

började man uppföra en andra hytta med tillhörande rostugn. Totalt uppgick investeringarna under 1870-talet till nästan 850 000 kr.⁷ Forsbacka framträdde vid denna tid vid sidan av Sandviken, Västanfors, Långshyttan, Iggesund, Björneborg, Bångbro, Nykroppa, Hagfors, Domnarfvet och Avesta som ett av landets stora bessemerverk. Tillverkningen av tackjärn steg 1889 till ca 10 000 ton, vilken nivå kom att gälla för de följande årtiondena. Den dominerande

delen av brukets produktion exporterades till England, Tyskland, USA och övriga Skandinavien.

Det ekonomiska resultatet för Forsbacka Jernverks AB var dock inte särskilt lysande, vilket bl.a. framgår av att efter 1876 blott begränsade avskrivningar kunde ske. 1889 tvangs man t.o.m. skriva upp värdet på företagets fasta egendom så att det egna kapitalet skulle motsvara aktiekapitalets nominella värde. Det ligger nära till

hands att jämföra med situationen vid Sandvikens Jernverk. Det företaget redovisade under denna period klart högre vinster vilket sammanhänger med att man där genomfört en betydligt längre gående manufakturering av det järn och stål som producerades.

När August Lundeborg – i familjekretsen och även ute på bruket inte sällan omtalad som "Gubben Grå"⁸ – gick ur tiden 1885 övertogs sålunda posten som verkställande direktör av sonen Christian. Dennes arbetsbörda var dock vid det här laget mycket omfattande; samma år hade han valts in i riksdagens första kammare. Därför utsågs den tjugofemåriga sonen Kristian Wilhelm till faderns assistent och blev följande år också företagets prokurist, alltså firmatecknare.⁹

De stora satsningarna på utbyggd produktion medförde att antalet anställda vid bruket steg. Siffran över mantalsskrivna innevånare i Forsbacka ökade mellan 1871 och 1891 från 470 till 565.¹⁰ 1893 hade bruket totalt 259 anställda¹¹. Efterhand kom de svenska brukens sociala åtaganden gentemot sina anställda att byggas ut till att avse så gott som samtliga livets områden. Betecknande är att när systemet med särskilda municipalsamhällen skapades i Sverige kring 1900 – vilket bl.a. innebar att man införde särskilda lokala ordnings-, byggnads-, brand- och hälsovårdsstadgor – så lämnades alla stora järnbruk utanför. Några bestämmelser av sådan art behövdes inte vid bruken eftersom de redan löst dessa frågor för det egna samhället.¹²

Egentligen var det inte förrän i samband med de stora satsningarna på en teknologisk nydaning av verksamheten – från 1872 och framåt – som de för ett bruk karaktäristiska särdragen

framträdde i Forsbacka. Vid denna tidpunkt infördes en genomtänkt bostadsplanering i samhället med en bruksgata kantad av arbetarbostäder. Då fullföljdes även utvecklingen mot att bruket tog ett övergripande, samlat ansvar för de anställdas väl och ve; den entydiga bild av situationen i Forsbacka som framkommer i källorna. Vid denna tid utgjorde bruket i stor utsträckning en alldeles egen, sluten och självförsörjande enhet. Inte förrän under den lundeborgska epoken kan sålunda Forsbacka sägas ha blivit en typiskt paternalistisk bruksmiljö. Men då uppfylldes i gengäld nästan alla kriterier på en sådan som forskningen ställt upp. I korthet innebär detta att företaget och ägarfamiljen påtog sig ett totalansvar för samhället och dess samtliga innevånare.

I samband med att ett antal trojänare vid bruket medaljerades, höll 1891 Lundeborg ett anförande som ger en mycket klar bild av hur han själv uppfattade sin roll och alltså vilken framtoning han ville ha som "patron".¹³ Här uppträder en myndig man – både auktoritär och auktoritativ – som är påtagligt medveten om sin ledande position i det lokala samhället. Han hissar varningsflagg för alla onda utsocknes krafter som hotar den gamla fina bruksandan i Forsbacka. Han framhåller sin egen självklara koppling till bruket ända sedan han var liten "parfvel". Lundeborg gör visserligen en reverens för högre och himmelska makter men konstaterar samtidigt att samförståndet vid bruket är en förutsättning för båda parter "sedliga och nyttiga tillvaro och för deras välbefinnande". Anförandet speglar synsättet om en självklar uppdelning av samhället i å ena sidan en välvillig överhet och å

den andra de trofasta underlydande. Samtidigt är det viktigt att notera att han postulerar ett ansvarstagande även från de anställdas sida. Dessa betraktas inte som någon viljelös boskap utan ges rätten att agera själva – fast givetvis inom de ramar som patron utstakat. Anförandet illustrerar vidare att Lundeberg gick till verket med stort allvar och hans insatser i avgörande grad styrdes av en uttalad plikt-känsla. Det gällde för honom att efter bästa förstånd och förmåga förvalta det uppdrag som han blivit given.

Av källorna framgår tydligt att Lundeberg som industriledare inte var en person som av princip motsatte sig alla förändringar. Tvärtom är det slående hur beredd han var att bejaka och aktivt ta till sig olika teknologiska nymodigheter. Detta demonstreras särskilt tydligt genom de radikala omdaningar av Forsbackabrukets profil från 1870 och framåt som han och fadern var huvudarkitekterna bakom. Utan dem hade bruket med all sannolikhet inte överlevt ens in på 1880-talet. Med nutida synsätt – där fackliga organisationer är ett naturligt inslag på arbetsmarknaden – kan däremot hans attityd när det gäller relationerna mellan arbetsgivare och anställda inte gärna betraktas som annat än negativ till nymodigheter. Ett sammanfattande omdöme om brukspatronen Lundebergs förhållande till moderniseringen blir därför avhängigt av hur man värderar hans villighet att utan vidare ta till sig olika teknologiska nyheter i relation till hans avvisande förhållningssätt till demokratiseringen av då gällande sociala strukturer. Klart är dock att hans attityd ingalunda kunde klassificeras som ”stockkonservativ”. I dessa sammanhang var han inte a priori avvisande till varje slag

av förändring utan skulle sannolikt själv ha valt att beteckna sig som ”sunt konservativ”.

Politikern – statsmannen

Som framgått engagerade sig Christian Lundeberg tidigt mycket aktivt i lokalpolitiken för att längre fram göra en mycket framstående politisk karriär även på riksplanet. 1885 blev Lundeberg ledamot av riksdagen, där han för övrigt mötte många kollegor från bruksvärlden. Till följd av konjunkturnedgången på 1880-talet präglades verksamheten i hög grad av tullfrågan. Hårda strider stod länge mellan frihandlare och tullvänner. Den dittills dominerande frihandelspolitiken gav efterhand vika för en kombinerad industri- och agrarprotektionism med järnhanteringen som den främsta gemensamma länken varvid bruksägarna i Första kammaren bildade en kärntrupp. I gengäld gjorde träexport-, sjöfarts- och importintressen i de större städerna och mellersta Norrland att dessa förblev frihandlarfästen, som övervägde i Andra kammaren.¹⁴ Tullfrågan utgjorde dock inte bara en strid mellan producent- och konsumentföreträdare. Protektionismen väckte också till liv en konservativ nationalism – aggressiv och tyskvänlig – som innefattade ett politiskt handlingsprogram.¹⁵ Striden i riksdagen mellan dessa båda riktningar var efter svenska förhållanden utoverdantligt hetsig och medförde en stark aktivering av det politiska intresset i alla samhällsklasser. Protektionisterna samlades bakom fältropet ”Sverige åt svenskarna” och hävdade att endast tullar kunde skydda det egna näringslivet och rädda arbetarna från arbetslöshet och lönesänkningar.¹⁶

I Andra kammaren sprängdes 1888 det gamla Lantmannapartiet i en protektionistisk grupp – kallad Nya lantmannapartiet – och en frihandelsvänlig. Parallellt härmed uppstod i Första kammaren ett stort tullskyddsvänligt parti, vanligen omtalat som ”majoritetspartiet”; från allra första början lett av hovmarskalken Patrik Reuterswärd – ibland skämtsamt omtalad som ”Patriarken”.¹⁷ Lundeberg anslöt sig redan från allra första början till denna gruppering och intog där förvånansvärt snabbt rollen som Reuterswärds närmaste förtrogn och kronprins.¹⁸

Detta framgår bl.a. av att de båda utsågs till de ledande posterna när vad som kallats Första kammarens valnämnd 1890 inrättades inom ”majoritetspartiet”. Denna hade till syfte att trygga att riksdagsmandaten besattes av rättrogna protektionister även i Andra kammaren.¹⁹ Efter några år placerades han dessutom i det viktiga statsutskottet, som hade till uppgift att nagelfara statsverkets räkenskaper och allmänna skötsel. Tio år senare utsågs han till dess ordförande och blev därmed en av riksdagens mera bemärkta män. Det finns vittnesmål som går ut på att Lundeberg ”som den kraftkarl han var” nästan omedelbart tog ledningen i det protektionistiska partiet medan Reuterswärd de facto reducerades till ”en ärad portalgestalt”.²⁰

Från Lundebergs tidigaste år i riksdagen finns en kort, handskriven text bevarad; sannolikt använd som stöd vid ett anförande i kammaren. Han har själv rubricerat den ”Mina politiska tankar” och följande utdrag ger en ögonblicksbild av hans övertygelser och argumentation i den då allt överskuggande tullfrågan. Kritiken avser den themptanderska ministären, vilken avgick på förvåren 1888.

”Den regering som stöder sig på folkets lidelser och icke dess dygder kan icke hafva någon lång eller lycklig tillvaro. Må vi hvid bedömandet af hvilken handelspolitik Sverige måste följa om icke dess ekonomiska oberoende skall taga obotlig skada så borde den ligga klar för hvarje sann fosterlandsvän. Att genom stora och ofördelaktiga handelsbalanser nödgas att årligen upptaga utländska lån för att kunna utjemna denna balans, det kan gå till en tid men omöjligt i längden. Det vill synas som regeringen hvid bedömandet af den allmänna meningen i landet tager för mycket intryck av förhållandena och ropet i de större städerna men förbiser hvad sjelfva folket göres behof, detta idoga folk som sedan frihandelsprincipen fått verka i decennier blödt och blöder i tusende sinom tusende sår är det regeringens och representationens pligt att läka och icke än ytterligare förgifta. Vi protektionister äro lika villiga som skyldiga att värna och skydda vårt kära fosterland, men vi fordra å vår sida skydd och värn mot den hemska fienden som kallas nöd och ekonomisk ruin.”²¹

Som framgått sökte sig Lundeberg redan från inträdet i Första kammaren till ”majoritetspartiet”. Man bör komma ihåg att något system med rikstäckande och lokalt förankrade partier inte existerade vid denna tid. Även om medlemmarna kallade sin grupp för parti så var det snarast fråga om en konservativ herrklubb som främst bestod av högre ämbetsmän, officerare, godsägare och industriledare.²² Dess politiska program – i den mån ett klart sammanhållet sådant går att närmare avläsa i partiets ställningstaganden – ger vissa anvisningar om den grundsyn som genomsyrade Lundebergs agerande; i synnerhet som han under senare delen av sin riksdags-

period mycket aktivt själv kunde påverka dess innehåll.

Lundeberg lade ned ett mycket omfattande – och på det hela taget mycket framgångsrikt – arbete för att främja de protektionistiska syftena. Till stor del skötte han en partisekreterares arbete, kallade till sammanträden och var den som informerade partiledaren om stämningar och åsikter inom partiet.²³ I det tysta – främst via personliga kontakter men även med hjälp av tidningar och broschyrer – arbetade han intensivt för att sprida det protektionistiska budskapet.²⁴ När det gäller valnämndens arbete sammanfattar Wählstrand situationen: ”Med särskild pregnans framträder Christian Lundebergs gestalt. Ehuru formellt stående utanför nämnden har han varit den i realiteten dirigerande. Emot hans önskan har nämnden inte lämnat någon kandidat sitt stöd. Ofta, mycket ofta, ingrep han själv stödjande. Frågan är om någon enskild man förr eller senare haft ett så bestämmande inflytande på Första kammarens rekrytering som Christian Lundeberg.”²⁵

Bilden av Lundeberg som manipulerande partigångare är dock inte rättvisande utan behöver kompletteras och nyanseras. Hans stora inflytande berodde inte enbart på den makt och myndighet med vilken han efterhand styrde ”majoritetspartiet” och som sammanhängde med att han var en utpräglad ledarbegåvning. Härill kom vad som beskrivits som ”den rättfärdighet och starka ansvarskänsla som mildrade hans konservativa nitälskan och som gjorde att han vid kritiska avgöranden hellre sökte komma till en uppgörelse än såg spelet slås i stycken”.²⁶ En av hans närmaste kollegor i majoritetspartiets ledning var Lundabiskopen Gottfrid Billing.

Denne gav i sina minnesanteckningar följande karaktäristik av Lundeberg: ”Hans intelligens var stark, så ock hans vilja och energie. Han tänkte klart och när han genomtänkt något var han fast i sin öfvertygelse. Hvad han ville det ville han kraftigt och bestämdt och hade han bestämt sig för att något skulle ske så dref han också fram och igenom det, om någon möjlighet därtill fanns”.²⁷ Samtidigt var Lundeberg uppenbarligen väl medveten om sin position och yttre värdighet. Detta belyses av det omdöme om hans uppträdande som statsminister 1905 som något år därefter fälldes av en annan riksdagskollega: ”Ja, han behövde inte tala om för en att han var excellens”.²⁸ Billing har intygat att Lundeberg rentav bland partivännerna – inte bara på skämt! – emellanåt kallades ”Christian Tyrann” och att han som partichef regerade ”med stark och rätt hård hand” Denna karaktäristik mildras dock med orden ”men han dugde också till detta ty han var förståndig och duglig långt utöfver vanligt folk”.²⁹

Det bör samtidigt understrykas att Lundeberg enligt flera vittnesmål inte var någon de lysande debattinläggens man. Han deltog sparsamt i de offentliga överläggningarna i riksdagen. När det ändå skedde var hans anföranden kortfattade och dessutom beskrivs hans tal som ”tungt och onyanserat”.³⁰ Detta hindrade inte att hans inlägg åhördes med spänd uppmärksamhet. De uppges ha präglats av ”stor viljekraft”³¹ resp. av ”en solid kraft”.³²

Successivt blev Lundeberg Första kammarens främsta gestalt och utsågs 1899 till vice talman samt tio år senare till talman, en befattning som han innehade vid sin död. Som framgått var han långa tider en dominerande aktör i det viktiga

och för båda kamrarna gemensamma statsutskottet; i flera omgångar som dess ordförande. Vid sidan av statsminister E.G. Boström torde ingen annan enskild person ha utövat större inflytande inom det svenska politiska livet under de stormiga åren kring 1900.³³ Enligt Billing hade han "en förunderlig förmåga att taga reda på och uppsamla notiser om hvad som påtänktes, planerades och tilldrog sig inom skilda riksdagskretsar [—] ej så underligt att han öfverallt blev en verkligt ledande personlighet". En annan långvarig kammarkollega sammanfattade att Lundeberg "med sitt goda hufvud, sin stora riksdagserfarenhet och sin duglighet i allmänhet var en rikskansler af obestriddt värde och ett inflytande som han med mycken kraft ock förstod att göra gällande".³⁴ Den respekt och uppskattning som kom honom till del även från politiska motståndare finns det flera bevis på. I ett brev mellan två moderata kollegor i kammaren – vilka alltså tillhörde dess minoritetsgrupp – mitt under den svåraste delen av unionskonflikten 1905 omtalas Lundeberg som "den lugna utvecklingens och fredens apostel."³⁵

Som senare ska framgå innebar unionsfrågans utveckling under 1890-talet i sak ett klart nederlag för Första kammarens "majoritetsparti." Däremot formade sig årtiondets final på flera sätt till ett rungande förtroendebevis för Christian Lundebergs person. Det stod nämligen klart att "Patriarken" Reuterswärd skulle avgå som partiledare och att även den tongivande uppsala-professorn Oscar Alin skulle lämna riksdagen. I detta skede tycks Lundeberg allvarligt ha fruktrat att partiet skulle brytas upp i ett antal mindre grupperingar. En rad brev till olika partikamra-

ter speglar denna oro.³⁶ Själv vägrade han – i realiteten den självskrivne och naturlige efterträdaren till Reuterswärd – i det längsta att acceptera ledarposten. Till slut avgjordes ändå frågan vid ett möte i Stockholm i oktober 1899 då arton av partiets mest framstående män lyckades förmå honom att överta partiledaruppdraget.³⁷

Vad gäller relationerna mellan de båda kamrarna i riksdagen finns det skäl att påminna om den karaktäristik Nils Stjernquist lämnat om situationen före demokratins genombrott. Han menar att Första kammaren var den aktivare parten medan Andra kammaren snarare tryckte på bromsen. Förstakammarledamöternas större homogenitet och längre riksdagserfarenhet – liksom även eljest bättre kvalifikationer – bör ha varit till fördel vid arbetet i utskott och partigrupper. Sålunda var det inte slumpen som låg bakom att den till antalet ledamöter mindre Första kammaren kunde uppvisa flera utskottsordförande än medkammaren.³⁸

Lundebergs insatser rörde sig över hela det politiska spektrumet. Särskilt ägnade han mycket intresse åt försvarsfrågorna och medverkade bl.a. i hög grad aktivt vid tillkomsten av Bodens fästning. Han var vidare huvudaktören när den länge omstridda frågan om att ersätta det gamla indelningsverket och beväringssystemet med en allmän värnplikt slutligen kunde lotsas i hamn 1901. Det begränsade utrymme som står till buds medför att framställningen i fortsättningen begränsats till tre sakområden som är särskilt centrala vid en bedömning av hans politiska insatser. Dessa är unionen Sverige-Norge, bildandet av Allmänna Valmansförbundet samt 1907 års rösträttsreformer.

Unionen med Norge

Även om spänningar i den svensk-norska unionen hade noterats tidigare innebar 1890-talet att de på flera sätt blev mera uttalade. Ett skäl var att en Venstreministär under statsminister Johannes Steen tillkom i Norge som en följd av stortingsvalen 1891. Redan påföljande år beslöt Stortinget att inrätta ett eget norskt konsulatväsen. Härvid bör hållas i minnet att majoriteten av de vid denna tid existerande gemensamma konsulerna – som hade större betydelse för Norge än Sverige – var norrmän fast de lydde under den svenske utrikesministern. Oscar II avvisade dock förslaget genom att använda sitt veto och tillsatte i stället 1893 en norsk högerregering under Oscar Stang, som ”under to fantastiske år” styrde Norge trots att vänstern vid valet 1894 med knapp nöd behållit majoriteten i stortinget.

I Sverige fanns vid denna tid åtminstone två olika ståndpunkter i unionsfrågan. De ultrakonservativa inom Första kammarens ”majoritetsparti” – vilka vann sympatier också hos åtskilliga moderata och moderat-liberala politiker – samlades bakom principen ”lika rättigheter – lika skyldigheter”. Denna hade utformats av professor Oscar Alin – f.ö. själv ledamot av Första kammaren och en av de drivande i ”majoritetspartiet” – och innebar att norrmännen skulle erbjudas full likställighet blott i utbyte mot en allmän revision av 1814 års unionsfördrag. En sådan skulle eliminera deras speciella förmåner på de konstitutionella, militära och statsfinansiella områdena. Regeringen – och riksdagsmajoriteten – följde dock en mera moderat linje, ibland sammanfattad i begreppet ”Brodershanden”. Den fick 1893 sitt uttryck i förslaget om en

gemensam utrikesminister – svensk eller norrmän. I anslutning härtil förklarade riksdagen att konsulatfrågan blott kunde prövas tillsammans med en förhandling om hela utrikesstyrelsen.

Efterhand som man från norsk sida visade upp en allt mer oförsonlig attityd hårdnade tonläget även i Sverige. Andra kammarens lantmannapartier började närma sig ”majoritetspartiets” ståndpunkt. I midsommartid 1894 underströk Lundeberg i ett brev till Reuterswärd vikten av sammanhållning på svensk sida ”ty svika ej alla tecken förestå snart för gamla Sverige stormiga tider och, om så, är det mer än nödvändigt att vi stå eniga i vårt arbete och försvara vår rätt och hägna vår ära.”³⁹ Sommaren 1894 diskuterade Alin och Lundeberg brevlades perspektivet av ett krig med Norge. Även om detta skedde i halvt förtäckta ordalag var innebörden helt klar när Lundeberg talade om ”vårt svenska ”därefter” [...] ultima ratio – men att nedskrifva detta lämpar sig visserligen icke, och, ej osannolikt vet du redan fullt ut lika gott, ja kanske bättre besked än jag.”⁴⁰

1895 blev ett särdeles kritiskt år för relationerna inom unionen, vilket också speglades i anförandena i Riksdagen, där stort utrymme gavs åt högpatriotiska inlägg. Efter remissdebatten detta år konstaterade *Svenska Dagbladet* närmast lyriskt att detta varit en stor dag för Första kammaren. Tidningen tyckte sig nästan förflyttad till Riddarhuset ”under de tider då den ädlaste patriotism och den starkaste nationella äre känsla vida mer än nu glödde i svenska mäns bröst”.⁴¹ Efter sammanjämkning mellan kamrarna lyckades protektionisterna genomdriva en uppsägning av Mellanrikslagen, som hade gällt sedan 1874 och

Frimurarlogen i Karlstad; valplats för de stundtals mycket dramatiska förhandlingarna om unionsupplösningen.

inneburit en fullständig tullfrihet i internhandeln för de båda ländernas inhemska produkter. Enligt tullvännerna innebar denna alltför stora lättnader för Norge. Därmed förlorade norrmännen en påtaglig förmån i handeln med Sverige. Den unionella konflikten hade således skärpts betydligt. De norska och svenska ståndpunkterna i konsulatfrågan föreföll vara totalt oförenliga.⁴²

I Sverige blev Oscar II mycket hyllad för sin fasta hållning mot Norge. På hans uppmaning tillsatte Riksdagen 1895 ett hemligt utskott utan något inslag av norskvänliga ledamöter; från "majoritetspartiet" deltog sålunda Reuterswärd, Alin och Lundeberg. Utskottet underströk vik-

ten av att unionen ägde bestånd även i framtiden. I anslutning härill förordades omedelbara förhandlingar med norrmännen, varvid Riksdagen vid behov "med allvar och kraft" förväntades stödja kungen. Tanken på att använda militära maktmedel hölls med andra ord öppna. Till de särskilt stridslystna hörde "majoritetspartiets" företrädare. Däremot tycks man i Andra kammaren under de mest kritiska dagarna ha ställt sig avvisande till direkta aktioner mot norrmännen.⁴³ Betecknande för opinionsläget på sensommaren 1895 är följande citat ur *Dagens Nyheter* som menade att "utanför riksdagen som inom densamma har rätt en konservativ stämning, som här ej funnits maken till i mannaminne och

som frodats i föreställningen, att man med ett slags knytnävspolitik skulle kunna göra slut på unionsbråket".⁴⁴

Tandemparet Alin/Lundeberg hade denna sommar startat en intensiv opinionsrörelse för att utöva ytterligare press på regeringen. Alin dirigerade en presskampanj och Lundeberg organiserade uttalanden av landsting och folkmöten runt om i bygderna. Vid dessa antogs krav på en fullständig och omedelbar unionsrevision enligt ett formulär som de båda utarbetat. Samtidigt var de mycket noga med att rörelsen skulle verka spontan; inga riksdagsmän fick synas bland mötesarrangörerna. Det gällde att skapa en stark folkopinion i ärendet.⁴⁵ I ett brev till Alin den siste juni 1895 uttryckte Lundeberg sig rakt på sak: "Om det inte ska blifva ett mördande broderkrig så ska det handlas och detta kraftigt och utan uppskov". Det vore bättre att "underkasta sig ett mindre ont nu genast än en långvarig, mera smärtsam operation längre fram".⁴⁶ Men man misslyckades. Det hemliga utskottets rekommendation godtogs visserligen av Riksdagen som uttalade sig för en fullständig och skyndsam unionsrevision. Detta gjorde emellertid i sin tur starkt intryck på norrmännen, som var både militärt svagare och parlamentariskt splittrade. I Norge fruktade alla partier att de krafter i Sverige som ville krig skulle komma till makten och inför faran av militära åtgärder vek merparten av Venstre undan.⁴⁷ Samma sommar gjorde därför Stortinget helt om och förklarade sig berett till förhandlingar om konsulatväsendet och utrikesledningen.

Dessa brännande frågor hänsköts kort tid därefter till en gemensam svensk-norsk kommitté för unionsrevisionen trots "majoritetspar-

tiets" starka motstånd. Inom dess led uppfattade man nämligen denna lösning som ren undfallenhet mot norrmännen. Vilka känslor som bemäktigade sig de tongivande inom partiet framgår av ett utdrag ur ett brev från denna tid vari Lundeberg beklagade att statsminister Boström inte tycktes beredd till "kraftig handling". Skälet förmodade Lundeberg var att "han återhålls av den höga kraften, som möjl. hoppas att genom passivitet få lugn i sin tid utan att så mycket tänka på vad som därefter betyder för Sveriges dynasti och folk". Som sin politik förordade Lundeberg att förhandlingar i stället genast skulle upptas om en revision av unionsfördraget. Lyckades man inte på den vägen uppnå resultat som tillfredsställde den svenska uppfattningen återstod inget annat "än en statskupp i Norge, varvid genomdrives ett för unionens betryggande bestånd möjligt modus vivendi, eller ock att för riksdagen framläggas ett förslag till ändring i mellanvarande bestämmelser, och antager jag att våra vederb. som under dessa bekymmersamma år måst vara beredda på alla eventualiteter, säkerligen redan hava upprännen till ett dylikt".⁴⁸ Som framgår av denna halvkvädna visa var han sålunda inte alls främmande för att tillgripa militära maktmedel och sätta in svensk trupp och flotta mot Norge.

Revisionskommittén avslutade sitt arbete 1898 genom att presentera fyra olika förslag: två svenska och två norska. Alin och hans meningsfränder höll fast vid sitt program och föreslog en unionell representation, en ordning som de mera moderata svenska ledamöterna inte kunde acceptera. De moderata norrmännen avvisade flertalet svenska krav men gick med på en gemensam utrikesstyrelse, dock med rätt för Norge att

ha ett eget konsulatväsen. Den radikala norska falangen slutligen ville däremot ha en skilsmässa även inom utrikesförvaltningen, vilken linje biträdades av den kort därefter tillträdande norska Venstreregeringen under Johannes Steen som erövrat klar majoritet i 1897 års stortingsval. Resultatet av det hela blev att Oscar II i ett sammansatt svenskt-norskt statsråd 1898 tvangs konstatera att revisionsfrågan tills vidare fick vila. Detta status quo-resultat var man – inte oväntat – föga tillfreds med på norsk sida.⁴⁹

Därför aktualiserades i stället från andra sidan Kölen på nytt kravet om ”den rene flag”, innebärande att unionsmärket skulle tas bort från den norska handelsflaggan. Förslag i den riktningen hade Oscar II avisat vid två tidigare tillfällen men eftersom han i denna fråga bara hade ett suspensivt veto beslöt kungen – efter en mycket stark norsk press – till slut att acceptera förändringen. Detta väckte ett kraftigt motstånd bland Riksdagens ”storsvenskar”, f.ö. ett begrepp som just vid denna tid myntades av norrmännen. Utrikesministern Ludvig Douglas, som tillhörde ”majoritetspartiet”, vägrade att kontrasignera kungens beslut och avgick. Även statsminister Boström anhöll om avsked, vilket dock upprörde Oscar II så till den grad att han blev sjuk och sängliggande. Efter ingripanden från andra medlemmar av kungahuset och från statsrådskollegor förmåddes statsministern – fastän mycket motvilligt – att kvarstanna och därmed acceptera kungens beslut. Vid decharge-debatten våren 1900 riktade Lundeberg och några andra konservativa ledamöter därför en mycket skarp kritik mot Boström.⁵⁰ Bakom låg givetvis en stor bitterhet över vad man uppfattade som dennes ”svek” – han hade ursprungligen

kommit ur ”majoritetspartiets” egna led. Men samtidigt tvingades man inse att de stora ansträngningar partiet gjort i unionsfrågan – främst 1895 men även 1898 – i realiteten hade slutat i ett fullständigt fiasko.⁵¹ Även Elvander karaktäriserar det inträffade som ett misslyckande för partiet.⁵²

Nu bör man emellertid hålla i minnet – något som Hadenius påpekat – att ”majoritetspartiets” unionspolitik ska sättas in i ett större sammanhang, nämligen kampen mot radikalismen, representerad av liberalerna men även av de efterhand allt starkare socialdemokraterna. I detta perspektiv kan den omfattande aktiviteten inom och utom Riksdagen – där Lundeberg administrativt spelade en helt central roll; hans tidigare omvittnade manövrer för att förhindra att motståndarföreträdare valdes in i Första kammaren firade stora triumfer just under 1890-talet – inte avfärdas som ett misslyckande. Den hade nämligen ett stort värde alldeles vid sidan av den rena unionsproblematiken. Som samlande faktor och eggande paroll spelade unionsfrågan samma roll för ”majoritetspartiet” som rösträttsfrågan för vänstern.⁵³ Denna strävan att utnyttja unionsfrågan för att bevara den rådande politiska maktfördelningen behöver inte ha varit en medveten politik för de agerande. Identifieringen av fosterlandets sak med det egna klassintresset tycks i många fall ha varit spontan och oreflekterad. Det fanns ett tydligt drag av naivitet och omedvetenhet i denna storsvenska attityd; hatet till Norge och kärleken till det egna fäderneslandet verkar alldeles äkta.⁵⁴

Vill man urskilja den viktigaste drivkraften bakom Lundebergs agerande i unionsfrågan på 1890-talet – liksom under det nya århundradets

första år – framstår vaktsländet kring ”Sveriges ära” som centralt. Detta patriotiska tema återkommer i olika variationer i hans insatser och det förefaller dessutom vara överordnat alla andra intressen. Särskilt frapperande är förstås hur han 1895 inte alls ryggade för att ett militärt ingripande kunde behövas för att tvinga in norrmännen i ledet igen. Tvärtom förutsatte han ju – även om visan sålunda är aningen halvkväden – att ansvariga militärer redan hade vidtagit alla nödvändiga förberedelser för en sådan insats. Ännu mera anmärkningsvärt måste det sägas vara att han i brevet till Sparre samma år går mycket långt när det gäller att kritisera Oscar II – alltså den främste symbolen för riket – för vad som väl närmast skulle kunna kallas feghet. Den andra viktiga drivkraften för Lundeberg var att motarbeta de framväxande – i hans ögon radikala – vänsterkrafterna. Detta tog sig främst uttryck i olika åtgärder för att stärka och hålla samman majoritetspartiet. Att han övervann sin motvilja och till slut accepterade att bli dess formelle ledare – den reelle var han ju uppenbarligen redan tidigare – bekräftar vilken stor betydelse detta hade för honom.

Mot denna bakgrund ter sig hans försiktiga agerande på senvåren 1905 – när unionskonflikten närmast exploderade – desto mera anmärkningsvärt. Norrmännens burdusa – närmast kupppartade – uppsägning av banden med Sverige retade upp många i vårt land även bland de kretsar som hyste förståelse för de norska självständighetssträvandena.⁵⁵ Den sittande regeringen Ramstedt – realiter en expeditiönsminister – och Oscar II ansågs i vida kretsar ha reagerat alldeles för svagt; ja, närmast handfallet och uppgivet på den norska utmaningen.⁵⁶ I detta

läge visade Riksdagen en oväntad handlingskraft vilket samtidigt innebar att Lundebergs ”stora stund” som politiker var inne. Med kort varsel och i största enighet överenskomms att han skulle leda arbetet i det hemliga utskott med företrädare från båda kamrarna som – med demonstrativt åsidosättande både av ministären Ramstedt och av Oscar II – utsågs att utarbeta de svenska villkoren för ett godkännande av upplösningen av unionen med Norge. Från flera håll har omvittnats att Lundeberg styrde utskottets arbete närmast med järnhand och bland annat genomdrev en total sekretess – gällande även gentemot regeringen och monarken...

Riksdagen ställde sig bakom utskottets enhälliga förslag – som bland annat innebar att en folkomröstning i frågan skulle ordnas i Norge – varefter Lundeberg fullföljde detta arbete som statsminister och svensk delegationsledare vid förhandlingarna i Karlstad på hösten samma år. Klart är att hans insatser på flera sätt var direkt avgörande för den fredliga utgången av konflikten. Hans ministär var en koalition mellan högergrupperna och liberalerna – ledda av Karl Staaff – och samtidigt alltså den första svenska regering som tillkommit efter önskemål från riksdagens majoritet men mot kungens vilja. Därmed utgjorde den som tidigare påpekats de facto ett förebud om den kommande parlamentarismen.⁵⁷ Till denna var dock Lundeberg själv – paradoxalt nog – ingalunda välvilligt inställd. En uppenbar framsynthet kännetecknade hans uppträdande under förhandlingarna; främst genom att han resolut motstod trycket från de ”aktivistiska” högerkretsar i landet som förespråkade ett militärt ingripande mot Norge fast hans ställning bland dem försvagades.⁵⁸ Risken för att

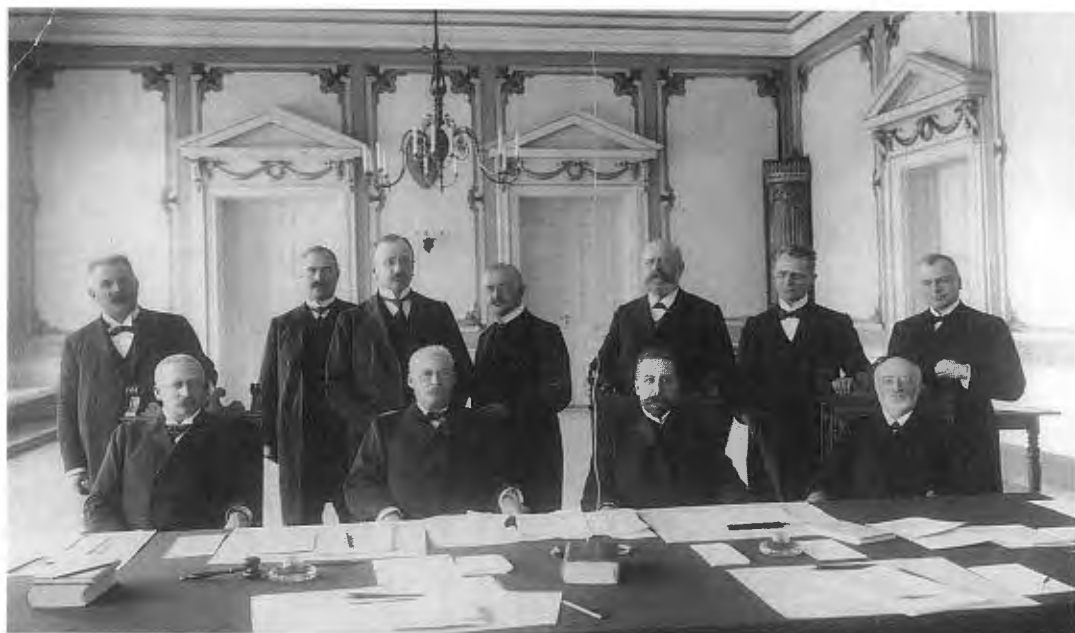
konflikten skulle utmynna i en explosiv urladdning var aldrig utesluten. På norsk sida påbjöds partiell mobilisering och även på den svenska sidan om gränsen skedde viss uppmarsch. Den svenska flottan samlades – bl.a. med hela raden pansarskepp – utanför Strömstad, beredd att angripa norska örlogsbaser i västra Oslofjorden och där landsätta trupp. Detaljerade planer för dessa operationer hade gjorts upp. Efter viss dramatik – främst avseende det svenska kravet på raserandet av nyuppförda norska fästningar på gränsen mot Sverige – kunde en fredlig överenskommelse nås.

Eftersom Lundebergs insatser i Karlstad numera hamnat rätt mycket i skymundan är det skäl att påminna om att statsvetaren Evert Vedung häromåret hävdade att Lundeberg – liksom dennes norska motpart – egentligen efteråt borde ha tillerkänts Nobels fredspris med tanke på hans insatser som dekonstruktivist och ”åter-tågets hjälte”. Sådana plägar sällan få uppskattning efter förtjänst.⁵⁹ Händelseförloppet i Karlstad – och särskilt då Lundebergs insatser – har i själva verket undersökts förvånansvärt lite av forskarna. Det finns dock gott hopp om att detta förhållande kan komma att ändras nu när pågående studier – en rad sådana har initierats inför hundraårsjubileet – genomförs. Inte minst vore det värdefullt att få närmare klarlagt vilka faktorer som låg bakom hans förändring från vad som närmast kan karaktäriseras som hetlevrad superpatriot 1895 till eftertänksam fredsfurst tio år senare. Hans mycket resoluta agerande i Karlstad punkterade definitivt alla försök bland de verkligt ”storsvenska” grupperna att i efterhand skapa en svensk dolkstötslegend. När till och med Lundeberg ställde sig bakom överens-

kommelsen i Karlstad så insåg man, att loppet utan tvivel ”var kört”. Och den på sina håll i Sverige mycket starka upprördheten över det onödigt bryska norska agerandet lade sig förhållandevis snabbt.

Allmänna Valmansförbundet

Andrakammarvalet 1902 resulterade i en betydande framgång för den liberala vänstern som från Lantmannapartiet övertog ställningen som det största och inflytelserikaste partiet i Riksdagen. I den konservativa eftervalsdebatten framhölls liberalernas valorganisation som en orsak till deras framgång. Flera hävdade att även högerns anhängare – såväl moderata som konservativa grupperingar – borde gå ihop i en enhetlig organisation. Inledningsvis drevs idén av G.F. Östberg, som tillhörde majoritetspartiets förtroenderåd och valnämnd.⁶⁰ Han såg detta som en livsfråga för högern och förde en löpande diskussion härom med Christian Lundeberg. En vädjan till denne att ställa sig i spetsen för arbetet ledde dock inte till någon omedelbar reaktion, vilket kan ha berott på att Lundeberg inte delade Östbergs uppfattning om brådskan – nästa andrakammarval skulle hållas först 1905.⁶¹ Ändå togs frågan upp till diskussion 1903 inom majoritetspartiet av P.E. Lithander, som utan att tillhöra dess förtroenderåd eller valnämnd ägnade stort intresse åt valfrågor.⁶² I augusti detta år skrev Östberg på nytt till Lundeberg och framhöll risken för att högerrsinnade i valkretsarna skulle börja förlora tron på det meningsfulla i att motarbeta de nya strömningar som verkade ha framtiden för sig. Nu svarade Lundeberg och medgav att en enhetlig organisation för högern

Delegationerna i Karlstad under en paus i förhandlingarna; Lundeberg och Michelsen sittandes i mitten. Lundebergska familjearkivet.

förvisso var nödvändig, men att det var svårt att finna lämpliga personer för uppgiften. Till skillnad mot Östberg ansåg han också att initiativet borde komma uppifrån, från "...samarbetande, intresserade riksdagsmän som gifva initiativ och ledning".⁶³ En förnyad diskussion dem emellan samma höst ledde dock inte heller den till några resultat.

I midsommartid 1904 sände Östberg ånyo ett brev till Lundeberg och berättade att han förbättrat en skrivelse "i ämnet" men saknade en framträdande högerperson som kunde driva frågan. I övrigt planerade han sammankalla intresserade från olika delar av landet. Inbjudan skulle undertecknas av några få ledande personer varibland Lundeberg "ovillkorligen" måste ingå. Östberg var noga med att det skulle vara fråga

om en reell högersamling med bredast möjliga bas. Därför var det enligt honom viktigt att Lundeberg och Pehrson i Törneryd från Första resp. Andra kammarens största högergrupper stod bland inbjudarna. Sedan vidtog det svåra förberedelsearbetet med program och stadgar för en organisation som skulle företräda så skilda politiska schatteringar som konservativa, moderata samt lantmannapartister. Östbergs ursprungliga utkast fick omarbetas gång efter annan, vilket resulterade i ett tämligen kraftlöst slutdokument. Kritikerna menade att man lätt hamnade i konflikt när "det blefve fråga om att under arbetet angifva hvad man ville". Därför skulle man inskränka sig till att skapa en valmansförening för högersinnade och moderata. Återigen andra menade att detta inte var till-

räckligt utan krävde att föreningen organiserades som en front mot socialismen. I det utsända förslaget angavs därför som huvuduppgift att "allvarligt motsätta sig de socialistiska och radikala strävanden, som ginge i strid mot samhällets väl och berättigade intressen". Särskilt skulle uppmärksammas nödvändigheten av lagstiftning för att bevara arbetsavtalets okränkbarhet och skydda den enskildes rätt att fritt få arbeta, något som var riktat mot de framväxande fackföreningarna. Vidare skulle de direkta skatterna utformas så att trygghet och rättvisa skapades för den enskilde.

Förberedelserna fortskred och Lundeberg kallade samman ett antal ledamöter från Första kammaren för att diskutera den tilltänkta föreningen. Deltagare var majoritetspartiets förtroendemen i det av Lundeberg ledda riemannrådet. De enades om att föreningens paroll skulle vara "front mot socialismen" och att tiden var inne att på allvar samarbeta med andra högergrupper.⁶⁴ På ett tidigt stadium invigdes Hugo Tamm i planerna; en portalfigur bland de moderata i Första kammaren. I september möttes så företrädare för Riksdagens olika högergrupper för att diskutera de fortsatta förberedelserna. Från Första kammaren deltog Lundeberg och Östberg från de konservativa och Tamm från de moderata. Från Andra kammarens moderata reformvänner kom L.W. Lothigius och från Lantmannapartiet L.P. Mallmin och Hans Andersson i Nöbbelöv.⁶⁵ Diskussionen gällde främst förslaget till program för föreningen och flera skilda åsikter framträdde. Tamm ansåg att det hade en alltför negativ karaktär och bara skulle attrahera arbetsgivare och förmän. Han förutsåg att den politiska kartan skulle domineras av två

partier: "socialism och antisocialism, dervid de två nuvarande grupperna, bönder och liberala, försvinna, och först efter den striden kan ånyo moderation göra sig gällande – och äfven de moderata måste fatta position, för eller mot en omogen, slyngelaktig, ungdomsfrisk socialism".⁶⁶ Han ansåg det nödvändigt att föra fram rösträttsfrågan eftersom socialisterna drev den hårdast. Den borde lösas i enlighet med regeringen Boströms proposition vid 1904 års riksdag som innebar allmän rösträtt vid andrakammarval men med en proportionell metod vid mandatfördelningen för att även trygga minoritetens inflytande. Denna fråga utvecklas närmare i det följande i samband med redogörelsen för rösträttsfrågans lösning. I stället för att avvisa alla förändringar borde enligt Tamm det föreslagna förbundet inriktas på "att svara nej till vissa frågor och arbeta på god lösning, der de måste lösas". Slutligen bör noteras att det för honom innebar en personlig självövertvinneelse att sätta sitt namn bredvid Lundeberg, "hvars maktbegär nog var en af hans driffjädrar. Men har han rätt, så skall han hafva rätt".⁶⁷

Riksdagshögern stod i stort sett samlad kring förslaget även om vissa grupper tvivlade på den proportionella valmetoden som garanti. Till dem hörde Lundeberg och flera andra från "majoritetspartiet", vilka menade att rösträtten vid valen till Andra kammaren skulle villkoras med att den direkta beskattningen inte fick ändras utan godkännande från vardera kammaren; i debatten ofta kallat det lundebergska villkoret. Även denna fråga utvecklas närmare i det följande. Dessutom motsatte sig Lundeberg på det bestämdaste att rösträttsfrågan togs upp i programmet under hävdande att detta skulle verka

splittrande. Olika högergrupper visade således tydliga åsiktsskillnader i denna viktiga fråga trots att företrädarna för de två huvudlinjerna – Lundeberg resp. Tamm – som industrimän hade samma bakgrund.

Så blev det dags att inbjuda ett större antal personer till Stockholm för att diskutera ”en sammanslutning mellan de konservativa och moderata elementen i samhället gentemot de radikala grupperna”. Till de redan kända namnen bland undertecknarna kom nu ytterligare två personer: Oskar Nylander och Carl Persson i Stallarhult från Lantmannapartiets vänsterflygel. Den förre var industriledare och inflytelserik medlem av partiets konservativa flygel samt stod dessutom Lundeberg nära. Det angavs vara en fördel med ett ”moderat namn från (liberala) samlingspartiet” vilket skulle ”i betydlig grad gagna saken [- - -] och [- - -] kunna draga synnerligen många” över till den tilltänkta föreningen.⁶⁸

Tamm tvekade således att sätta sitt namn under inbjudan, vilken inställning han delade med flera moderata i Första kammaren. Till dem hörde Carl Swartz som hyste farhågor att föreningen skulle bli ett misslyckande om inte rösträttsfrågan fick en ”någorlunda framskjuten plats på programmet”. Från moderat håll i Första kammaren hade man helst sett en förening bildad enbart på ministären Boströms rösträttsförslag. Detta hade enligt Swartz stöd hos större delen av högerpressen i landsorten vilket borde utnyttjas för att försöka driva igenom att rösträttsfrågan togs upp i programmet. Lyckades inte detta skulle inte de moderata kritikerna gå med i föreningen. ”Ju mer jag tänkt på saken”, skrev Swartz, ”desto nödvändigare tror jag det är för

oss moderata att antingen – och väl helst – för minskning av arbetsbördan – få in rösträttsfrågan i programmet eller ock omedelbart starta en särskild rösträttsförening”.⁶⁹ Inom den ledande konservativa kretsen var man väl medveten om de moderatas inställning. Den 6 oktober hade Östberg sålunda mött fyra ledande moderater; bland dem Swartz. Därvid betonade denne att intresset för rösträttsfrågan var så stort att det vore ett stort misstag att inte ta upp den i den blivande föreningens program.

Elva dagar senare samlades så till slut de inbjudna; hur många som deltog är inte fastställt men Wählstrand uppskattar dem till ett 60-tal riksdagsmän, bl.a. Lithander, Lundeberg, Swartz, Tamm och Nylander, samt ett tiotal representanter från högerpressen. Debatten inleddes av Tamm som var missnöjd med att rösträttsfrågan inte fanns med i det utsända programutkastet, vilken inställning delades av alla moderater i Första kammaren. De fick stöd av en rad ledamöter ur Andra kammarens Lantmannaparti och tre representanter från Första kammarens ”majoritetsparti”, däribland Lithander.⁷⁰ Lundeberg talade dock för ”majoritetspartiet” och menade att de som ivrade för att rösträttsfrågan skulle inkluderas ”spelade ett högt spel”. Då fanns ingen fast grund att bygga på, utan byggnadens konstruktion skulle bli därefter, menade Lundeberg som fick stöd med skilda motiveringar av flera talare, vilka bl.a. anförde att om rösträttsfrågan togs med så skulle även försvars- och unionsfrågorna ingå.⁷¹

Som framgått hade ett tiotal representanter för högerpressen också inbjudits vilket skulle visa sig få en avgörande betydelse. Dessa hade nämligen i förväg enats om att rösträttsfrågan

borde tas med i programmet och förordade detta med stor energi i flera inlägg varvid de fick instämmanden inte bara från andra tidningsmän. Till slut var stämningssläget sådant att detta förslag bedömdes vinna majoritet. För Lundeberg och övriga konservativa inbjudare var situationen därför bekymmersam. Sannolikt hoppades de kunna åstadkomma en kompromiss i det beredningsutskott som skulle tillsättas. Sålunda föreslog Östberg att frågan om program och stadgar skulle överlämnas dit utan att man dessförinnan fattade något beslut i sakfrågorna. Denna avvärjningsmanöver misslyckades dock eftersom mötet – efter ytterligare ingripande från pressmannahåll – uttalade att rösträttsfrågan skulle ingå i programmet eftersom flera annars hotade att dra sig ur. Därmed var denna fråga slurdiskuterad. Ett utskott om femton personer utsågs så att utarbeta förslag till program och stadgar för det nya förbundet. Bland dem fanns Lithander, Lundeberg, Nylander, Swartz och Tamm. Sammanfattningsvis medförde åsiktskillnaderna att det var svårt att nå enighet om ett detaljerat politiskt program. Organisationen, som gavs namnet Allmänna Valmansförbundet (AVF), fick istället ett uttalat defensivt syfte ”mot samhällets fiender”. Som huvuduppgift angavs att ”allvarligt motsätta sig de socialistiska och radikala strävanden som gå i strid emot samhällets väl” och hotade att ”ruinera industrien och omöjliggöra kapitalbildning”.

Trots nederlaget var Lundeberg ändå nöjd med utgången. Visserligen hade han ju varit motståndare till att rösträttsfrågan togs med, men taktiskt bedömde han ändå resultatet som riktigt eftersom det ”låg så tydligt för mötets röst att man ej kunde hålla på sin mening”. Hans be-

dömning var dessutom att frågan inte skulle bli besvärlig att hantera eftersom den fick en så ”allmänfrasisig” formulering.⁷² Om högerredaktörernas agerande under mötet berättade Lundeberg i ett brev några dagar senare: ”De inbjudne tidningsmännen hade ”samlat” sig dagen förut, 1sta kammarens lilla grupp likaså. De förstnämnde framlade genast det förslag du redan sett om rösträttsfrasen. De hade ”förståndigt nog” från deras ståndpunkt stuckit in sig här o. hvar i den stora församlingen och gåfvo efter hvarje yttrande med tillslutning till deras förslag signal till bravorop hvaremot andra yrkanden mottogos mycket kallt. Det var ej svårt att se huru landet låg och under sådana förhållanden äfven klokast att ej genom ifrigt motstånd framkalla bitterhet och strid”.⁷³ Att Första kammarens ”majoritetsparti” liksom dess minoritetsgrupp – trots de stora åsiktsskillnaderna – alls kunde gå samman om bildandet av AVF med Andra kammarens Lantmannaparti tyder på att man upplevde ett mycket starkt yttre tryck. Högern kände sig tillbakapressad.⁷⁴

De konservativa partiledarna vidhöll emellertid sin gamla negativa inställning till organiserad agitation vid valet 1905. Redan från början präglade den moderata högern därför det nya förbundets arbete, vilket ju särskilt markerats av att rösträttsfrågan togs med i programmet. Lundeberg medverkade gärna i planeringen av valkampanjer men såg det som helt otänkbart att själv framträda offentligt. Han engagerade sig därför inte heller närmare i AVF.⁷⁵ Däremot gladdes han åt motståndarpressens kraftiga reaktion vid förbundets bildande och konstaterade förnöjt: ”Salt i surt öga är det nya förbundet, det kan man se af liberala tidningarnes frenetiska ut-

fall".⁷⁶ Men makten över högern var sålunda spridd över ett antal olika grupperingar i och utanför riksdagen. AVF:s uppträdande ändrade inledningsvis inte denna bild i något nämnvärt avseende.⁷⁷

Vilka överväganden låg då bakom Lundebergs uppträdande i samband med AVF:s bildande? Redan från början präglades hela hans agerande av en sorts "Härtill är jag nödd och tvungen"-attityd. Motvilligt accepterade han att det kunde finnas ett behov av någon partiorganisation liksom att stå som en av huvudinbjudarna till dess stiftande. Men i det längsta försökte han göra denna så tandlös som möjligt och dessutom säkerställa "majoritetspartiets" inflytande över AVF. Lundebergs ideal var 1890-talets ordning så fjärran från allmän rösträtt och parlamentarism, där politik i stället avhandlades i slutna rum och partigrupper i realiteten bara existerade inom Riksdagens ram. Det intressanta är den pragmatiska attityd han till slut visade när det stod klart att han tillhörde förlorarna. Beredskapen att ändå acceptera mötets beslut och gå vidare dikterades uppenbart av en önskan att inte högergrupperna utåt skulle framstå som splittrade. För honom var detta helt avgörande; viktigare än att hålla fast vid principerna.

Rösträttsfrågan

Representationsreformen 1865 hade skapat ett system med två kamrar där såväl rösträtt som valbarhet främst var beroende av förmögenhet, hög årsinkomst, relativt hög ålder och betalda skatter. Kvinnor hade inte rösträtt och dessutom valdes Första kammaren i två steg. Först utsågs ledamöterna i landstingen av de mest besuttna i

varje län. Därefter valde dessa i sin tur sina riksdagsmän. Rösträtten till kommunerna var graderad; ju högre inkomst desto mer röster hade man. Så förfogade t.ex. Christian Lundeberg ensam över tio procent av alla röster i sin hemkommun.⁷⁸ Så sent som 1905 rådde vad Kihlberg karakteriserat som ett "rikemansstyre" vid kommunalvalen så att enskilda personer kunde disponera upp till 5 000 röster på landsbygden och 100 röster i städerna.⁷⁹

Kravet på reformerade rösträttsregler växte vid sekelskiftet efterhand fram som en av de främsta politiska stridsfrågorna i landet. Vål att märka gällde det fortfarande bara rösträtten för män. Högergrupperna blev alltmer införstådda med att ändringar måste komma. Men de önskade garantier mot att inte dessa ledde till att det egna partiet alldeles utplånades. Därför ville de behålla vissa begränsningar i rösträtten kopplade till inkomst, levnadsålder och betalda skatter. Striden kom dock framför allt att avse om man skulle ha majoritetsval – alltså att den kandidat som fick mest röster blev ensam vald enligt principen "the winner takes all" – eller proportionella val. De senare innebar att flera kandidater utsågs från samma valkrets och att partierna fick mandat i proportion till sina röstetal. Majoritetsval förordades av liberaler och socialdemokrater medan högern föredrog proportionella val; naturligt nog med tanke på dess förväntade smalare väljarbas.

Källorna ger inga besked om Lundebergs personliga uppfattning i rösträttsfrågan före 1903. Ännu när han vid sekelskiftet även formellt övertog ledarrollen i Första kammarens "majoritetsparti" förhöll han sig passiv och avvaktade andras initiativ inom området. Kammarens

grundlagsenliga ställning fick inte offras; det var för honom en självklar förutsättning för varje diskussion om rösträttsutvidgning och politisk demokratisering. När en majoritet vid 1902 års riksdag samlades kring parollen allmän rösträtt kombinerad med vissa garantier så följde Lundeberg snarare efter än han ledde debatten. Han såg dock längre än flertalet i det konservativa lägret och ställde på förstakammarmajoritetens vägnar ytterligare ett krav. Det utgick från att kamrarna hade olika antal ledamöter; Andra kammaren 230 och Första kammaren bara 150. Enligt grundlagen föll förslag när kamrarna stannade i olika beslut utom i ekonomiska frågor då man tillgrip gemensam votering. Lundebergs perspektiv var nu en framtid där liberaler och socialdemokrater – till skillnad mot dittills – skulle få en så stor majoritet i Andra kammaren att de kunde uppnå ett flertal även vid gemensamma voteringar. Därför föreslog han en ordning av innebörd att beslut om skatter bara fick tas om båda kamrarna – var för sig – kom till samma slut. Med början vid 1904 års riksdag förfäktade han ihärdigt denna linje; som framgått ofta omnämnd som ”det lundebergska villkoret”.⁸⁰ Detta menade han skulle gälla även sedan högern till följd av den allmänna rösträttens införande hade förlorat den politiska makten.

I kampanjen om rösträtten gav Lundeberg en rad prov på sin stora talang som opinionsbildare. Både muntligt och skriftligt påverkade han riksdagsmän och tidningsredaktörer, såväl lokalt och regionalt som på riksplanet. Tillsammans med andra högerföreträdare skapade han en fond med en ansevärd summa pengar som användes för att stötta ekonomiskt svaga tidningar eller att köpa tidningar och byta ut chefredaktö-

rer; allt i syfte att få ytterligare stöd för högerens linje i rösträttsfrågan. Vid denna tid gjorde man sig inget samvete för den sortens affärer. Liknade arrangemang fanns sålunda bland liberalerna medan den socialdemokratiska pressen stöddes av Landsorganisationen.⁸¹ Genom att så länge – och i alla lägen – hålla fast vid det lundebergska villkoret blev emellertid Lundeberg alltmer isolerad även inom ”majoritetspartiet”. Den brist på ledning som detta innebar stärkte minoritetsgruppens position i Första kammaren. Tack vare att han 1906 till slut ändå avstod från villkoret räddade Lundeberg utan tvivel sitt ledarskap i ”majoritetspartiet” men detta agerande stärkte definitivt inte hans slutliga position i rösträttsdebatten. I realiteten innebar den för hans del inte en omvändelse utan en kapitulation.⁸²

Sedan den lindmanska regeringen efter stor vanda 1907 lämnat en proposition till riksdagen i ärendet enades partierna – utom socialdemokraterna – att ett särskilt utskott skulle tillsättas för att bereda frågan. Det bestod av tolv proportionalister – varav nio från Första och tre från Andra kammaren – och lika många antiproportionalister – tre resp. nio från Första resp. Andra kammaren. Till ordförande utsågs Lundeberg med Staaß som vice.⁸³ I samband härmed förekom mellan dessa båda i ett läge vissa underhandskontakter som förbryllat forskarna. Initiativet togs av Lundeberg och gick i korthet ut på att Första kammaren skulle kunna tänkas stödja ett av liberalernas förslag förutsatt att dessa i sin tur accepterade det lundebergska skattevillkoret. Uppenbarligen avvisade inte Staaß omedelbart detta uppslag, vilket dock i realiteten aldrig hade någon möjlighet att bli godtaget – inte ens av Lundebergs egna. Sonderingarna bland dem

slutade nämligen i ett fiasko. Axel Brusewitz – som ingående studerat detta förhandlingsspel – karakteriserar det som ”en politisk manöver av nästan kuppaktad karaktär, vars konsekvenser voro oöverskådliga. Lyckades den kunde den lindmanska ministären inte gärna sitta kvar, såvida den inte tillgrepe riksdagsupplösning [- -] Att den (alliansen) var allvarligt menad kan dock inte betvivlas, hur skiljaktiga de båda kontrahenternas motiv än voro”.⁸⁴ Hela förhandlingsuppslaget begravdes dock till slut i tysthet. När diskussionen sedan gick vidare ville enligt Brusewitz varken Lundeberg eller Staaff höra talas om dessa förhandlingsturer. Sammantaget slutade dock episoden vida snöpligare för Lundeberg än för Staaff.

Propån till Staaff får ses som ett sista desperat försök att hindra en alltför genomgripande reform. När detta misslyckades var Lundeberg de facto beredd att ge upp det mesta av sitt motstånd. Ändå krävdes i slutändan en särskild övertalning – både från kungen och från statsminister Lindman – innan han gav vika. Trots detta ställde sig Lundeberg inte resignerat vid sidan av den fortsatta utvecklingen utan tog tvärtom sitt ansvar som det särskilda rösträttsutskottets ordförande. Sålunda satsade han sin auktoritet på att beslutet i rösträttsfrågan fördes i hamn i Första kammaren trots de eftergifter som det innehöll. Detta offer var förvisso tungt för honom men enligt Runestam betydde säkerligen hans insats för slutuppgörelsen mer för Första kammarens ställningstagande – och därmed för rösträttsfrågans lösning – än någon annan enskild ledamots. Det uppehållande försvaret och de endast gradvis gjorda medgivandena i utskottet och kammaren var utan tvivel betingade av

taktiska skäl. Lundeberg ville så långt som möjligt rädda valbarhetsstrecken men också ta hänsyn till det ovissa läget inom det egna partiet. Flertalet av hans partikamrater kunde dessutom endast stegvis ledas till en accept av förslaget.⁸⁵ I sammanhanget är det viktigt att påpeka att 1907 års rösträttsreform ändå samtidigt bör ses som en seger för de konservativa eftersom den innebar ett införande av systemet med proportionella val. I gengäld bör understrykas att om inte Lundebergs motstånd hade varit så hårdnackat så skulle beslutet säkert kunnat komma tidigare. Oenigheten i övrigt gällde nämligen främst detaljer. Samtida bedömare menade f.ö. att Lundeberg i denna fråga visat prov på en för honom ovanlig politisk osmidighet och att detta därmed medförde en prestigeförlust för honom.⁸⁶

Vilka övertygelser styrde då Lundebergs agerande i rösträttsfrågan? Uppenbart saknade han förståelse för önskemålen – för att inte tala om behoven! – av en demokratisering av det svenska samhället. Samtidigt var han realist nog att inse att detta var en utveckling man i längden inte kunde stå emot. I det läget var det väsentliga för Lundeberg att för överskådlig tid säkra den ekonomiska makten åt de samhällsgrupper som hans egen kammare representerade. För detta mål kämpade han i det längsta och gav upp först när sprickorna i det egna partiet blivit så uppenbara att hans position som partiledare äventyrades. Men då accepterade han – pragmatikern – i gengäld sitt nederlag och ställde lojalt upp när det gällde att genomföra resultaten av denna politiska process.

Epilogen

När unionsupplösningen väl var ett etablerat faktum förklarade Lundeberg sig beredd att fortsätta som regeringschef. Oscar II önskade också i första hand en fortsatt samlingsregering under Lundeberg.⁸⁷ Denne tvangs dock avgå sedan liberalerna – vilka kort dessförinnan till mångas förvåning gått framåt i valet till andra kammaren – vägrat sitta kvar i regeringen, varefter Staaff bildade en egen ministär. Detta hindrade inte att det mellan Lundeberg och Staaff utvecklades en relation som närmast kan karaktäriseras som ömsesidig högaktning.⁸⁸

Under sina sista levnadsår upplevde Lundeberg flera motgångar i sin offentliga gärning. En sammanhänge med den föreningsrättsstrid som våren 1906 blossade upp vid Mackmyra Sulfitt AB – granne med Forsbacka och vars styrelseordförande Lundeberg var. Bolagsledningen reagerade kraftigt mot försöken att bilda en fackförening vid fabriken och ställde arbetarna inför ett ultimatum. Ville de behålla arbete och bostad måste de förbinda sig att inte tillhöra någon "socialistisk" fackförening. När nästan alla arbetare ändå gick med i föreningen gjorde bolaget allvar av hotet. De berörda avskedades och deras familjer vräktes från bolagets bostäder under mycket brutala former mitt i vårvintern. Efter ett halvår löstes konflikten genom att företaget gav vika och föreningsrätten erkändes. Dessa händelser väckte emellertid mycket stor uppmärksamhet och sympatitytringar för arbetarna kom från när och fjärran. Även inom liberala och konservativa kretsar tog man ställning för de anställda. Exempelvis betecknade *Svenska Dagbladet* på ledande plats det inträffade som "en

kränkning av rättfärdighetens enklaste bud"⁸⁹. Arbetarrörelsen använde därefter konflikten som slagträ mot arbetsgivarna och inte minst Lundebergs utsattes för en skoningslös kritik.⁹⁰ Till saken hörde att företaget inte heller hade något stöd för sitt agerande inom de arbetsgivarorganisationer som tillkommit vid denna tid – och vid vilkas stiftande Lundeberg dessutom medverkat.

Till yttermera visso utmynnade arbetet i den försvarskommitté som han av Arvid Lindmans regering 1907 fått uppdraget att leda i ett stort misslyckande.⁹¹ Staaff antydde efteråt att orsaken varit att Lundebergs "passionerade kärlek till själva försvarskraven" skymde hans blick för de finansiella konsekvenserna som utredningen dock främst hade till uppgift att syssla med.⁹² Motsättningarna blev så svåra att de tre liberaler som ingick i utredningen till slut valde att demonstrativt gå sin väg, vilket utlöste en våldsam pressdebatt. Under det fortsatta arbetet lanserade kommittén en ny typ av pansarbåt som senare skulle låta tala mycket om sig; den s.k. F-båten. Trots avhoppet kvarstod dock oenigheten, vilket illustrerades av att inte mindre än åtta reservationer fogades till kommitténs slutbetänkande som därför i praktiken bara fick en begränsad betydelse.⁹³ Lundeberg lär ha tagit detta misslyckande mycket hårt.⁹⁴

1910 var han vidare efter en kupp från socialdemokraterna i hemlänet nära att förlora sin traditionella riksdagsplats. Först genom en särskild räddningsinsats undgick han – talmannen! – nesen att efter ett kvarts sekel tvingas lämna kammaren. Härtill kommer att hans fortsatta närvaro i Första kammaren skulle ha varit oviss efter 1911 års val när man för första gången tillämpa-

FÖRSVARSKOMMITTÉEN.

Som framgår blev Lundebergs sista uppdrag som ledare för försvarsutredningen ett misslyckande. Här ironiserar skämttecknaren om hans förslag om en ny pansarbåtstyp. Puck 1910.

de de nya reglerna i rösträtsreformen 1907. Dessa innebar bl.a. ändrade röstskalor och ett nytt proportionellt valsystem.⁹⁵ Lundebergs bortgång samma höst räddade honom möjligen från smäleken att inte bli återvald.

Hans långa politiska verksamhet innebar varaktiga och nära kontakter med en rad av dåtidens aktiva högerpolitiker. Flera av dem hade

dessutom i praktiken honom direkt att tacka för sin politiska upphöjelse. Kort före sin död hösten 1911 gjorde han i ett brev några retrospektiva reflektioner härom: "Jag har mycket på mitt samvete" skrev han och namngav några politiska kollegor som inte varit så lyckade. Så fortsatte han: "Men jag har väl något som duger i den andra vågskålen" och exemplifierade med Arvid

Lindman och Hjalmar Hammarskjöld. Lundeberg konkluderade: "Men vem är förslug? Och förresten, vad som passar bra i en situation, lämpar sig ej alls i en annan. Och därför tar jag saken lugnt, (även) om jag kan bli arg ibland, då jag tänker på min andel i nämnda herrars gloire och ärelystnad".⁹⁶

Lundeberg avled efter en canceroperation i november 1911. Som man kan förvänta sig var nekrologerna över honom i stort sett positivt hållna i konservativa och liberala tidningar – även om de senare ofta tog upp temat att Lundeberg gått bort "i tid" och att han passerats av utvecklingen. T.ex. skrev *Dagens Nyheter* att det mot slutet började bli "alltmer tydligt att Lundebergs politiska roll snart var utspelad. Oppositionen mot honom växte bland hans egna: han började bli för gammalmodig, för mycket förbädd högerman i sin åskådning".⁹⁷ De socialdemokratiska dödsrunorna innehöll däremot oftast synnerligen beska omdömen. Sålunda skrev Hjalmar Branting i *Socialdemokraten* att Lundebergs namn sedan ett par årtionden var oupplösligt knutet vid ett utmanande och hänsynslöst "första-kammar-regemente". Han fortsatte "Bruksägaren från Forsbacka invaldes redan på 1880-talet i den krets av herrar som styrde och ställde med Sverige som sin ägande domän, som lade på folket livsmedelstullarna, som genom storsvensk politik drevo norrmännen ur unionen, som genom årtionden sade ett övermodigt nej till alla folkliga reformkrav, främst rösträtten, och som först och sist visade sin fosterländskhet i nya militärbördor, som massorna fingo bära. [- -] När norska krisen kom 1905 kallades han som chef för den samlingsregering som bildades och torde då verkligen ha haft sin

andel i att det yttersta då undgicks. Men den lärdom händelserna då gävo ändrade föga i den politik han och hans parti sedan fortsatte. Den sociala kampen tillspetsades – och Sverges arbetare minnas de bedrifter för vilka Lundeberg mer eller mindre direkt har ansvaret och som är knutna till namnet Mackmyra." Branting avslutade nekrologen över Lundeberg med följande ord – bakom vilka man förnimmar en mycket stor bitterhet: "Att han rent personligt var respekterad och som talman korrekt även mot sina motståndare skall gärna erkännas. Men det skedde i vår historia, som i honom haft en av sina märkesmän, har för svenska folket varit en mörk tid, det måste sägas ut, även när dödsbudet eljes stämmer till försonliga ord".⁹⁸

Sammanfattning

Dags att avslutningsvis söka besvara de övergripande frågor om hur och varför som naturligen infinner sig när det gäller Lundebergs agerande. Låt mig då till en början slå fast att någon fullständig klarhet om drivkrafterna bakom hans insatser rimligen inte kan uppnås. Åtskilligt i hans tankevärld kommer att vara fördolt för oss. Sannolikt var den inte i alla skeden helt förklarlig ens för honom själv. Övertygelse och handling hos människan är ingalunda alldeles kongruenta och bakom ett konkret agerande finns det ofta såväl alternativa som samverkande faktorer. Som Eva Österberg påpekat bör man inte upphöja en traditionell form av analytisk rationalitet till det enda eller viktigaste sättet för människor att fungera.⁹⁹ Härtill kommer att Lundeberg på många sätt var en komplex personlighet, liksom att källmaterialet för vissa pe-

rioder är sprött. Någon gång glider dock den paternalistiska masken isär och avslöjar en närmast lätt sprallig person, t.ex. när han tar några polskasteg invid biljardbordet på Stockholms slott den 25 juli 1905 – varom mera längre fram i texten – eller när han i en rad humoristiska verser skojar med, snarast häcklar, andra ledare i ”majoritetspartiet” vid en gemensam vårmiddag på restaurang Hasselbacken 1910.¹⁰⁰

Den som ändå eftersträvar ett någorlunda samlat grepp om de motiv som styrde Lundebergs politiska gärning måste framför allt aktivt söka sätta sig in i hans situation och överväga vilka handlingsalternativ som han upplevde stod till buds. Då gäller att skilja mellan det tidsbundna och det tidlösa i de olika miljöer han vistades i. Vad var rationella lösningar utifrån den omvärldsbild och det helhetsperspektiv som Lundeberg hade? Det är viktigt att skriva historia ”framlänges”¹⁰¹ för att nu låna ett uttryck från Göran B. Nilsson – och inte kika i facit efteråt och sätta betyg. Så här i ett hundraårigt perspektiv förefaller oss lätt det tidiga 1900-talets utveckling – t.ex. brytningen med Norge eller genombrottet för den allmänna rösträtten och parlamentarismen – som närmast självklar och ödesbestämd. Men så rätlinjig tedde sig verkligheten rimligen inte för Lundeberg.

En naturlig utgångspunkt i sammanhanget är att överväga hur hans familjebakgrund, utbildning och olika aktiviteter i tidigare år bidrog till att bygga den fond av erfarenheter som han sedan använde i sin politiska gärning. Uppenbart formades många av hans övertygelser redan av bruksmiljön i Forsbacka och de attityder till paternalismen och moderniseringen som han lärde känna och ta till sig där. Nära hans hjärta låg vi-

dare av självklara skäl den svenska järnhanterings väl och ve, något som han såg som avgörande för den svenska ekonomins utveckling. Sveriges industriella expansion – främst ifråga om verkstadsföretagen – under denna period avsåg ju i stor utsträckning produkter som baserats på vår järnmalm. Till detta bör inte underskattas den påverkan som sammanhänge med hans ursprungliga avsikt att välja den militära banan. Som framgått kom han som sextonåring till Krigsskolan på Karlberg och tjänstgjorde därefter ett antal år vid Dalregementet; på slutet som löjtnant. En stor del av hans känsla för fosterlandet liksom hans oavbrutet manifesterade försvarspolitiska intresse kan säkert återföras till intryck och erfarenheter han förvärvade under denna tid. Bakom den auktoritära – och i mångt även auktoritative – statsministern, talmannen och ledaren för ”majoritetspartiet” anas inte bara en paternalistisk brukspatron utan även en officer, som var van att få sina order åtlydda.

En aspekt som inte heller får glömmas bort är religionens mycket betydande roll i det dåtida svenska samhället. Hustavlan var föreskriven läsning för envar; både över- och underordnade. Den fanns kvar i 1878 års katekes och bör exempelvis ha bidragit till att upprätthålla respekten för de paternalistiska synsätten. Det är lätt att tänka sig att relationen patron-underställda ännu vid denna tid hade bibliska konnotationer. Åtskilliga av Lundebergs övertygelser bör därför redan ha varit ordentligt etablerade när han vid fyrtiotre års ålder gjorde entré i Första kammaren. Ändå måste samarbetet inom ”majoritetspartiet” – där han omgående kände sig hemma genom sitt från Forsbacka medförda protektionistiska engagemang – ha vidgat hans vyer på

ett avgörande sätt. Där kom han i kontakt med frågor som han i sin tidigare verksamhet i hemlänet aldrig hade behövt fördjupa sig närmare i. Under ett löpande och intimt samspel med ett antal främst socialkonservativa likasinnade utmejslades många av de ståndpunkter som han som partiets företrädare sedan förde till torgs.

Samtidigt styrdes Lundeberg i vardagspolitiken i likhet med flertalet andra ledande högerpolitiker uppenbarligen många gånger av praktiska hänsyn. Ideologiska frågor lämnades åt andra som ofta hade en akademisk bakgrund, t.ex. Oscar Alin. En viktig förklaring till Lundebergs stora inflytande var hans uppenbara beredskap att i olika lägen – dock inte alla! – aktivt medverka till kompromisser, t.ex. 1901 års försvarsbeslut, förberett i ett särskilt riksdagsutskott lett av Lundeberg eller vid rösträttsfrågans behandling 1907. Den främsta illustrationen i detta sammanhang är naturligtvis det särskilda utskottet Riksdagen tillsatte i unionsfrågan sommaren 1905 och vilket leddes av Lundeberg. Som framgått var det där man efter hårda manglingar enades om de svenska kraven inför förhandlingarna i Karlstad. Vad som för övrigt vore värt en särskild studie är i vad mån liberalernas och de moderata gruppernas efterhand ökade representation i Andra kammaren medverkade till att göra "majoritetspartiet" mera kompromissvilligt. En sådan attitydförskjutning borde nämligen i icke obetydlig grad kunna knytas direkt till Lundebergs person. Som framgått gällde detta dock inte i rösträttsfrågan.

I sammanhanget bör understrykas att olika dokument klart visar att Lundeberg aldrig aktivt strävade att uppnå några utåt sett framstående positioner. Uppenbarligen höll han sig helst i

bakgrunden och föredrog att utöva sitt inflytande mera indirekt. Som redovisats vägrade han sig sålunda i det längsta mot att behöva efterträda Reuterswärd som "majoritetspartiets" ledare. Likaså var han mycket tveksam – närmast direkt avvisande – när kollegor i partiet ville lansera honom som statsminister 1900 resp. 1902. Vid det förra tillfället underströk han i ett brev till en förtrogen inom partiet att han "kommit till full klarhet om att jag ej är den rätte mannen, att jag ej orkar uppbära en så ansvarsfull plats och att jag på densamma ej skulle kunna uppfylla de berättigade förväntningar, som på dess innehavare måste ställas".¹⁰² När frågan aktualiserades två år senare kommenterade han ärendet i sin korrespondens med denna korthuggna sats: "Endast tro på att man kan fullgöra ett uppdrag berättigar till att emottaga det – och den tron har jag ej".¹⁰³ Lika motspänstig var ju Lundeberg när det gällde att acceptera posten som regeringschef sommaren 1905 fast han alltså denna gång till slut gav efter för trycket. Dessförinnan hade han vid ett möte på Kungl. slottet fått uppfattningen att han skulle slippa uppdraget. I sin dagbok skrev han då: "Ytterligt glad öfver att hafva utsigt undgå det tillämnade ödet tog sig ChrLg några hvarfs polska [- - -] i konungens billardrum".¹⁰⁴ Innan han alls förklarade sig redo att stå till föfogande hade han dessutom sammankallat ett familjeråd, vilket aningen självironiskt speglades så här i dagboken: "Hustrun var ej för ChrLgs statsministerskap hvilket hon ansåg öfverstiga hans fysiska krafter (kanske hon tänkte äfven på de andliga?). Ville dock inte hindra honom om han ansåg det vara sin pligt..."¹⁰⁵

Hur såg då sammanfattningsvis Christian Lundebergs världsbild ut? Även om den föränd-

rades under årens gång bibehöll han livet igenom mycket av de paternalistiska ideal han fått i sig redan från barnsben i Forsbacka. De som tillhörde "huvudet" i den svenska samhällskroppen hade tilldelats ett särskilt ansvar för helheten. Denna "elit" – alldeles oavsett om den representerades av monarken, Första kammarens "majoritetsparti" eller brukspatronen – hade att efter bästa förmåga klara av sin uppgift och förvalta det arv man fått här i livet; allt kort sammanfattat i orden: "Gud, Konungen och Fäderneslandet". I gengäld hade denna elit rätt att förvänta sig respekt och lydnad från övriga samhällsklasser, vilka dock samtidigt hade ett eget ansvar att efter bästa förmåga själva förvalta sitt pund och bidra till ett gott gemensamt slutresultat. I denna världsbild fanns inte något utrymme för ett mera demokratiserat samhälle. Förändringar skulle inte ske sprängvis utan tillåtas växa fram naturligt så att man inte i processen riskerade att förlora värdefulla inslag i samhällsordningen.

Det är inte orimligt att sätta modernisering i motsats till tradition. I detta avseende var Lundeberg alldeles uppenbart antimodernist eftersom han så klart såg ett värde i att hänvisa till traditionen. Ett nyckelbegrepp för förståelsen av människan Lundeberg är – som jag uppfattar det – ordet "plikt". Som framgått var det med stor motvilja han åtog sig ledarskapet för "majoritetspartiet" 1900 liksom statsministeruppdraget 1905. Hustruns ovan redovisade reaktion vid det senare tillfället är mycket belysande. Hon avrådde maken från att säga ja men var samtidigt införstådd med att just plikt-känslan gjorde att han upplevde det som sin skyldighet att ställa upp.

Om källorna flödar tämligen rikligt när det gäller Lundeberg som offentlig person så är det betydligt svårare att få fram underlag i syfte att "krypa under skinnet" på honom och belysa hans bevekelsegrunder ur ett närhetsperspektiv. En tillknäppt person som blott mycket sällan avslöjade några mera personliga drag och känslor – särskilt då i offentlighetens ljus – är det intryck som förmedlas genom de i och för sig mycket knapphändiga styrelseprotokollen från Forsbacka Jernverks AB liksom landstingets protokoll eller Lundebergs – med tanke på hans stora inflytande – påfallande få inlägg under de tjugosex åren i riksdagen. Memoarlitteraturen speglar föga överraskande nästan uteslutande rikspolitikern Lundeberg – och då med viss distans – och ger därför inte mera kött på benen. I någon mån kan bilden kompletteras genom personliga dokument i det lundebergska familjearkivet – främst i form av brev och olika minnesnoteringar. Sammantagna visar dessa en släktkär och omtänksam – ja, emellanåt smått lekfull – son, make och fader. Här finns också uppsluppna skämtdikter till riksdagskollegor; vissa av dem kanske rentav författade i talmansstolen. Billling talar om att de som kom Lundeberg nära alltmer upplevde "huru inom honom bodde ett varmt, ja vekt hjärta [- - -] han var sina vänners vän i ovanlig grad. Han deltog innerligt i deras glädje och sorg".¹⁰⁶

Viktigt för förståelse av politikern Lundeberg är vidare att påpeka – det i och för sig självklara – att hans aktiva insatser ägde rum under ett brytningsskede, kännetecknat av stora och snabba förändringar. I vissa avseenden hade han en naturlig känsla för hur det politiska arbetet måste

bedrivs i det nya samhälle som höll på att växa fram. Bl.a. var han något av en pionjär när det gällde att inse betydelsen av att ha lojala språkrör till förfogande när den industriella omdaning mot slutet av 1800-talet också nådde pressens värld och dagstidningar kunde produceras snabbt och billigt. Återigen hade han på andra områden svårt att hänga med i utvecklingen. Till närmare belysning härav skulle det sannolikt vara mycket instruktivt att göra ett jämförande studie mellan Christian Lundeborg och Arvid Lindman. Båda kom till Riksdagen och Första kammarens "majoritetsparti" från uppdrag som industriledare i utpräglade bruksmiljöer i Gävleborgs län. Men tjugo år av betydelsefull utveckling skilde mellan deras entréer i rikspolitiken. Bl.a. hade under denna period vänsterpartierna och den fackliga rörelsen kraftigt flyttat fram sina positioner och tyngdpunkten i riksdagsarbetet allt tydligare övergått från Första kammaren till den direktvalda Andra. För Lundeborg – som vid tiden för Karlstadsförhandlingarna 1905 hunnit bli sextiotre år gammal – var det avsevärt mycket svårare än för Lindman att anpassa sig till denna i snabb takt förändrade omvärld. Lundeborgs mindre framgångsrika insatser på "gamla dar" – särskilt den för hans del snöpliga finalen på rösträttsfrågan liksom misslyckandet

med den av honom ledda försvarskommittén 1907 och kanske allra främst händelserna i Mackmyra 1906 – demonstrerar tydligt hur svårt han hade att acceptera de nya tiderna. Inom vissa sakområden visade han dock med åren upp en alltmer konciliant attityd när förutsättningarna för politiken förändrades. Mest påfallande är väl detta fallet i unionsfrågan. Det är ju en himmelsvid skillnad mellan den blågule storsvensken 1895 som starkt förordade ett militärt ingripande i Norge och statsmannen som bara tio år senare från svensk sida ledde avvecklingen och uttåget från unionen.

Uppenbarligen skedde över tiden klara förändringar i några av de övertygelser Lundeborg omfattade. Han var ingalunda en stockkonservativ person, som a priori motsatte sig all utveckling. Men mot slutet rörde det sig oftast om omvändelser under galgen – och motgångarna under hans sista fem levnadsår speglade att tiden nu definitivt var ute för många av de ideal han alltjämt bekände sig till. Hur dessa såg ut sammanfattas avslutningsvis kanske bäst i den mycket kortfattade fras han fäste på papper mindre än två veckor före sin bortgång till svar på ett önskemål från en autografsamlare i Växjö. Den lød: "Svagheter utåt, split och strid inåt är ett folks förderv".¹⁰⁷

Noter

- 1 Uddholm s 101
- 2 Hamilton s 276
- 3 Tigerstedt s 278
- 4 Montelius-Utterström-Söderlund s 356
- 5 Andersson G s 52 och 55
- 6 Tigerstedt s 281f
- 7 Redovisningen för Forsbacka bruks mycket omfattande teknologiska omdaning liksom dess ekonomiska utveckling bygger helt på Attman s 365–389 och s 571–592
- 8 Berggren s 138
- 9 Berggren s 143
- 10 Gagge-Karlsson s 52
- 11 Montelius-Utterström-Söderlund s 371
- 12 Montelius-Utterström-Söderlund s 302
- 13 Texten i lundebergiska familjearkivet
- 14 Söderpalm s 11
- 15 Hylén s 28
- 16 Carlsson-Rosén s 429 ff
- 17 Torbacke s 6
- 18 Wählstrand 1943 s 622
- 19 Wählstrand 1943 s 620
- 20 Spångberg s 84
- 21 Texten i lundebergiska depositionen, UUB
- 22 Hadenius s 160
- 23 Wählstrand 1943 s 629f
- 24 Hadenius s 9f
- 25 Wählstrand 1943 s 673f
- 26 Andersson I s 75
- 27 Billing s 43f
- 28 Widén s 248
- 29 Billing s 44
- 30 Spångberg s 85
- 31 Wählstrand i SBL
- 32 Spångberg s 214
- 33 Wählstrand i SBL
- 34 Billing s 44 resp Törneblad s 197f
- 35 Sondén s 548; citat ur brev Sparre-Tamm 27 sept 1905
- 36 T.ex. till Alin 3 sept, till Berg 4 sept, till Bohnstedt 13 sept och till Rudebeck 15 sept 1899
- 37 Hadenius s 382
- 38 Stjernquist s 225f
- 39 Brev till Reuterswärd 22 juni 1894, UUB
- 40 Brev till Alin 11 aug 1894, UUB
- 41 Svenska Dagbladet 25 jan 1895
- 42 Hadenius s 199
- 43 Elvander s 386
- 44 Dagens Nyheter 28 aug 1895
- 45 Elvander s 215f
- 46 Brev till Alin 30 juni 1895, UUB
- 47 Andgren-Bergsgård s 206
- 48 Brev till Sparre 17 aug 1895, UUB
- 49 Carlsson-Rosén s 438ff
- 50 FK prot 34:2 ff
- 51 Hadenius s 386
- 52 Elvander s 232 och 260
- 53 Hadenius s 388f
- 54 Elvander s. 253
- 55 Edén s 53f
- 56 Se t.ex. Enquist s 70f
- 57 Halvarson s 6
- 58 v Steyern s 82
- 59 Vedung s 136
- 60 Wählstrand 1946 s 13f
- 61 Wählstrand 1946 s 14f
- 62 Wählstrand 1946 s 15
- 63 Wählstrand 1946 s 68
- 64 Brev till Östberg och Berg 25 juli 1904, UUB
- 65 Wählstrand 1946 s 22f
- 66 Wählstrand 1946 s 75
- 67 Wählstrand 1946 s 76
- 68 Wählstrand 1946 s 26ff
- 69 Wählstrand 1946 s 79
- 70 Wählstrand 1946 s 37f
- 71 Wählstrand 1946 s 89
- 72 Brev till Sparre 23 okt 1904, UUB
- 73 Brev till Moberg 28 okt 1904, UUB
- 74 Hylén s 32
- 75 Esaiasson s 96
- 76 Brev till Sparre 23 okt 1904, UUB
- 77 Stenlås s 52
- 78 Torbacke
- 79 Kihlberg s 64 f
- 80 Första gången framfört i motion I:60, 1904
- 81 Torbacke
- 82 Runestam s 306
- 83 Johansson s 97

- 84 Citerad hos Johansson s 99
- 85 Runestam s 307
- 86 Torbacke
- 87 Wåhlstrand 1941 s 245–270, Öman s 71 ff
- 88 De Geer s 46
- 89 Citat hos Andersson R s 140
- 90 Uppgifter från Hellmans och Öbergs uppsatser
- 91 Wichman s 43
- 92 AK prot 1912:2 s 2
- 93 Wåhlstrand i SBL
- 94 Tingsten s. 301
- 95 Sandström hos Brusewitz 1936 s 103

- 96 Brusewitz 1964 s 54 citerar dagboken
- 97 Dagens Nyheter 11 nov 1911
- 98 Socialdemokraten nov 1911
- 99 Österberg s 30
- 100 Texten i lundebergska familjearkivet
- 101 Nilsson
- 102 Brev till G.A. Berg 12 aug 1900, UUB
- 103 Brev till Gustaf Sparre 15 juni 1902, UUB
- 104 Dagboken 26 juli 1905, UUB
- 105 Dagboken 25 juli 1905, UUB
- 106 Billling s 44
- 107 Nya Wexiö-bladet 13 nov 1911

Otryckta källor

- Uppsala Universitetsbibliotek, UUB (Christian Lundebergs deposition)
- Gävle stadsarkiv (Forsbacka bruks företagsarkiv)
- Hall Bo G: *Christian Lundeberg som politiker*. D-uppsats (Stockholm 2002)
- Hellman Jan: *Mackmyrakonflikten i ljuset av SAF och Gävles borgerliga press*. B-uppsats. (Uppsala 1995)
- Lundebergs familjearkiv (pressklipp, riksdagsmanus och bordsvisor)
- Länsmuseet i Gävle (Intervjuer med gammal forsbackabo)
- Torbacke Jarl: *Christian Lundeberg*. Föredrag den 28 okt 1989. (Lundebergs familjearkiv)
- Öberg Gunilla: *Föreningsrättsstriden vid Mackmyra sulfit AB*. C-uppsats. (Uppsala 1971)

Tryckta källor

- Andersson Ivar: *Arvid Lindman och hans tid*. (Stockholm 1956)
- Andersson Ragnar: *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897–1918*. (Uppsala 1952)
- Andgren Sigfrid/Bergsgård Arne: *Den svensk-norska unionen 1814–1905. Omstridda spörsmål i Nordens historia II*. (Helsingfors 1950)

- Attman Arthur: *Adertonhundraåret*. Del II av Fagerstabrukens historia. (Uppsala 1958)
- Berggren Rut: *Den dolda rikedom. Ett bruk och dess historia*. (Malmö 1996)
- Billing Gottfrid: *Gottfrid Billings levnadsminnen. Biskopstiden i Lund*. (Lund 1975)
- Brusewitz Axel: *Kungamakt. Herremakt. Folkmakt*. (Solna 1964)
- Brusewitz Axel (red): *Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning*. (Uppsala 1936)
- Carlsson Sten/Rosén Jerker: *Svensk historia 2*. (Lund 1980)
- Dagens Nyheter 28 aug 1895 och 11 nov 1911
- De Geer Louis: *Politiska hågkomster från åren 1901–1921*. (Stockholm 1926)
- Edén Nils: *Minnen*. Leif Kihlberg red. (Stockholm 1969)
- Elvander Nils: *Harald Hjärne och konservatism. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. (Uppsala 1961)
- Enqvist Per Olov: *Levis resa*. (Falun 2001)
- Esaiaasson Peter: *Svenska valkampanjer 1866–1988*. (Göteborg 1990)
- Gagge Carl-Magnus/Karlsson Jan: *Forsbacka industrimiljö. Förslag till bevarandeprogram*. Länsmuseet i Gävleborgs län. Rapport 1986:1. (Gävle 1987)

- Hadenius Stig: *Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899*. (Uppsala 1964)
- Hall Bo G: *Christian Lundeberg som brukspatron. Från Gästrikland 2001–2002*. (Gävle 2002)
- Halvarson Arne: *Sveriges statsskick. Fakta och perspektiv*. Nionde upplagan. (Göteborg 1992)
- Hamilton Hugo: *Hågkomster*. (Stockholm 1928)
- Hylén Jan: *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom Högerpartiet*. (Falun 1991)
- Jarrick Arne: *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm*. (Stockholm 1992)
- Jernkontoret. *Verksamheten 1996. 250 år i järn- och stålindustrins tjänst*. (Stockholm 1997)
- Johansson Gösta: *Maktkampen 1902–1915. Karl Staaff som politisk ledare*. (Göteborg 1997)
- Kihlberg Leif: *Karl Staaff. II. Regeringschef. Oppositionsledare*. (Stockholm 1963)
- Löfgren Folke/Solbe Barbro: *Hemma hos brukspatron*. Från Gästrikland 1980. (Gävle 1981)
- Montelius Sigvard/Utterström Gustaf/Söderlund E.: *Arbetare och arbetarförhållanden*. Del V av Fagerstabrukens historia. (Uppsala 1959)
- Nilsson Göran B: *Historia som humaniora. Uppsats i Historisk Tidskrift 1/1989*
- Nya Wexjö-bladet 13 nov 1911
- Petersson Knut: *En bondedemokrat. Alfred Petersson i Påboda*. (Stockholm 1965)
- Riksdagshandlingar; protokoll, motioner etc. (Riksarkivet)
- Runestam Staffan: *Förstakammarhögern och rösträttsfrågan*. (Uppsala 1966)
- Sandström Anders: *Pansarfartyg åt Sveriges Flotta*. (Borås 1984)
- Sondén Per: *Hugo Tamm till Fåånö*. (Stockholm 1925)
- Socialdemokraten 11 november 1911
- Spångberg Valfrid: *Från Arvid Posse till Per Albin Hansson*. (Stockholm 1936)
- Stenlås Niklas: *Kampen om Högern. Uppbyggandet av Allmänna Valmansförbundet*. Uppsats i Nilsson Torbjörn (red): *Anfall eller försvar*. (Värnamo 2002)
- Stjernquist Nils: *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867–1970*. (Värnamo 1996)
- Svenska Dagbladet 25 jan 1895
- Söderpalm Sven Anders: *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet*. (Lund 1969)
- Tigerstedt Örnulf: *Kavalkad*. Del IV av Fagerstabrukens historia. (Uppsala 1957)
- Tingsten Lars: *Hågkomster*. (Stockholm 1938)
- Törnebladh R.: *Riksdagsminnen 1873–1909* (Stockholm 1913)
- Uddholm, Alf: *Gevaliensis. Gävle Vasaskola och dess elever 1557–1988*. (Gävle 1988)
- Vedung Evert: *Varför blev det inte krig mellan Sverige och Norge 1905?* Uppsats i Eliaesson Sven/Björk Ragnar (red) *Union & Secession*. (Oskarshamn 2000)
- Wichman Knut: *Gustaf V, Karl Staaff och striden om vårt försvar 1901–1914*. (Stockholm 1967)
- Widén Johan: *Dagboksanteckningar 1901–1913*. (Stockholm 1984)
- von Steyern Maud: *Fredrik Cl:son Wachtmeister, del II* (Stockholm 1965)
- von Zweigbergk Otto: *Svensk politik 1905–1929*. (Stockholm 1929)
- Wahlstrand Arne: *Allmänna Valmansförbundets tillkomst*. (Uppsala 1946)
- Wahlstrand Arne: *Christian Lundeberg*. Uppsats i SBL (Stockholm 1979)
- Wahlstrand Arne: *Första kammarens valnämnd 1890–1910*. Uppsats i Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala. (Uppsala 1943)
- Wahlstrand Arne: *1905 års ministärkriser*. (Uppsala 1941)
- Öman Ivar: *Karl Staaffs första ministär*. (Norrköping 1923)
- Österberg Eva: *Folk förr*. (Eskilstuna 1995)

Rektorn, bildningen och tron

– om Adrian Wennström

ANNA LARSSON

O mkring 1950 tog ABF i Norrbotten initiativ till en ny arbetarrörelsens folkhögskola. Man brottades med ett akut problem som man hoppades att en folkhögskola skulle kunna avhjälpa: brist på ledare till förbundets musikcirklar, vilkas antal växte lavinartat. Med musikinriktning skulle folkhögskolan bli unik i landet; den riskerade heller inte att konkurrera med den egna Medlefors folkhögskola som bara något år tidigare startats i syfte att bli ett "Norra Norrlands Brunnsvik".

Den nya skolan skulle lokaliseras på Framnäs strax utanför Piteå och skulle bli den första musikinriktade arbetarrörelsedrivna folkhögskolan. Den blivande föreståndaren och rektorn Adrian Wennström knöts snart till arbetet. Med honom konkretiserades planerna: egendomen Framnäs förvärvades, medel till byggen och drift samlades in, Skolöverstyrelsens godkännande införskaffades, ansökan om statsbidrag insändes och hösten 1952 kunde undervisningen påbörjas. Vid årsstämman ett år senare konstaterades

att etableringsarbetet lyckats långt över förväntan. Verksamheten hade under året flutit väl, om- och nybyggnader hade planerats och finansierats och skolan hade beviljats statsbidrag. Stämman avslutades med tack och hyllningsord till rektor Wennström, vilkens ledning hade kännetecknats av "ekonomisk kunnighet och framträdande organisationsförmåga" och gett skolan en utveckling som slagit alla "med häpnad".¹

Vem var då denne Adrian Wennström som så effektivt drog igång Framnäs folkhögskola och som under 20 år skulle fortsätta att leda skolan? Det framgår inte i källorna vem det var som föreslog att Wennström skulle tillfrågas om att bli rektor för den nya musikfolkhögskolan, mer än att det var efter "önskemål från Pitebygden".² Det var knappast på grund av någon särskilt utmärkande vision om just musik som Wennström kom ifråga, men han hade många andra företräden. Han var en känd kulturpersonlighet: en välkänd romanförfattare, en omtyckt förelä-

sare och pastor i Svenska missionsförbundet. Han var engagerad i socialdemokratin och i folkbildningen. Därtill hade han erfarenhet av att starta folkhögskola och, inte minst viktigt, han var potentiellt tillgänglig och ute efter nytt jobb då han nyligen tvingats lämna sin tjänst vid Kalix folkhögskola.

Redan här uppenbaras att Wennström var en mångsidig och färgstark person. Personer som känt honom vittnar om en människa med ett stort engagemang, en enorm arbetsförmåga och en stark utstrålning.³ I sin roll som rektor för Framnäs hade han stor betydelse, något som kan sägas gälla folkhögskolerektorer rent allmänt. Historiskt sett präglas stämning och skolkultur vid folkhögskolorna i betydligt högre grad av sina ledare än vad kanske är fallet vid exempelvis läroverk eller universitet. Vem kan exempelvis skriva om Brunnsviks historia utan att beakta Forsslunds eller Ahlbergs roll? Vidare kan Wennström genom sina arbeten och sitt engagemang i frikyrka, folkbildning och folkhögskola betraktas som en "rörelseintellektuell", en i den kategori intellektuella som formades ur folkrörelsernas behov av ledare och funktionärer.⁴ Särskilt intressant blir han då han kan sägas ha denna roll inte bara i en utan i två av våra stora folkrörelser: väckelserörelsen och arbetarrörelsen.

Denna uppsats om Adrian Wennström behandlar ett första tema i mitt nyligen påbörjade forskningsprojekt om musik och folkbildning vid Framnäs folkhögskola.⁵ Det finns såvitt jag kunnat finna inget personligt material bevarat efter Wennström av traditionellt slag såsom preliminära utkast till texter och föredrag, privata brev eller dagböcker. Detta omöjliggör en djupare personskildring.⁶ Det är inte heller i detta

forskningssammanhang, som jag ser det, det mest eftersträfvansvärda. Syftet är i stället en idéhistorisk levnadsteckning med grund i Wennströms "officiella" verk: hans arbete och hans publicerade texter. De texter som är aktuella är främst hans skönlitterära alster – sex romaner, en berättelsesamling och en skönlitterärt hållen biografi – och ett antal tal, hållna vid Framnäs folkhögskolas olika högtidligheter och publicerade i norrbottnisk dagspress. I dessa texter har jag sökt idéer, tankar och föreställningar som genom honom kan ha påverkat formandet av den nya folkhögskolan. Vilken uppfattning om bildning och utbildning gav han uttryck för, vilken människosyn hade han och hur såg han på kultur? En genomgående frågeställning är hur Wennströms tillhörighet till arbetarrörelsen och väckelserörelsen speglades i hans liv och verksamhet.

Sågverksarbete, predikantkall och universitetsstudier

Ända sedan barndomen var både arbetarrörelsen och väckelserörelsen en realitet i Adrian Wennströms liv. Han föddes 1905 i by nära Kalix vid Norrbottenskusten och växte upp som yngste son bland många syskon.⁷ Föräldrarna kom båda ifrån trakten. Fadern hade som ung arbetat som sågverksarbetare, men när Adrian föddes var han anställd som predikant i Nederkalix missionsförening. Detta var emellertid ingen välbetald syssla, och familjen levde i små omständigheter. Pojkarna fick tidigt försörja sig själva. Adrian hade ännu inte fyllt 14 år, när han började vid Axelsviks sågverk. Att han var vaken och förslagen kan man gissa, eftersom han efter bara

något år valdes till sekreterare i fackföreningen, avdelning 72 av Svenska Träindustriarbetareförbundet. Under sågverkskrisen 1921 tvingades Axelsvik att hålla stängt. För den unge Wennström följde några år i arbetslöshet, nödhjälpsarbete och tillfälliga jobb.

Det låg möjligen nära till hands för en pastorsson att anamma sin faders tro, men vid något tillfälle torde Adrian Wennström ha kommit till ett avgörande. När detta inträffade står emellertid inte helt klart. Kanske var det, som för huvudpersonen i debutromanen *Vårfloden* (1933), ingen häftig omvändelseupplevelse:

”Flitigt deltog han i mötena, men han hade svårt för att förstå denna förkunnelse, där allt blev så enkelt, att man bara behövde böja knä och få förbön, så var man frälst. Han hade på känn, att hans egen väg ändå var en annan, att den innebar mera av personlig frigörelsekamp, att det skulle kosta honom mycken strid att nå fram till personlig visshet.”⁸

Kanske var väckelseupplevelsen inte lika omvälvande som känslorna inför arbetarrörelsen, som för en karaktär i en annan roman:

”Han hade upplevat sin känslöavgörelse en gång inför arbetarrörelsen. Den tillhörde han sedan med liv och själ, bunden därvid med hela den ursprungliga upplevelsens styrka. Detta kunde inte bli på samma sätt. Det blev mera en förståndets sak.”⁹

Det är emellertid obestridligt att Wennström gjorde detta val av livsriktning någon gång i ungdomen. 1923 blev han nämligen tillfrågad om han kunde tänka sig att ta hand om Svartlå missionsförsamling en tid. 18 år ung satt därför Wennström som vikarierande pastor i Svartlå

Adrian Wennström

och året därpå även för Harads missionsförsamling. En sex veckors predikantkurs i Piteå var till en viss hjälp, men ansvaret upplevdes ändå som nära övermäktigt av den unge mannen.¹⁰ Att inte följa predikantkallet var det dock inte tal om, tvärtom! Efter två år flyttade Wennström till Lidingö för att genomgå den fyraåriga pastorsutbildningen vid Svenska missionsförbundets missionsskola. Han avbröt emellertid studierna i förtid, då skolans styrelse ansåg att den betydligt äldre och frånskilda kvinna han förlovat sig med

var olämplig. Paret flyttade till Lund och gifte sig.¹¹

Nu var Wennströms studieintresse väckt på allvar. Han tenderade för studentexamen 1930 och avlade en fil. kand. 1932 i ämnena Nordiska språk, Litteraturhistoria och Religionshistoria.¹² Därefter följde en flytt till Uppsala och teologiska studier. Studierna finansierades med parallellt arbete som predikant.

Efter 12 år i Syd- och Mellansverige flyttade Wennström hem igen och efterträdde sin far som pastor i hemförsamlingen.¹³ Genom sina studier hade han blivit en högutbildad person. Han hade etablerat sig i den nationella folkbildningssfären och hade precis upptagits i Folkbildningsförbundets katalog över auktoriserade och av Skolöverstyrelsen godkända föreläsare.¹⁴ Dessutom hade han en aura av kändisskap omkring sig, när han nu kom hem till Norrbotten. Han hade fått två romaner publicerade, och en berättelsesamling skulle snart komma ut. Den 14-årige märkpojken på sågverket hade således förflyttat sig en avsevärd sträcka, såväl geografiskt som i personlig mening och på den sociala skalan.

Författarskapet

I Adrian Wennströms författarskap blir hans relation till väckelserörelsen och arbetarrörelsen synlig och påtaglig. Debutromanen *Vårfloden* med motiv från Kalixtraktens arbetar- och väckelsemiljö utkom 1933. I Norrbottensantologin *Spåret lockar vid källan*, den enda mer nutida presentation som finns av Wennström som författare, skriver författarna:

”Det fanns mycket i debutromanen och de följande böckerna som förenade honom med proletärförfattarna, främst den starka samhällsmedvetenheten, och inte minst kritiken av den mekaniska arbetsprocessen som ’sög kraften ur människan och förvandlade henne till en själslös maskindel’. Likt proletärförfattarna berättar han också om en längtan efter studier. Han skildrar den jublande glädjen över att lära någonting nytt, de förtrollade ögonblicken då ’drömmarna tar djärva och underliga vägar’.”¹⁵

Klassproblemen har en central plats i Wennströms romaner, men de är ändå inte de mest livsavgörande. För Wennström var, trots den klassbundna orättvisa han själv upplevt, grundproblemen allmänmänskliga. Som det står i debutromanen: ”Nej, över klassen står människan, ensam med sitt stora problem.”¹⁶ Verklig hjälp med dessa problem kan bara religionen ge. På liknande sätt diskuteras klassamhällets grundproblem bredvid religiösa teman i nära nog alla Wennströms romaner.

Forskning har ofta fokuserats på problem i relationen mellan arbetarrörelsen och religionen. Sociologen Irving Palm har exempelvis, i sin undersökning om frikyrkorörelsens inställning till arbetarkampen, talat om ”de troende arbetarnas dilemma”.¹⁷ Även om arbetare ofta var i majoritet i de frireligiösa församlingarna dominerade medelklassfolk i ledningen. Arbetarna upplevde därför ofta ett tryck från två håll i arbetslivskonflikter. Palm konstaterar att många troende arbetare förblev oorganiserade, medan andra kände sig tvingade att välja en av de två rörelserna.

Wennström ger en annan bild. Han skildrar återkommande hur det är möjligt att förena religiös livsföring med lojalitet till arbetarkampen, att många av de väckelsereligiösa människorna i

östra Norrbotten också sympatiserade med arbetarrörelsen. Liksom många av romankaraktärerna förefaller Wennström inte ha upplevt någon egentlig konflikt mellan sin kristendom och sitt förhållande till arbetarrörelsen.

Wennströms sista roman *På ny rot* (1952) skiljer sig på flera sätt från författarens tidigare romaner. Den utspelar sig huvudsakligen i en annan miljö än de tidigare, och flera kapitel är skrivna i jagform. Inledningen är den bekanta fattiga sågverksmiljön i Norrbotten, men därifrån emigrerar huvudpersonen till USA och bygger lyckosamt upp en tillvaro som fabriksägare. Därigenom blir det företagsledarens synpunkter som fokuseras och inte som oftast tidigare arbetarnas. Boken utkom mer eller mindre samtidigt som Vilhelm Mobergs andra emigrationsroman, *Invandrarna*. Även om flera recensenter menade att detta var oförtjänt och olyckligt för Wennström, blev en jämförelse oundviklig. Wennström hamnade något i skymundan, detta trots *Oskarshamns Tidningens* förhoppningsfulla kommentar:

"[...] i skuggan av *Utvandrarna* och *Invandrarna*, som med sin fantastiska bredd kan skymma andra, nog så värdefulla arbeten. Man får livligt hoppas att Adrian Wennströms *På ny rot* inte råkar ut för detta. Nu är kanske den risken minimal med det författarnamnet. Det som kommer från hans penna läses och – diskuteras."¹⁸

Det förekommer enstaka helt negativa recensioner men mestadels mottogs Wennströms romaner positivt. I *Spåret lockar vid källan* konstateras att Wennström måste ha känt en stark motivation att fortsätta skriva efter debutromanens välvilliga mottagande.¹⁹ *Svenska Dagbladet* ger med

anledning av *Till jorden böjd* (1948) följande beröm: "Adrian Wennström hör till de kristna romanförfattare, som man har ett obetingat förtroende för. Han känner sin miljö i grunden – Svenska missionsförbundet – och han faller aldrig för frestelsen till det utglättade och en smula fromt förljugna, som annars utmärker en del romaner eller berättelser om kristna människor och för kristna läsare."²⁰ Miljökännedomen och miljöskildringarna får ofta mycket positiva omdömen, personporträtten och dialogen mer blandad kritik. Recensenterna finner stort intresse i de innehållsliga aspekterna medan det estetiska inte alltid anses så bra. *Västmanlands Folkblad* skriver med anledning av *På ny rot* (1952) att den är en dålig roman men en bra bok, "denna kavalkad eller vad man ska kalla den"... "Det är inte dikt, det är reportage".²¹

Man kan förmoda att Wennströms romaner huvudsakligen lästes av en kristen publik. Två av Wennströms verk gavs ut av Svenska missionsförbundet, övriga av det kristligt inriktade J. A. Lindblads förlag i Uppsala. Därför är det rimligt att betrakta hans författarskap främst i relation till den frikyrkliga litteraturen, till "frikyrkan som litterär institution" som litteratursociologen Åke Kussak uttrycker det, och endast i andra hand till den allmänna litterära offentligheten.²²

I frikyrkomiljön fanns en speciell litteraturuppfattning. Grundtanken var att litteraturen, liksom all konst, skulle underordnas det kristna budskapet. Det var inte bara det världsliga innehållet som man vände sig emot. Föreställningen var att profana noveller och romaner, genom att vara uppdiktade, är osanna. I väckelserörelsens berättelser fanns ett slags sanningskrav, de skulle

skildra verkliga händelser och människoliv till uppbyggnad för andra.²³ När Wennström debuterade som romanförfattare på 1930-talet hade denna inställning luckrats upp och den kristna litteraturen befann sig i ett omstöpningskede. I denna process var Wennström i högsta grad en betydelsefull aktör. Genom sin friare hållning till den kristna litteraturtraditionen stod han för ett närmande mellan kristen och profan litteratur. Det kan ses som symboliskt att Wennströms *Icke min vilja* (1942) var Svenska missionsförbundets förlags första publikation under benämningen roman.²⁴

Wennströms andra roman, *I tredje led* (1935), väckte stor uppståndelse då den, trots författarens dementi i förordet, hade en tydlig karaktär av nyckelroman.²⁵ Romanen skildrade problem i förbundet och på pastorsutbildningen. Den prisbelöntes i en tävling som förlaget anordnat och recenserades välvilligt framför allt som ett tidsdokument ur den frireligiösa miljön.²⁶ Samtidigt uppkom frågan om en predikant fick uttrycka så negativa och kritiska synpunkter på sitt eget förbund.²⁷

Om detta föranlett någon tveksamhet från Svenska missionsförbundet gentemot Wennström som författare reparerades den emellertid med nästa bok, *Melodien* (1937) som var en samling med fromma berättelser.²⁸ Hans kommande roman, *Icke min vilja*, utgavs nämligen 1942 av Svenska missionsförbundets förlag. Där utgavs också *Fjällvidden blommar: Lars Levi Læstadius* (1948), en skönlitterärt skriven biografi. Övriga kommande romaner utgavs emellertid återigen av fristående förlag: *Det kommer en tid* (J. A. Lindblads förlag, 1943); *Till jorden böjd*

(Norlin förlag, 1948) och *På ny rot* (J. A. Lindblads förlag, 1952).

Folkhögskolan lockar

Redan efter två år som pastor i Kalix bytte Adrian Wennström bana och blev folkhögskoleman. Han hade engagerat sig i ungdomsfrågor och startat en gård där bland annat kristlig ungdomsverksamhet och praktiska kurser för arbetslösa ungdomar hölls. 1939 utökades verksamheten till en regelrätt folkhögskola med Svenska missionsförbundet som huvudman och med Wennström som rektor.²⁹ Därmed inleddes ett oerhört arbetsintensivt årtionde för honom. Vid sidan av arbetet med att bygga upp och driva Kalix folkhögskola och sitt skönlitterära författarskap var Wennström aktiv i folkbildningens föreningsliv och som föreläsare. Även om han lämnat pastorstjänsten predikade han ofta och hade flera förtroendeuppdrag i Svenska missionsförbundet.³⁰ Vidare var han engagerad för socialdemokraterna i lokalpolitiken och i landstinget.³¹ Hans första hustru hade avlidit, han hade gift om sig och hade tillsammans med sin nya hustru några fosterbarn.

Men omkring år 1950 lämnade Wennström Kalix folkhögskola och flyttade från orten. Ett utomäktenskapligt förhållande med skolans husmor hade uppdragats. Det blev skilsmässa och förtroendet för honom hos styrelsen hade raserats. Han tillbringade en tid hos sin bror i USA, studerade för fil. mag. ett år i Uppsala och arbetade som folkbildningskonsulent, innan han erbjöds rektorsbefattningen vid Framnäs folkhögskola.

När Wennström anställdes på Framnäs 1952 var han 47 år, omgift och förefaller ha känt ett behov av att sortera bland sina åtaganden. Han hade lämnat politiken och hans sista roman skulle komma ut under hösten. Kanske ville han nu satsa mer renodlat på sin post som folkhögskolerektor, den han förblev trogen fram till pensioneringen 1970. Detta innebar dock inte att arbetsuppgifterna blev få. Folkhögskolerektorer hade vid denna tid en betydande undervisningsplikt och Wennström undervisade främst i psykologi, historia, religions- och livsåskådningsämnen.³² Han anlätades vidare som skribent i skilda sammanhang och var fortsatt engagerad i Norrbottens kultur- och föreningsliv.³³ Det år han gick i pension, 1970, flerdubblades antalet föreläsningar han höll inom ramen för ABF.³⁴ Denna obrutna arbetsvilja kommenterades också i ett tack från Framnäs folkhögskola vid pensioneringen: "Skolans tack framföres i medvetandet om att pensioneringen för honom endast betyder ökade möjligheter till fortsatt aktivitet inom övriga kulturområden."³⁵ I antologin *Spåret lockar vid källan* framkommer att pensionsåren inte blev så aktiva som Wennström hoppats. Hans intensiva liv hade satt sina spår. Han hade blivit änkeman igen, gift om sig för fjärde gången men var trött och sliten och märkt av familjesorger.³⁶

Vid pensioneringen berättade Adrian Wennström i ett tal om vad som en gång lockat honom till en folkhögskoleuppbyggnad. Det var "det handfasta mötet med en chanslös ungdom, vars situation jag upplevde som hjärtskärande". Bakgrunden var att under den tid Wennström bott söderöver hade östra Norrbotten genom-

gått en svår period av industrisammanbrott, arbetslöshet och för vissa ren svält. När han återkom kombinerades åsynen av traktens stora behov med den känsla av befrielse han själv upplevt i och genom utbildning. "Vägen ut ur förlamning och förtvivlan är utbildning, vidgade perspektiv och större självkänsla."³⁷ Detta fortsatte också att ge motivation i arbetet: "Om någonting har gett mening åt livet och gärningen så är det förhållandet att se undertryckta unga människor räta på ryggen, kasta huvudet tillbaka och le mot solen och bli frimodiga, för att inte säga uppkäftiga, och steg för steg, först trevande, sedan allt mera målmedvetet finna en ny självsäkerhet."³⁸

Bytet av skola kan sägas innebära att Wennström närmade sig arbetarrörelsen och i någon mån fjärmade sig från den religiösa rörelsen. Det hörde knappast till vanligheterna att en folkhögskola i arbetarrörelsens regi hade en fireligiös pastor som föreståndare. Men det förefaller som att Wennström för det mesta lyckades med balansgången mellan sin religiösa övertygelse och kraven från Framnäs folkhögskolas arbetarrörelsetrogna styrelse.³⁹

Bildning eller utbildning?

När ABF ville starta en musikfolkhögskola på Framnäs behövde man få med sig Pitebygdens politiker. Dessa ville emellertid hellre se en allmän folkhögskola där ortens industriarbetare-ungdom kunde bilda sig. Detta problem löste den nyrekryterade rektorn Adrian Wennström. Han föreslog en linjedelad skola med allmän linje och musiklinje. Detta var en organisatorisk

lösning som vid denna tid var ovanlig inom folkhögskolan. Tidigare hade egentligen bara husmoderslinjer ansetts godtagbara som undantag från folkhögskolans uppdrag att ge allmänna medborgerliga kunskaper.⁴⁰ Men genom att låta även musiklinjens elever följa folkhögskolestadgans krav på viss allmän medborgerlig undervisning kunde skolans linjedelade uppläggning godkännas.

Wennströms första insats för skolan fick därmed en stor betydelse. Men man får också konstatera att Wennström och Framnäs kom rätt i tiden. Det fanns en specialskola för musik, Folkliga musikskolan i Ingesund i Värmland, som under många år arbetat för att godkännas på samma villkor som folkhögskolorna. År 1952/53 beviljades Folkliga musikskolan för första gången fullt statsbidrag, samma år som Framnäs startade.⁴¹ Det torde inte ha varit svårt för myndigheterna att i det läget godkänna och bevilja anslag även till Framnäs, som till skillnad från Folkliga musikskolan faktiskt hade allmänna ämnen helt enligt stadgans bestämmelser.

Men Framnäs två linjer kan sägas hamna på var sin sida i den aktuella debatten inom folkhögskolan om bildning eller utbildning. Grunden till den eftersträlvade musikinriktningen var ju behovet av bättre utbildade musiklejare och ledare för den musikaliska folkbildningen. Musiklinjen hade således ett ganska tydligt utbildningsmål, medan den allmänna linjen stod för den inom folkhögskolan traditionella bildningen.

Tvistefrågan hade funnits länge. Skulle folkhögskolan vara en skolform befriad från examinationskrav eller skulle den kunna användas som förberedelse för vidare skolutbildning till

exempelvis lärare eller sjuksköterska?⁴² Frågan var aktuell ännu efter andra världskriget, när Skolkommissionens betänkande *Folkhögskolans ställning och uppgifter* (1953) presenterades. Adrian Wennström hamnade mitt i frågans centrum och han hade sin uppfattning klar: "Man behöver inte väja för rena utbildningsämnena i folkhögskolan, även om alltjämt huvudvikten läggs vid den allmänna medborgarbildningen", citerades han i *Norrländska Socialdemokraten* 1953. Bildning måste inte sättas i motsatsställning till utbildning.⁴³

I *Tidskrift för svenska folkhögskolan* 1958 propagerade Wennström för att viss yrkesutbildning borde skötas av folkhögskolan. Han tänkte sig att det på musikområdet kunde finnas en påbyggnadskurs ovanför de två eller tre grundåren. Detta skulle då förvisso vara en yrkesutbildning:

"Javisst, men det är en utbildningsuppgift, som en folkhögskola, utrustad för ändamålsenlig musikundervisning rimligen bör ta hand om. Det är orimligt att säga, att en folkhögskola kan ge musikundervisning åt dem som ska ha musiken som en hobby, men om det blir frågan om elever som ska utbilda sig för bestämda uppgifter inom musikundervisningen i t.ex. folkrörelserna, då måste man visa bort dem. Konsekvensen av detta skulle bli, att man icke till fullo kan nyttja en utrustning och en lokaltillgång, som genom sin speciella karaktär är jämförelsevis dyrbar att åstadkomma. Folkhögskolans speciella karaktär, uttryckt i den nya stadgan, kan icke rimligen få hindra den från att fullgöra specialuppgifter, som ligger särskilt väl till för den. Dit räknar jag musikutbildningen på det stadium det här är frågan om, liksom också ungdomsledarutbildningen. Av formella skäl kan vi icke visa ifrån oss uppgifter, som vår skolform är särskilt lämpad att lösa."⁴⁴

Som vi ser var argumenten för denna yrkesutbildning till viss del ekonomiska, att lokaler och utrustning borde utnyttjas maximalt. Men Wennström menade också att folkhögskolan som skolform var särskilt väl lämpad för vissa utbildningsuppgifter. Dessutom hänvisade han till att de yrkesutbildade som det gällde kunde komma folkbildningen till godo.

Ett år senare beviljades Framnäs folkhögskola rätt att ge musikinstruktörsexamen. Både Framnäs och Folkliga musikskolan i Ingensund hade bedrivit musikinstruktörsutbildning men examensrätten hade legat vid Kungliga Musikhögskolan. Eleverna hade således fått bege sig till Stockholm för att avlägga examensprov. Nu blev musikinstruktörslinjen treårig vid båda skolorna och examen gav rätt till tjänster inom kommunernas och studieförbundens frivilliga musikverksamhet men inte till det ordinarie skolväsendets musiklärartjänster. Inte förrän på 1970-talet, då fem nya musikhögskolor inrättades i landet, kunde musiklärare för grundskola eller gymnasium utbildas fullt ut utanför Stockholm.⁴⁵

Människosyn, bildningsideal och kulturuppfattning

Den påverkan en folkhögskolerektor har gäller inte bara konkreta frågor om utbildning och linjer utan också mer svårfångade företeelser som miljö och anda. Här tror jag att Wennströms pastorsbakgrund hade en viss betydelse och, i mer generell bemärkelse, hans uppfattningar om människa, bildning och kultur. Dessa kom till uttryck bland annat i de avslutningstal han höll till eleverna. Talen stencilerades upp och delades ut vid högtidligheten och publicerades dessutom ofta i Norrbottenstidningarna.⁴⁶

År 1954 var rubriken "Att bygga ett liv" och här framstår Wennströms människosyn tydligt.⁴⁷ Personlighetens byggnadsmaterial består, menar Wennström, av "de förutsättningar, som du ärvt från gångna generationer, det mått av begåvning – teoretisk eller praktisk – som blivit dig anförtrodd och den utformning av arvet, som givits av den miljö, där du levat ditt liv". Detta betyder emellertid inte att personligheten kan ses som en mekanism. "[D]et personliga livet är en levande organism, ständigt utsatt för påverkan, ständigt utvecklingsduglig och med möjligheter, som inte alltid ligger i öppen dag, ens för den som ganska väl känner arv och miljö." Genom att sammanfoga "det motstridiga och väsensskilda i våra förutsättningar till en funktionsduglig enhet" bygger vi vår personlighet. För att kunna göra detta behövs en bestämd målsättning för livet, en riktning för viljan. "Den som lämnar sin egen livsutveckling åt slumpen och sorglöst tar dagen som den kommer utan allvar och ansvar, finner ganska snart, att hans eget liv blir något av 'melodien, som kom bort'". För att målet ska bli meningsfullt behövs självkännedom om ens förutsättningar. Många unga tror för lågt om sig själv och sina möjligheter, hävdar Wennström och påpekar att här ligger en av folkhögskolans uppgifter. "Räddhågan är utvecklingens fiende hos personligheten och därför är det angeläget, att väcka livsmod och förtröstan hos var och en, som misstror sin egen förmåga." Det krävs också en viss ansträngning: "Inga färdiga resultat faller oss till, utan vi måste skapa dem bit för bit." Att bygga upp en djup och rik personlighet av sådant som känns splittrat och fragmentariskt liknas vid en mosaik: "När du ser på det så är det

inte för att räkna skarvarna utan för att njuta av helheten i den rika mångfalden.”

Här framhålls alltså individens möjligheter och personliga ansvar för sitt liv. Det gäller att utveckla sina inneboende möjligheter och inte bara leva på utan mening eller mål. Men här finns också ett betydande mått av tolerans för mänsklig svaghet. Misstag och motgångar ska inte ses som katastrofer, de är i stället en del av individens utveckling.

Wennströms bildningssyn hänger nära samman med hans människosyn. Personlighetens utveckling står i centrum; bildning är den process där personligheten byggs upp och formas. Denna process är dock inte enbart ett inre arbete, även yttre omständigheter bidrar: ”Det är då inte bara det som vi tycker om och hälsar med glädje som kan bli oss till hjälp. Även sorgerna och besvikelserna, förlusterna och motgångarna, ja, också sjukdomen och isoleringen kan tjäna till att utforma oss för livets stora utvecklingsprocess.”⁴⁸ Det mål som bildningsprocessen leder mot är inte specifika kunskaper med viss användning eller nytta, utan en hel och harmonisk personlighet. I detta ligger Wennströms bildningssyn nära det som brukar kallas det nyhumanistiska idealet.⁴⁹ Men den starka betoning av studieobjektet som ligger i nyhumanismens bildningsideal finns inte lika uttalat hos Wennström, inte ens i religiösa frågor. Han uttryckte en kritisk inställning till krav på renlärighet som kunde höras även i de egna leden. ”Det blir ofta just i de kretsar, där förut frihetens fana höjdes, som man nu ivrigt strävar efter att pålägga nya band, som hindra personlighetens livets utveckling och fördjupande”, skrev han 1931.⁵⁰

Den kultursyn Wennström uppvisade kan emellertid på många sätt ses som typisk. I ungdomen fann han Svenska missionsförbundets kultursyn problematisk. Det fanns en uppfattning att en kristen borde förkasta den profana kulturen i alla dess former. I en artikel i tidskriften *Frikyrklig ungdom* hävdade han att inga kulturella former i sig bör förkastas utan alla kan användas i kampen om själarna:

”Klart är, att här måste all fruktan för kultur och utveckling vika, så att den andliga personligheten kan i sin tjänst taga alla de kulturorgan, som kunna befrämja hennes syften. Litteratur och konst, vetenskap och framåtskridande, alla bildningsmöjligheter, allt som kan användas måste vi betjäna oss av och så mycket som möjligt erövra för den Herre, som givit oss möjligheter, att utveckla all denna människolivets skiftande rikedom. Vi måste leva med våra medmänniskor, ty endast på förståelsens väg kunna de vinnas.”⁵¹

I *I tredje led* (1935) lyfte Wennström fram opera och drama som goda kulturformer. Ett besök på operan skildras: ”...de levde intensivt med i den stämning av saga och fantasi men också allvarligt kämpande liv, som operan innesluter. Ibland var det som om deras hjärtan ville stanna, när musiken med överväldigande kraft virvlade dem bort från nuet eller ridån gick upp till en ny scenbild med effektfulla dekorationer.”⁵²

Jazz kunde Wennström emellertid inte betrakta som en form av kultur. Han beskriver en ”lägre klassens danssalong” där ett jazzkapell spelar: ”Balalajkan snyftade, saxofonen jämrade sig och kastanjetterna smällde./.../Negermusik var dagens mode, och lustarna slickade sig om en drägländ mun.”⁵³

Att angripa den samtida populärmusiken, exempelvis jazzen, var vanligt under mellankrigstiden och Wennström var således långt ifrån unik.⁵⁴ Men jazz blev aldrig en musik för honom. När den började söka sin väg in i musikundervisningen på Framnäs på 1960-talet tillhörde Wennström motståndarna.⁵⁵ I Stefan Bohmans etnologiska studie om arbetarrörelsens musik visar författaren hur den klassiska musiken hade en hegemonisk position inom ABF ända fram på 1960-talet.⁵⁶ Populärmusik hade lågt anseende medan det äldre bondesamhällets musik, folkmusiken, hade en slags mellanposition. Det är ingen överdrift att hävda att hela folkbildningen dominerades av detta musikideal, och för övrigt även akademisk musikvetenskap.⁵⁷ Det står helt klart att Adrian Wennström omfattade denna musiksyn.⁵⁸

På många sätt kan Wennström i sin kultur- och bildningssyn, trots sin proletära bakgrund, betraktas som en bildningsaristokrat. Detta har han gemensamt med många inom folkbildning och kulturliv från såväl socialdemokratien som andra politiska läger.⁵⁹ För dem och för Wennström var förfining, bildning och kultur eftersträfvansvärda ideal.

Brobyggaren

Jag ser Adrian Wennström som en brobyggare i många avseenden. Genom sitt liv kombinerade han sina dubbla engagemang som rörelseintellektuell inom både väckelserörelsen och arbetarrörelsen. Redan på 1910-talet deltog han aktivt i fackföreningsarbete trots att det inte var helt vanligt bland "läsarna" i trakten. Han fortsatte med att skaffa sig ledarbefattningar först inom

Svenska missionsförbundet och senare inom arbetarrörelsen. Som brygga mellan de två rörelserna kan bildningen och folkhögskolan betraktas.

Också på Framnäs folkhögskola verkade Wennström som brobyggare mellan företeelser som kan anses mer eller mindre oförenliga. I Framnäs linjedelning låg en ideologisk motsättning. Arbetarrörelsens jämlikhetsideal fanns i grunden och manifesterades i allmänna linjen. Men musiklinjen kan knappast sägas ha sin grund i detta ideal, särskilt inte som den kom att utvecklas genom åren. Tvärtom, här fanns en mer elitistisk tanke om att begåvade elever skulle få möjlighet att, i relation till en mästare/lärare, utvecklas så långt som möjligt. Ju mer musiklinjens utbildningar kom att utvecklas och förbättras, ju större konkurrensen om platserna blev, ju högre utbildade lärarna blev desto starkare blev den elitinriktade ambitionen.

Det förefaller som att Wennström inte bara bidrog med den nydanande idén med linjedelning. Han hade också förmågan att hantera den latent konflikten. I hans människo- och bildningssyn, där den enskildes personliga utveckling stod i centrum, var denna typ av motsättning inte relevant. En bildningstörstande arbetare och en violinist som ville förkovra sig kunde båda finna möjligheter på Framnäs. De kunde ju förresten vara en och samma person. Liksom han ville tala om både bildning och utbildning och liksom han själv var en rörelseintellektuell inom både väckelserörelsen och arbetarrörelsen skulle Framnäs vara en folkhögskola med både jämlikhet och hög individuell utveckling på sitt program.

Noter

- 1 Yttrande av årsstämmans ordförande, kommunalnämndens i Arvidsjaur ordförande J.W. Berglund, i Protokoll fört vid stämma med Stiftelsen Framnäs folkhögskola den 31 oktober 1953, § 15, mapp "Protokoll Årsstämman 1951-1968", Framnäs folkhögskola.
- 2 Protokoll fört vid sammanträde med intresserade för eventuellt startande av en folkhögskola i Öjebyn, hållet den 10 dec 1951, § 3, mapp "Protokoll Årsstämman 1951-1968", Framnäs folkhögskola.
- 3 Intervju 030506 med Östen Berglund, Wennströms efterträdare som rektor på Framnäs folkhögskola, och 030506 Herbert Ekholm, Wennströms systerson. Bilden bekräftas av övriga intervjuade.
- 4 Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin, "Inledning", *Obemärkta: Det dagliga livets idéer* (Stockholm, 1995), 9.
- 5 Uppsatsen har skrivits inom ramen för projektet "Musiklärarutbildning i historiskt perspektiv" som finansieras av Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté. Mitt delprojekt handlar om den folkbildningsbakgrund som musikhögskolan i Piteå har genom att den utvecklats ur de musikpedagogiska kurserna på Framnäs folkhögskola.
- 6 Den mer metodologiskt inriktade litteraturen om biografier är omfattande. Jag nöjer mig här med att referera till några arbeten med stor idéhistorisk relevans: *Att skriva människan: Essäer om biografin som livshistoria och vetenskaplig genre*, red. Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson & Pär Ringby (Stockholm, 1997) och *Obemärkta: Det dagliga livets idéer*, red. Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin (Stockholm, 1995).
- 7 Biografiska data från, när inget särskilt anges: *Svenska folkrörelser 2. Missionssällskap. Svenska kyrkans frivilliga arbete. Frikyrkosamfund* (Stockholm, 1937); *Vem är vem, norrlandsdelen* (Stockholm, 1950), *Vem är vem, Norrland* (Stockholm, 1968) samt *Tro, hopp och frihet. Kalix missionsförsamling under 100 år 1885-1985*, av Ernst Lundbäck med bidrag av Gunnar och Simon Ekholm, Bengt Engren, Ingvar Holmqvist och Naima Stridfeldt.
- 8 Adrian Wennström, *Värfloden* (Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1933), 57.
- 9 Adrian Wennström, *I tredje led* (Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1933), 34.
- 10 Wennström talade om att detta orsakade en personlig kris i "Indianprofilen i Öjebyn ung först på gamla dar", *Dagens Nyheter* 9/9 1962, av signaturen Bert.
- 11 Rune W. Dahlén, *Med bibeln som bekännelse och bekymmer: Bibelsynsfrågan i Svenska Missionsförbundet 1917-1942 med särskild hänsyn till Missionsskolan och samfundsledningen* (Lund, 1999), s 399-401.
- 12 *Norrlands nation i Uppsala 1929-1937*, matrikel (Stockholm, 1938), 159.
- 13 Nederkalix missionsförening bytte året efter Adrian Wennströms tillträde namn till Kalix missionsförsamling, se *Tro, hopp och frihet*, 27. Fadern var 74 år gammal när han gick i pension. Sedan år 1900 hade han, efter utbildning på missionär Ågrens evangelistskola i Boden, tjänstgjort som själavårdare i samma församling, en rekordlång tid.
- 14 Hans första föreläsningsrubriker som auktoriserad anger att han berättade om religiösa och litterära spørsmål, ämnen som svarade mot hans akademiska meriter, och om norrbottenskt folkliv, se *Tidskrift för föreläsningsverksamheten* 1937:4, 102.
- 15 *Spåret lockar vid källan. Norrbottens prosa i presentation och urval*, red. Åke Leif-Lundgren och Bert Linné (Luleå, 1997), 99.
- 16 Wennström, *Värfloden*, 74. Annat exempel ges i Adrian Wennström, *Det kommer en tid* (Uppsala, J. A. Lindblads förlag, 1943), 181.
- 17 Irving Palm, *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen: Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*, diss. (Uppsala, 1982), 172-173. Palms studie av frikyrkorörelsens inställning till arbetarkampen kan kompletteras med Her-

- bert Tingstens redogörelse för socialdemokratiens inställning till kyrka och religion i *Den svenska socialdemokratiens idéutveckling II* (Stockholm, 1941).
- 18 Ewert Amnefors, "Boknytt från Lindblads", *Oskarhamns Tidningen* 16/12 1952.
 - 19 "Spåret lockar vid källan", 98.
 - 20 *Svenska Dagbladet* 14/12 1948. Se även Ivan Oljelund, "En frikyrkoroman", *Stockholms Tidningen* 8/12 1948.
 - 21 "Klen roman – bra bok", *Västmanlands Folkblad* 22/12 1952.
 - 22 I Åke Kussaks litteratursociologiska arbete *Författaren som predikant* behandlas Svenska missionsförbundets litterära verksamhet 1910–1939. Kussak hävdar att väckelserörelsen tidigt byggde upp ett alternativt litterärt system vid sidan om den etablerade offentligheten, ett system som hos frikyrkorörelsen utvecklades till en institution. I detta system/denna institution finns författare och publik, systemet styr spridningen och mottagandet av skrifter och det definierar de litterära villkoren, såväl materiellt som när det gäller litteraturens innehåll. I någon mening är systemet självtillräckligt, utbytet med den etablerade offentlighetens litteratur är litet. Åke Kussak, *Författaren som predikant. Ett frikyrkosamfundets litterära verksamhet 1910–1939* (Stockholm, 1982), 33.
 - 23 Bakgrunden till denna uppfattning ligger i pietismens avståndstagande från världen och i tankarna om det religiösa livet som det enda nödvändiga. Med denna grundtanke hade sedan väckelserörelsens genombrott en litteratur vuxit fram och formats i ett avståndstagande till profan underhållningslitteratur. Inom detta fält kan förstås skilda delfält, eller genrer, med olika grad av sanningsanspråk urskiljas som Daniel Lindmark gjort i *Uppfostran, undervisning, upplysning: Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan* (Umeå, 1995).
 - 24 Orden roman och novell hade länge stått i motsatsställning till god litteratur inom SMF. Men från 1935 kallades berättelserna i jultidningen *Vintern* för "noveller" och från 1940 användes denna benämning mer allmänt. På samma sätt blev benämningen roman alltmer accepterad. Kussak, *Författaren som predikant*, 65–66. Detta illustreras med all önskvärd tydlighet i Wennströms böcker. Ingenstans i Wennströms debut *Vårfloden* (1933) återfinns ordet roman. Det gör det dock i hans nästa bok *I tredje led* som utgavs 1935 av J. A. Lindblads förlag. SMF:s eget bokförlag, som startats i slutet av 1800-talet, gav länge inte ut fiktionslitteratur för vuxna i någon större utsträckning men under andra hälften av 1930-talet började man att publicera skönlitteratur, se Kussak, *Författaren som predikant*, 55.
 - 25 Adrian Wennström, *I tredje led* (Uppsala: J. A. Lindblads förlag, 1935).
 - 26 Se t.ex. rec. i *Svenska Morgonbladet* 25/10 1935, *Dagens Nyheter* 17/10 1935 och *Göteborgsposten* 5/11 1935.
 - 27 Dahlén, *Med bibeln som bekännelse och bekymmer*, 400 och 409–410.
 - 28 I *Svenska Morgonbladets* recension är Erik Hjalmar Linder klart positiv trots att han, kanske främst på grund av genrens karaktär, associerar till sin "barndoms jultidningsnoveller". Han tycker att Wennström ofta skildrar stora besvikelser och tolkar det som att hans författande utgår ur en "nödvändighet" som därmed ger berättelserna i slags sanning. Dessutom är berättelserna moraliska på ett äkta sätt, bottnar djupt hos författaren själv. "Han vill förkunna, och på sätt och vis äro flera av hans berättelser nästan att anse som predikoexempel, men det är inte fråga om någon konventionell eller ytligt tillägnad moral", se Erik Hj. Linder, "Adrian Wennströms noveller", *Svenska Morgonbladet* 9/12 1937.
 - 29 *Folkhögskolan i Kalix 50 år, Del 1 1939–1964*. Faksimil av första utgåvan 1964, red. Ingmar Gustafsson och Karl Johan Sparrman, 9–15.
 - 30 Ledamot av SMU:s riksstyrelse 1939–46, av SMF:s distriktsstyrelse Norrbotten från 1938, av SMF:s sångbokskommitté 1947–51.
 - 31 Wennström var landstingsman 1948–52, ledamot i Nederkalix kommunfullmäktige och

- kyrkofullmäktige 1938–52 samt ordförande i Kalix municipalnämnd 1947–52.
- 32 De första åren hade han även modersmålsundervisning och litteraturhistoria, under de senare åren stod han för en konstoriering och under några år undervisade han också i pedagogik. Årsredogörelser 1952–1970, Framnäs folkhögskola.
- 33 *Vem är vem, Norrland* (Stockholm, 1968) finner vi följande uppräkningsordförande i Norrbottens bildningsförbund sedan 1943, i länsnykterhetsnämnden sedan 1956, i naturvårdsrådet Norrbotten sedan 1959, i Norrlands konsthistoriska institut sedan 1966.
- 34 Verksamhetsberättelser 1947–1978, ABF Norrbottendistriktet (vol 2, A1c), Folkrorelsernas arkiv, Luleå.
- 35 *Framnäs folkhögskolas årsredogörelse för läsåret 1969–70*, Framnäs folkhögskola.
- 36 *Spåret lockar vid källan*, 101. Detta bekräftas också i intervjun med Bea och Jalle Dahlblom, kollegor till Wennström sedan tidigt 1950-tal, 030902.
- 37 Adrian Wennström, "Folkhögskolan – de chanslösas chans", *Norrbottens-Kuriren* 27/5 1970.
- 38 Wennström, "Folkhögskolan – de chanslösas chans".
- 39 Bea och Jalle Dahlblom kan i intervjun 030902 endast erinra sig ett tillfälle då styrelsen hade invändningar mot ett påskprogram som de ansåg alltför religiöst betonat.
- 40 SOU 1953:24 *Folkhögskolans ställning och uppgifter*, 68–75.
- 41 Rolf Davidson, "Folkliga musikskolan på Ingesund", i ...*över nejden går låten...: om värmländsk musik. Värmland förr och nu 1994*, red. Britt-Marie Insulander & Mats Berglund (Karlstad, 1994), 196.
- 42 Temaforskaren Thomas Ginner, som studerat bildningsdebatt inom ABF, konstaterar att ABF under mellankrigstiden tog principiellt avstånd från yrkesutbildning inom folkbildningen, det ansågs alltför nytto- och karriärinriktat, se *Den bildade arbetaren. Debatten om teknik, samhälle och bildning inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping, 1988), 42.
- 43 "Kring folkhögskolan", *Norrländska Socialdemokraten* 28/8 1953.
- 44 Adrian Wennström, "Musiklinjen vid Framnäs folkhögskola", *Tidskrift för svenska folkhögskolan* 1958, 185.
- 45 Den pedagogiska musikutbildningens utveckling kan följas genom de statliga utredningarna SOU 1962:51, *Lärare och handledare för det fria och frivilliga musikbildningsarbetet*; SOU 1968:15, *Musikutbildning i Sverige* och SOU 1976:33, *Musiken – människan – samhället*.
- 46 Intervju med Gun-Britt Sandström, kanslist på Framnäs sedan tidigt 1960-tal, 030901.
- 47 Wennström, "Att bygga ett liv".
- 48 Adrian Wennström, "Att bygga ett liv", *Piteå-Tidningen* 21/5 1954.
- 49 Se exempelvis Ginner, *Den bildade arbetaren* och Bernt Gustavsson, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991).
- 50 Adrian Wennström, "Personlighetsliv eller primitivisering", *Frikyrklig ungdom* 1931:3, 42.
- 51 Wennström, "Personlighetsliv eller primitivisering", 44.
- 52 Wennström, *I tredje led*, 310.
- 53 Wennström, *I tredje led*, 306.
- 54 Stefan Bohman, *Arbetarkultur och kultiverade arbetare*. En studie av arbetarrörelsens musik (Stockholm, 1985), 66. Se också Jonas Frykman, *Dansbaneländer: Ungdomen, populärkulturen och opinionen* (Stockholm, 1988). Om folkbildningsideologernas gemensamma kamp mot masskulturen, se Kjell Jonsson, "Den allmänna nedbusningen: Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära", *Lychnos* 1991.
- 55 Intervju med Karin Gullberg, musikdirektör på Framnäs från 1959, 030902 och Bea och Jalle Dahlblom 030902.
- 56 Bohman, *Arbetarkultur eller kultiverade arbetare*, 61 ff.
- 57 Se t.ex. antologin *Musiken, folket och bildningen – glimtar ur folkbildningens historia*, red. Eva

- Öhrström (Linköping, 1997). Estetiska grunduppfattningar hos företrädare för musikvetenskapen diskuteras av Sten Dahlstedt i *Individ och innebörd: Forskningsinriktningar och vetenskapsteoretiska problem inom svensk akademisk musikkforskning 1942–1961*, diss. (Göteborg, 1999).
- 58 Bohman konstaterar vidare att musik har genomgått en reifikationsprocess genom historien. Före modern tid betraktades musik som en hantverksprodukt, ett resultat av musikern – hantverkarens arbete. Från sent 1700-tal betraktades musiken alltmer som en egen ideal värld, en värld som endast kompositören – geniet kunde ge en glimt av. Inom den tidiga arbetarrörelsen betraktades musik av många som en klassprodukt; den egna musiken kunde då ses som en del i en motkultur. Men uppfattningen spred sig och dominerade snart den socialdemokratiska delen av arbetarrörelsen, att musik var något neutralt och klasslöst. Med denna grunduppfattning blir det naturligt att värdera all typ av musik utifrån samma värdeskala, en värdeskala där den klassiska musiken, borgerlighetens musik, hamnat högst, se Bohman, *Arbetarkultur eller kultiverade arbetare*, 13–14.
- 59 Jonas Hansson beskriver "en inflytelserik grupp av humanister, folkbildare, litteraturkritiker och essäister" som anslöt sig till den nyhumanistiska traditionen och kan placeras i "övergången från en traditionell ideologisk elit av präster och ämbetsmän till en modern ideologisk elit av journalister och sociala ingenjörer eller rörelseintellektuella. De gjorde anspråk på att föra kulturens talan, på att vara vägledare i värdefrågor, gällande såväl moral som estetik, samtidigt som de förmedlade ett kulturarv och en bildningstradition", se *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Stockholm/Stehag, 1999), 160–161.

Carl Rosander – boktryckaren som blev folkupplysare

GUNNEL FURULAND

I samband med min forskning om boktryckarna och förläggarna Östlund & Berlings häfteutgivning av *Originalbibliothek i den sköna litteraturen* 1845–1851 dök Carl Rosander upp som en intressant samarbetspartner inom den svenska bokbranschen på 1840- och 1850-talen. Originalbibliotheket utgavs från sin begynnelse 1845 i Norrköping, hemvist för Östlund & Berlings tryckeri och förlag. Men plötsligt ändrades tryckorten till Stockholm. Med hjälp av referensverk på området gick det att reda ut förhållandena. Affärsmässiga avvägningar och resomang blev svårare att få fatt i, eftersom vi inte har några brev eller andra handlingar bevarade efter vare sig Östlund, Berling eller Rosander. Men man kan ändå tack vare de fragmentariska bokhistoriska uppgifterna bilda sig en uppfattning om hur kontakterna etablerades.¹

Östlund & Berling köpte 1847 Deleens gamla ärevärdiga tryckeri i Stockholm.² Själva stannade de tydligen kvar i Norrköping och behövde därför anlita en föreståndare för stockholmstryckeriet. Valet föll på Carl Rosander. Firman Östlund och Berling kom nu att verka på två orter och från och med 1849 trycktes *Nytt Originalbibliothek* i Stockholm.³ Föreståndaren för norrköpingsstryckeriets filial i huvudstaden var

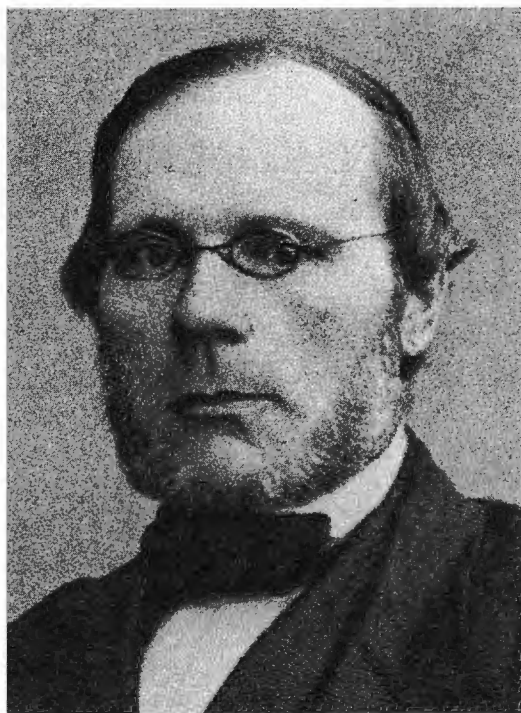
ingen nykomling på området. Rosander hade redan gjort en hel del insatser inom publicistiken. Om personerna C.E. Östlund och F.T. Berling vet vi däremot väldigt lite, trots deras relativt stora framgångar främst som förläggare av svenska samtida romaner.⁴

Carl Rosander (1811–1877), torparson från Blekinge, gav i förordet till sin 1838 utgivna eftergötiska dikt *Yxna* ett personligt vittnesbörd om ett oerhört kunskapsbegär.⁵ ”Född uti ett ringa stånd, blef jag uppfostrad i den djupaste okunnighet, och i barndomen ej allenast med vaksamt öga afhållen från alla vetenskapers inhemtande, utan äfven med yttersta stränghet förbjuden läsandet af alla andra böcker än dem, som angingo religiösa ämnen.”⁶ Han såg sig därför tvungen att vid femton års ålder lämna den koja där han fötts och begav sig till närmaste större stad i sitt ”sträfvande efter själsodling”. I Karlskrona tog Rosander arbete som boktryckerilärning, troligen hos Per Erik Flygare. Men tryckeriarbetet verkade inte räcka till för att mätta Rosanders hunger efter kunskap. I vetenskapligt hänseende tyckte han sig stå på samma punkt som i den tidiga ungdomen; ”ty ekonomiska hinder, brist på tid och saknaden af tillfälle, hafva med förenade krafter motarbetat hvarje

försök att tillfredsställa mitt medfödda begär efter kunskaper”.

Bakgrunden till den stilistiskt osäkra och omogna dikten *Yxna* var en tävling några år tidigare om gratulationsverser till en handlande i staden. Rosanders verser råkade mot förmodan vinna priset och han fick blodad tand att försöka sig på den poetiska genren. Underlaget fann han i en bunt gamla papper, en skrift från 1815 med titeln *Wogn och Yxnas saga*. Detta satte hans fantasi i rörelse. Rosander försökte med hjälp av Läsesällskapets boksamling skaffa sig nödiga grundkunskaper inom den nordiska mytologin. På grund av tidsbrist hade han dock inte kunnat vara tillräckligt grundlig. Men Rosander motiverade ändå sitt tilltag med att *Yxna*-sagan vore värd att göra bekant, eftersom den ”hittills legat fördold för alla fornforskare”. Det poetiska återberättandet av sagan hade om inte ett litterärt så ändå ett nyhetsvärde tycktes Rosander mena. Att den götiska sagan dessutom utspelades sig vid ”Blekings romantiska kuster” gjorde ju inte saken sämre.

Vad som hände Rosander efter den poetiska debuten 1838 fram till 1844 är höljt i dunkel. Antagligen stretade han vidare som konstförvant i Karlskrona. Under samma period verkade för övrigt Östlund & Berling som konstförvanter i närbelägna Karlshamn, men de tog ett steg vidare i hierarkin genom att 1838–40 även bli ägarmässigt inblandade i driften av ett tryckeri på orten. Det är detta Floréns tryckeri & Co som de övertog och flyttade upp till Norrköping 1840.⁷ Rosander däremot drog norröver först 1844. I Vadstena startade han eget tryckeri och började omgående utge veckotidningen *Gengångaren*. Det första numret utkom i oktober 1844 och tid-

Carl Rosander.

ningen blev en självklar plattform för boktryckaren Rosanders tre verksamhetsår i västerstaden.

Vilken position intog Rosanders tryckerirörelse i Vadstena? När det gällde samtida tryckerier innehade Per Anders Strömberg från 1838 ett sådant och han började utge *Vadstena Tidning* 1840 men avvecklade dessa sysslor ganska snart. Strömberg bedrev även bokhandel. Verksamheten togs dock över av bokbindaren Johan Gustaf Bergman.⁸ Det var med andra ord inga stabila aktörer som Rosander hade att konkurrera med i Vadstena. *Vadstena Tidning* upphörde 1845 och hade 1844 en upplaga på 140 exemplar. Rosanders *Gengångaren* trycktes 1845 i 180 exem-

plar men sjönk 1846 till en upplaga på 100.⁹ Småstaden Vadstena som publicistiskt forum erbjöd ett begränsat spelrum för expansion och nya grepp.

Vilken profil hade Rosanders *Gengångaren*? I sin inledande deklaration i det första numret markerade Rosander att tidningen sökte undvika politisk debatt och fokusera på ortens nyheter och särdrag. Lokalnyheter skulle varvas med en följetongsavdelning för "den lektyrälskande delen af publiken". Redan 7/12 1844 använde Rosander sitt blekingska kväde *Yxna* som följetong. Han hade troligen problem att finna material till följetongen, som ju vanligtvis brukade gå i prosans tecken.

Gengångaren blev givetvis Rosanders redskap för att komma i kontakt med kunder till tryckeriet. Han annonserade flitigt om att tryckeriet tog emot all möjlig tryckning och "ferm expedition, gentila arbeten och billiga priser utlofvas".¹⁰ Värt att notera är att tryckeriet redan under sitt första verksamhetsår började saluföra böcker. Rosander anmälde 21/12 1844 att flera nya böcker ankommit till boktryckeriet men att "tiden ej tillåter" att i tidningen närmare specificera vilka.

När tidningsutgivaren 14/12 1844 meddelade prenumeranterna att han nästa år ämnade utöka tidningen till att utkomma med två nummer i veckan infogades ett beklagande. Eftersom priset därmed måste höjas drabbades de "mindre bemedlade", något som Rosander försökte avhjälpa genom att föreslå kortare prenumerationsperioder. Uppdelning av betalningen i småbitar var ju en vanligt förekommande metod att fånga in mindre köpstarka grupper som presumtiva kunder. Subskriptionsförfarandet, att betala ef-

terhand som utgivningen löpte, präglade försäljningsmässigt de skönlitterära häftesserier som exempelvis Östlund & Berling gav ut.

Man får intrycket att Rosander under 1845 verkligen lyckades etablera tryckerifirman och även rönt framgång med sin tidning. Ytterligare en fjäder i hattten blev beslutet 24/9 1845 i Svenska Förlags-Föreningen om att anta Rosander som ende kommissionär av böcker i Vadstena. I december 1845 tillkännagav Rosander stolt att han numera öppnat "ordentlig Bokhandel, hvarest alla i Sverige utkommande verk hädanefter kunna att hållas allmänheten tillhanda".¹¹ Nu hade Rosander samlat tre viktiga funktioner för bokspridning i sin hand: boktryckeri, tidningsutgivning och en egen bokhandel. Det var bara förlagsfunktionen som fattades.

Varför lämnade Rosander Vadstena i slutet av 1847 efter bara tre år på orten? Han sålde tryckeri, tidning och bokhandel till O.U. Regnstrand, som var bankkassör och rådman i Vadstena.¹² Kanske hade Rosander med sin kunskapsiver funnit stugan för trång även i Vadstena. Tröttnade han på att förmedla lokalnyheter? Bokhandelsarbetet krävde uthållighet och affärssinne. Drevs han möjligen av en otålighet att äntligen få utlopp för sin egen kunskapslängtan? Rosander lämnade Vadstena bakom sig och begav sig till Stockholm.

De pengar Rosander fick vid avvecklingen av vadstenarörelsen utgjorde troligtvis inte en tillräcklig summa för att kunna införskaffa något eget i huvudstaden. Rosander fick nöja sig med att bli föreståndare för det av Östlund & Berling inköpta deleenska boktryckeriet 1847–52. Till att börja med var produktionen från tryckeriet klen. Men från 1849 års årgång fick det riktig fart

i och med att Rosander tryckte *Nytt Originalbibliothek* åt förläggarna Östlund & Berling. Denna häftesutgivning med ett häfte i veckan krävde en snabb och kunnig boktryckare. Det gällde att effektivt hinna med utgivningsplanen. Några rester av korrespondens mellan de deltagande författarna, såsom Emilie Carlén, August Blanche, Wilhelmina Stålberg och C.A. Wetterbergh finns inte. Att inrätta tryckandet av häfteserien i Stockholm borde ha inneburit smidigare kontakter mellan deltagande författare och tryckeri.

Rosander gick 1852 in som delägare i Östlund & Berlings stockholmsfilial och namnet blev C. Rosander & Co. Tryckeriet gick dock med förlust och såldes 1853 till Pehr P:son Elde. För de tre blekingesönerna, Östlund & Berling samt Rosander blev tiden som tryckeriägare i Stockholm alltså tämligen kort. Året därpå 1854 gick Östlund & Berlings tryckeri och förlag i konkurs och kom 1855 av den nye ägaren Theodor Johns & Co att flyttas till Stockholm och drevs som f.d. Östlund & Berlingska boktryckeriet. Föreståndare blev C. Th. Ahlström.

Rosander stod inte rådlös utan sökte upp nya uppdrag. Han kom under en tid att bli föreståndare för Typografiska föreningens tryckeri. Exakt mellan vilka år Rosander verkade där är oklart men det torde ha varit under andra halvan av 1850-talet. Typografiska föreningen i Stockholm hade bildats 1846 av konstförvanterna som en av de allra första svenska fackföreningarna. Tryckeriet som inledde sin verksamhet 1852 fungerade som en typ av aktiebolag bestående av föreningens ledamöter. I planen ingick att bereda aktieägarna arbete om det saknades på annat håll.¹³ Arbetstillfällena inom tryckeribranschen

började tydligt minska och detta var ett tidigt fackligt försök att hjälpa utsatta medlemmar till en vettig sysselsättning.

Om man granskar adresskalendrar från Stockholms stad vid den här tiden ges en möjlighet att följa Rosanders sociala positionsförändringar. 1848 var han nyinflyttad och skriven på samma adress som Östlund & Berlings tryckeri på Västerlånggatan i Gamla Stan och titulerades boktryckare. 1855 hade han flyttat till Skeppar Carlsgränd och 1856 noterades han som f.d. boktryckare. 1857 flyttade Rosander från Gamla Stan, av hävd boktryckericentrum, till Kungsholmen där hans titel degraderats till boktryckerifaktor på Kungsholmstorg 1. Till sist antecknades han 1865 som minuthandlare boende på Hantverkargatan på Kungsholmen. Boktryckaren hade blivit handlande i största allmänhet och fick söka sig nya utkomstmöjligheter.

Vad sysselsatte sig Rosander med under de troligtvis ganska kämpiga och osäkra åren i slutet av 1850-talet? Förutom en kortare period som föreståndare för Typografiska föreningens tryckeri hade han ingen given arena i det publicistiska livet. Det är nu han får tillfälle att förverkliga sin ungdoms drömmar. Den kunskapsörst Rosander som ung pojke brann av skulle äntligen kunna släckas. Mot alla odds gav han sig i kast med ett encyklopediskt kunskapsverk. Under den anspråksfulla titeln *Den kunskapsrike skolmästaren eller hufvudgrunderne uti de för ett borgerligt samfundslif nödigaste vetenskaper* skapade Rosander ett märkligt enmansföretag. Mellan 1857 och 1864 utgav han tolv häften omfattande närapå 800 sidor komprimerad faktakunskap.¹⁴

Låt oss börja med att granska utgivnings-situationen. Rosander var sedan åren han arbe-

tade för Östlund & Berling väl förtrogen med häftesutgivning. I det prospekt eller anmälan till första häftet som Rosander sände ut i juni 1857 betonade han just anledningen till publiceringsformen. Ändamålet med att utge en sådan här typ av encyklopedi var "den obemedlades upplysning". Om allt hade samlats i en fullständig bok skulle priset blivit för högt för målgruppen. Därför beslutade Rosander att ge ut sitt arbete häftesvis. Ingen betalning behövde komma i fråga förrän varje häfte var färdigtryckt. Rosander betonade vidare att han inte fikade efter "penningförtjenst" utan enbart önskade vara nyttig.

Men till vem gick före detta boktryckare Rosander för att trycka sina häften? Ödets ironi ledde honom till det f.d. Östlund & Berlingska boktryckeriet. Där fungerade den för övrigt okände C. Th. Ahlström som föreståndare. Detta var alltså Norrköpingstryckeriet som flyttat upp till Stockholm. Det tryckeri som Östlund & Berling skaffat i Stockholm, som Rosander förestått, hade övergått till mer religiös tryckeriverksamhet. Namnet ändrades till Eldes tryckeri och delägare från 1855 blev Per Palmqvist, lärare vid prins Carls uppfostringsinrättning. Palmqvist införde bland annat söndagsskolor i Sverige och från tryckeriet utgick en hel del religiösa småskrifter och sångböcker.¹⁵

Från och med tredje häftet 1859 av *Den kunskapsrike skolmästaren* hade f.d. Östlund & Berlingska boktryckeriet bytt ägare och namn till Hultberg & Co.¹⁶ En större förändring och bättre förutsättningar inträffade för Rosanders arbete i och med att Albert Bonnier började förlägga *Den kunskapsrike skolmästaren* från och med femte häftet 1861. Man kan anta att Rosander dittills som egenförläggare hade problem

med att ekonomiskt lotsa sitt livsprojekt i hamn. Med Bonnier som förläggare och det av honom ägda Hörbergsska tryckeriet i ryggen kunde Rosander ro de återstående åtta häften i land 1861–64. De kunde nu skrivas på den mer solida Bonniers konto.

Det är värt att på några punkter kommentera hur Rosanders arbete var upplagt och vilken karaktär det hade. De tolv häften behandlade de flesta kunskapsfälten såsom språk, räknekonst, astronomi, naturlära, anatomi, geografi, allmän och svensk historia, lärdoms-, konst- och religionshistoria, mytologi, näringar samt ett fylligt register och en ordbok. Det kan tyckas knastertorrt men bakom faktaredovisningen vibrerade Rosanders högst personliga kunskapslidelse.

Om man granskar Rosanders anmälan inför första häftets utgivande kan slutsatsen närapå bli att kunskapen för honom var den enda sanna religionen. "Hvad solen med sina lifvande och värmande strålar är för den organiska naturen, det är kunskapen för den tänkande själen." Genom att tillgodogöra sig vetandets njutningar kunde människan uppnå sin bestämelse som "den förnämsta af jordens bebyggare". Folkskolor och alltfler tryckta böcker tolkades i linje med detta som positiva tecken på kunskapens utbredande till människor som tidigare bara haft kännedom om "några ytliga och enkla satser i kristendoms-kunskapen". Men Rosander tyckte dock att något fattades. Det fanns fortfarande barn som inte hade ekonomiska möjligheter att få tillgång till skolor och böcker. Men även de som lyckligen fått en utbildning behövde friska upp sina kunskaper. *Den kunskapsrike skolmästaren* kunde därför få dubbla funktioner som en "tydlig och lättfattlig Lärobok för den olärde

och ett lätt tillgängligt och säkert Minneslexikon för den lärde”, slog Rosander fast.

Rosander anförde sina egna erfarenheter av att inte komma åt kunskapskällorna. Nu när han hade tillgång till sådana ville han dela med sig. Man kan fråga sig varför Rosander benämnde sitt arbete som han gjorde. Titelvalet föranledde Rosander att bifoga en ”Erinran” till det första häftet. Skolmästare, påpekade han, gav associationer till en hemsk buse och barnagare. Men Rosander önskade propagera för en ny och förut alldeles okänd skolmästare. Han skulle vara den person som öppnade porten till kunskapens alla härligheter. Visst fanns det småbarnsskrifter, skolböcker och vetenskapliga verk, men Rosander strävade efter en kunskapslära lämpad för självbildningen. Med den ambitionen avsåg Rosander att ”fylla en lucka i vår litteratur”.

Rosanders respekt för de lärde och deras sakkunskaper präglades av underdånig ödmjukhet. På baksidan till nästsista häftet 1864 vädjade han till dem som funnit fel i arbetet att ge skriftlig upplysning därom, så att rättelser kunde införas i sista häftet. I förordet till den fullständiga bokutgåvan 1864 betonade Rosander att han rådfrågat alla de författare han kunnat få fatt på och att han dessutom haft tillgång till Stockholms arkiv och bibliotek. I detta sammanhang bör tilläggas att uppgifter finns om att Rosander själv satte detta verk ”till största delen utan manuskript”.¹⁷ Påståendet är ju uppseendeväckande. Kan Rosander ha haft ett så gott minne att de rikliga sakuppgifterna rymdes i hans huvud? Det troligaste är väl att det fanns vissa anteckningar som han hade till sin hjälp trots att ett utarbetat grundmanuskript saknades.

Carl Rosanders grav på Norra begravningsplatsen, Solna.

I det nya förordet 1864 till det samlade bokverket vågade Rosander räta på ryggen. Stärkt av det goda mottagande hans arbete rönt framstod han som lite mindre ödmjuk inför lärdomen och lite mer vass gentemot sådant som han ogillade.

Tidningar hade lovordat hans företag och det första häftet i en upplaga om 1 200 exemplar sålde slut på ett par månader så att en ny upplaga måste tryckas. Trots detta inflikade Rosander att de ekonomiska bekymren inte var ur världen. Han hade av kostnadsskäl fått göra avkall på häftenas yttre utstyrsel. Detta rådde sedermera Albert Bonnier bot på.

Den folkupplysande ambitionen gick inte att ta miste på. Rosander menade att "fanatiska religionslärare inbillat de enfaldiga att alla böcker och skrifter, som handlade om någonting annat än Gud, satan, himmelen, helvetet, synden, återlösningen osv. voro verk af den onde anden". Han tyckte sig dock se att "de grånande drivvor från fanatismens vinter, som ännu här och der qvarligga, bortsmälta allt mer och mer". Rosanders eget verk var ett av flera bevis därpå.

Folkupplysarens eufori över kunskapsspridandet visste inga gränser. Det räckte inte med olika versioner och förord. Rosander författade en kunskapens höga visa i två sidors inledningsord. Nu var det inte bara den kunskapsörstande boktryckerilärningen som talade. Med profetiska och högstämda ord författades en tacksägelse till världens skapare. De mänskliga kunskaperna var så mångfaldiga och outgrundliga att ingen dödlig varelse kunde fatta dem alla. Människans kunskapssträvan fortgick mot det "oändliga ur-ljuset, sitt rätta hem". För att nå kunskaperna beträdde människan en trappa där första steget innebar att lära känna sig själv och sedan människan som sådan, världen och slutligen Gud. Det andra steget utgjorde språket som verktyg för att kommunicera och föra vidare kunskap. Gud borde tackas för att han inrättat allt så rikt för

sina skapade varelser. Så predikade Rosander sin kunskapsreligion.

Hur hanterade Rosander skildringen av litteraturhistorien, bara ett av många ämnen. Om vi granskar den litterära epok som låg Rosander närmast i tiden kallades avsnittet "Nya skolans period". Rosander nämnde 1820 som inledning till en politisk tidningslitteratur i och med *Argus*. 1830 däremot med *Aftonbladet* hoppade han helt över. Även inom det litterära sprängde Rosander in sin kunskapsreligion. Han påstod triumferande att "ett i forna tider ej ens anadt kunskapsbegär uppstått i nästan alla samhällsklasser, och böcker och skrifter i alla vetandets grenar hafva gjort svenska allmänheten till en af de mest upplysta på jorden".

Av de sextio författare som Rosander räknade upp som tillhöriga den nya skolans period återfanns givetvis många kända och förväntade namn. Men några som Karl August Gosselman, Carl Peter Hagberg, Axel Emanuel Holmberg, Johan Gustaf Liljegren, Assar Lindeblad, Carl Georg Rogberg, Nils Henrik Sjöborg och Johan Åström är numera mest bekanta genom biografiska lexikon.¹⁸ Man kan dra slutsatsen att Rosander bland författarnas skara räknade med skriftställare i vid mening. Det var inte bara författare av skönlitteratur utan också skribenter inom de religiösa och vetenskapliga områdena som omtalades. I denna breda uppsättning tog Rosander självklart med svenska kvinnliga författare som Bremer, Carlén, Knorring, Julia Nyberg och Wilhelmina Stålberg. Att den brokliga blandningen föll in under rubriceringen "nya skolan" bekymrade inte Rosander. Inom vilka genrer och under vilka estetiska ideal författarna

verkade hade ingen betydelse. Vetenskapsmän och präster ingick självklart i Rosanders litteraturbegrepp. Dessa hade genom sina värv bevisligen fortfarande ett starkt inflytande inom det svenska kulturlivet.

Dessa nedslag i Rosanders omfattande verk får avslutas med hans högst personliga synpunkter på det kyrkliga livet i Sverige. Här tappade Rosander totalt den förment korrekta kunskapsförmedlande tonen och polemiserade skarpt. Sälighetsmakarna inom en mångfald "läsaresällskaper" och deras budskap frestade Rosander att tro "religionen vara till endast dels för fångar och sinnessvaga, dels för skurkar och bedragare".¹⁹ Torra katekesläxor och andefattiga föredrag från predikstolarna var ingenting för människosjälär som ville ha näring.

Felet återfanns hos själva prästerståndet, ansåg Rosander. Prästerna hade ofta ingen praktisk erfarenhet av att vara själasörjare. Man kunde ha arbetat inom något skolverk för att sedan bli biskop. Uppdraget sköttes som ett hantverk för att uppnå ett fett bröststycke. Rosanders radikala förslag innebar att skilja kyrkan från skolväsendet och att endast den som kände verklig kallelse till präst borde bli det. "Den blinda trons tid är förbi"; för att kunna tro krävdes åtminstone övertygelse, hävdade Rosander.

Rosander slog mot både statskyrkan och dess hierarkier och läsarprästernas skara. De senare beskrev han som utrustade med "sjelfgjord helgongloria", som fortfor att med sina "skrik om synd och nåd, djefvul och fördömdelse, förvilla och fångsla den enfaldiga och okunniga hopen". Mot detta ställde Rosander upplysningen, som skulle spridas till folket. Då kunde mörkret vika för ljuset och sanningen ledas till seger. Rosan-

der angrep således inte Jesu ursprungliga lära, utan det som kritiserades var avarterna. Rätt tillämpad förutspådde han att en "oförfalskad kristendom" skulle kunna utöva ett mäktigt inflytande på samhällslivet. Här märker vi en typ av upplysningsprofetior som utmärkte den tidiga arbetarrörelsen. Rosanders egna åsikter måste ha väckt uppseende i ett verk som för övrigt utgav sig för att hålla en saklig ton. Partiet om religionen har också fått utgå ur senare upplagor.

Historien om Rosanders encyklopedi och dess vägar ut till läsarna är inte riktigt slut. Den kom att leva vidare länge än och under nya skepnader på andra sidan Atlanten. En ny upplaga såg dagens ljus 1882 i Sverige och introducerades även i Förenta staterna av Jakob Bonggren (1854–1940).²⁰ Bonggren, författare och journalist, emigrerade från Sverige till Nordamerika och engagerades från 1883 i Chicago som journalist på *Svenska Amerikanaren*.²¹ Tidningen hade som syfte att upplysa det svensk-amerikanska folket. Man ville få de utvandrare att anpassa sig till den nya kulturen men också påminna om det svenska ursprunget. Enligt dessa intentioner gav *Svenska Amerikanaren* sina prenumeranter ett premium 1893. Man valde för ändamålet Rosanders "Skolmästare" efter 1882 års upplaga och med ett tillägg av Jakob Bonggren innehållande upplysningar om de amerikanska samhällsförhållandena.²²

Något senare utan årsangivelse gav Svenska Amerikanarens förlag i Chicago ut en starkt förändrad upplaga under titeln *Den nye skolmästaren. En handbok för allmän medborgerlig bildning i alla kunskapens grenar*. Dessutom hade närmare 1 200 bilder och kartor placerats ut i texten – en tydlig signal om att man försökte modernise-

ra Rosanders nu rätt föräldrade arbete. Epitetet den "kunskapsrike" omvandlades till den "nye" skolmästaren och undertiteln transformerades till det mer tidsenliga och för uppsåtet lämpliga "allmän medborgerlig bildning i alla kunskaps grenar".

Nästa steg i Skolmästarens förvandling och anpassning till det svensk-amerikanska kulturlivet togs i och med fyrbandsverket *Kunskap för alla. Värdefull litteratur för svenskar* utgivet 1902–1908. Även denna utgåva användes som premium för *Svenska Amerikanarens* prenumaranter.²³ Under den nya paketbeteckningen för sågs också tidningens läsare med ett behändigt svenskt handbibliotek. Varje band innehöll dels en bit af Hofbergs *Svenskt biografiskt handlexikon* (som kom i sitt första häfte hos Bonniers 1873) och dels en avdelning av Rosanders arbete.

I början av det nya seklet höll även Albert Bonniers förlag i hemlandet på med en parallell häftesutgivning av *Kunskap för alla* riktad mot den svenska publiken och detta måste ha varit förebilden för det amerikanska företaget några år senare. Mellan åren 1900 och 1906 satsade Bonnier stort på en typ av uppslagsbokspaket där Rosanders arbete ingick som en självklar del.²⁴ Med braskande reklam på serietitelbladen gick Bonnier ut med 80 häften à 25 öre. "Ett oerhört billigt pris" för något som i bokhyllan skulle kunna bli fyra ståtliga volymer. Hela serien tillsammans utgjorde "en boksamling för ung och gammal, hög och låg! En outtömlig källa till vetande", basunerade Bonnier.

Rosanders till synes omöjliga och smått naiva företag att till de obemedlade sprida kunskap om sådant som de fanatiska prästerna fördömde fick större effekt och livslängd än väntat. Han

själv hade nog inte i sin vildaste fantasi kunnat drömma om att den egensinniga encyklopedin skulle fungera som kulturellt assimileringskitt på en annan kontinent. Dessutom till en långt större publik än han någonsin nådde i Sverige.²⁵ Den kunskapstörstande boktryckaren fick ett långlivat eftermäle. *Nordisk familjeboks* artikel om Rosander avgav följande omdöme: "Naturligvis förråder mycket i detta arbete autodidakten, men i sin helhet har arbetet likväl förtjänster genom sin omsorgsfulla utarbetning, mängden av nyttiga upplysningar och det folkliga framställningssättet."²⁶

Vid en fri sökning på det nu världsomspännande nätet finner jag Carl Rosander förknippad med vår tids teknologi. På en sida om IT NU (publicerad 1998-02-04) möter man rubriken "Internet för 130 år sedan".²⁷ Där jämförs det för tio år sedan överraskande påståendet att man skulle kunna läsa tidningen på en datorskärm med Carl Rosanders tankar om den elektriska telegrafan i *Den kunskapsrike skolmästaren*. Så här skrev Rosander:

"Om blott för få år sedan någon hade yttrat, att två personer skulle kunna stå vid hvar sin ända af ett vidsträckt konungarike, och tala med hvarandra genom en tråd, skulle han utskrattats som fantast och, om han fortsatt sitt påstående, lupit fara att minst inspärras på ett dårhus; och likväl existerar redan nu ej allenast detta i alla civiliserade länder, utan fråga är å bane att inrätta sådan kommunikation till och med mellan Europa och Amerika, på ett afstånd af minst 430 svenska mil, och har all utsigt att lyckas. Hvad kan numera anses omöjligt? – Eller: hvar skall mensklige snilletts uppfinningsförmåga slutligen stanna?"²⁸

Rosanders iakttagelser förs på detta sätt in i vår tid och förvandlas från billig häfteskunskap till en textsträng sökbar i cyberrymden. Jag tror

att den vetgirige Rosander skulle ha förundrats över det förhållandet.

Noter

- 1 Klemming, G.E. & Nordin, J.G., *Svensk boktryckerihistoria 1783–1883*. Faksimil, Stockholm, 1983, s. 419 samt s. 98 f i boktryckarlängden.
- 2 Nordqvist, Nils, *Berömda svenska boktryckare*, Stockholm, 1972, s. 197–240 om Carl Erik Deléen, "Sveriges Didot", särskilt s. 204 där försäljningen omnämns.
- 3 Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*. II: Stockholm 1813–1894. Faksimil, Stockholm, 1969, nr 256 s. 86 f noterar att Rosander 29/12 1848 tog över utgivningsbeviset för häftesserien.
- 4 Bonnier, Isidor Adolf, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1900*. I: Landsortsbokhandlare, Stockholm, 1920, s. 263 f, 363. Klemming 1983, s. 419, 425, 453, 499, 550, 558 samt s. 85, 92, 108 i boktryckarlängden.
- 5 Biografi om Rosander i *Nordisk familjebok*. Bd 23, Stockholm, 1916, sp. 848. Meijer, Bernhard, *Svenskt literatur-lexikon*, Stockholm, 1886, s. 352.
- 6 Förordet till Rosanders *Yxna, Göthisk saga. Dikt*. Utgiven 1838 i Karlskrona på författarens eget förlag och tryckt hos Per Erik Flygares änka. Se *Svensk bibliographi* 1838:4, s. 26. Dikten innehåller 23 kapitel eller sånger på 128 sidor. För mottagandet av dikten se Aspelin, Kurt, *Poesi och verklighet*. Del II. 1830-talets liberala litteraturkritik och den borgerliga realismens problem, Stockholm, 1977, s. 109 ff.
- 7 Klemming 1983, s. 550. Se vidare Charlesen, Janne, *Karlshamns boktryckare 1819–1875. En bibliografisk studie*, Sölvesborg, 1993, s. 79 f, 90 f.
- 8 Klemming 1983, s. 558. Bonnier 1920, s. 362 f.
- 9 Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*. III: Landsorten 1813–99. Faksimil, Stockholm, 1969, nr 1371 och 1372 s. 389. Waller, Sture M., *Den svenska pressens upplagor 1827–1872*, Göteborg, 2001, s. 94, 209.
- 10 *Gengångaren* 19/10 1844, det första numret av tidningen.
- 11 *Gengångaren* 17/12 1845.
- 12 Klemming 1983, s. 558. Bonnier 1920, s. 363 f.
- 13 Klemming 1983, s. 425 och boktryckarlängd s.98 f. Någon gång mellan 1854–61 lär Rosander ha varit föreståndare. Se vidare Wessel, Nils, *Typografiska föreningen i Stockholm 1846–1926*, Stockholm, 1926, s. 93–112, särskilt s. 111 samt foto av Rosander i fotobilagan s. 16.
- 14 Linnström, Hjalmar, *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865*. II. Faksimil, Uppsala, 1961, s. 479 för hela verket med ytterligare en undertitel: *En handbok i nyttiga kunskaper för alla samhällsklasser, utarbetad efter de bästa författare och tillförlitligaste källor*.
- 15 Klemming 1983, s. 419. Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II: Stockholm och Uppsala, Stockholm, 1935, s. 169 f.
- 16 Klemming 1983, s. 453.
- 17 Klemming 1983, s. 419 och Bonnier 1920, s. 363.
- 18 Rosander, Carl, *Den kunskapsrike skolmästaren*, nionde häftet, Stockholm, 1863, s. 557 f.
- 19 Rosander, Carl, *Den kunskapsrike skolmästaren*, nionde häftet, Stockholm, 1863, s. 607 f.
- 20 *Svensk bok-katalog 1876–1885*, s. 211 om 1882 års upplaga (den tredje).
- 21 Williams, Anna, *Skribent i Svensk-Amerika. Jakob Bonggren, journalist och poet*, Uppsala, 1991 (diss. Uppsala), s. 86, 105.
- 22 Williams 1991, s. 116 f.

- 23 För de tre utgåvorna av Rosanders arbete i Förenta staterna se bibliografin *Svenskt tryck i Nordamerika. Katalog över Tell G. Dahllöfs samling* av Gunilla Larsson och Eva Tedenmyr, Stockholm, 1988, s. 14 f.
- 24 *Svensk bok-katalog 1896–1900*, s. 123. Häfte 1–2, 1900 av *Kunskap för alla*. Undertiteln är nu *Svenska medborgarens oumbärliga uppslagsböcker*. Förutom Hofberg och Rosander innehöll paketet även en ordbok och en geografisk handatlas. Se vidare *Svensk bok-katalog 1901–1905*, s. 130 för häfte 3–70, 1901–1905. Under uppslagsordet Rosander s. 190 annonserades *Den kunskapsrike skolmästaren* som separat utgiven 1905. *Svensk bok-katalog 1906–1910*, s. 189 för häfte 71–78, 1906. Rosanders arbete integrerades således i en samling handböcker för gemene man.
- 25 1906 nådde *Svenska Amerikanaren* 38.500 prenumeranter, enligt Williams 1991, s. 98.
- 26 *Nordisk familjebok*. Bd 23, Stockholm, 1916, sp. 848.
- 27 www.frihet.net/ialsinte.htm kontrollerad 2004-12-06.
- 28 På nätet har man citerat en av de senare upplagorna av Rosander. Jag väljer här att citera Rosanders ursprungliga text i första häftet 1857, s. 55. I de senare upplagorna har telegrafen helt slagit igenom medan Rosander 1857 noterade att den höll på att utvecklas.

Die Matrikel der Universität Greifswald und die Dekanatsbücher der Theologischen, der Juristischen und der Philosophischen Fakultät 1700–1821. Bd 1, Text der Matrikel; Bd 2, Text der Dekanatsbücher; Bd 3, Register / hrsg. von Roderich Schmidt und Karl-Heinz Spiess; bearb. von Reinhard Pohl.

Stuttgart: Franz Steiner, 2004 (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald, 6:1-3). XVII+1104+207 s., ill., personreg., ortreg.

Die Studenten der königlichen Universität Greifswald 1821–1848. Kommentiertes Verzeichnis nach der Matrikel und den Akten des Universitätsarchivs / hrsg. von Dirk Alvermann und Barbara Peters. Greifswald: Ernst Moritz Arndt Universität Greifswald, 2003. 256 s., ill., personreg., ortreg.

Universitetet i Greifswald tillföll svenska kronan genom Westfaliska freden. Det var ett av Tysklands minsta och i vetenskapligt hänseende minst framstående lärosäten som under hela svensktiden, fram till 1815, behöll sin tyska prägel. Rekryteringsbasen var ytterst begränsad och utgjordes främst av Svenska Pommern. Antalet nyinskrivna studenter översteg sällan 100 om året, efter Stora nordiska kriget låg siffran i regel under 50. Under karolinsk tid och efter 1720 sökte kronan i olika omgångar främja svenska ungdomars studier vid Greifswaldakademien, tidvis inte utan framgång. Särskilt under några år på 1750- och 1760-talen och kring sekelskiftet 1800 steg andelen nyinskrivna svenska studenter till mer än hälften. Att omvandla universitetet till ett svenskt universitet var det dock aldrig tal om.

Greifswalduniversitetet har en given plats i svensk kultur- och lärdoms historia som förmedlande länk mellan Sverige och Tyskland. Stiernhielm, Lucidor, Sweden-

borg, Gjörwell, Leopold, Lidner och Thorild är några av de namn som på ett eller annat sätt förknippas med Greifswald. Forskningen från tysk sida är tämligen mager, här var den ensidigt preussiska historiesynen dominerande långt in på 1900-talet. Den enda titel som här finns anledning att nämna är en avhandling av Helmuth Lothar från 1925 om de pietistiska stridigheterna vid universitetet under 1720-talet. Man får hoppas att Greifswalduniversitetets förestående 550 årsjubileum kommer att resultera i ett nyvaknat intresse för den svenska tiden. På svensk sida föreligger Ivar Seths avhandling om universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik. Den lades fram i Uppsala 1952, men bygger på grundliga forskningar i pommerska arkiv strax före andra världskriget. Andra forskare som varit inne på universitetets svenska historia är bl.a. Uno Willers (om Ernst Moritz Arndts svenska förbindelser, 1945), Arne Losman (Carl Gustaf Wrangel och Europa, 1980), Per Nilsén (om undervisningen i statsrätt, 2001) och nu senast Andreas Önnersfors i sin avhandling från 2003 om kulturmöten och identifikation i Svenska Pommern.

Seth fick efter 1945 aldrig möjlighet att återvända till de pommerska arkiven och fördjupa sina studier. Han hann på sin tid dock med att gå igenom universitetsmatrikeln och upprätta en förteckning över svenska studenter som var inskrivna i Greifswald 1701–1826, dessutom en förteckning över svenskar som studerat i Greifswald utan att ha blivit inskrivna. Förteckningarna kompletterades med uppgifter om studenternas vistelse vid annat svenskt universitet, om disputation och datum för magister- eller doktorspromotion samt om vederbörandes slutposition i samhället. Förteckningarna publicerades 1952 separat i en ofta förbisedd bilaga till avhandlingen. Det är dessa av Seth utnyttjade delarna av universitetsmatrikeln som nu föreligger i tryck.

Greifswalds universitetsmatrikel finns bevarad från universitetets grundläggning år 1456. Den äldre delen som täcker tiden från 1456 till 1700 har funnits i tryck sedan slutet av 1800-talet (E. Friedlaender, 1893–1894). Ut-

gåvan innehåller den av universitetets rektor förda matrikeln kompletterad med anteckningar ur de olika fakulteternas dekanatsböcker. De av Roderich Schmidt och Karl-Heinz Spiess nu utgivna banden utgör en direkt fortsättning av Friedlaenders utgåva. I en kort inledning ger Reinhard Pohl som bearbetat texterna en knapphändig teknisk beskrivning av manuskripten. Därefter följer texten till universitetsmatrikeln som omfattar tiden november 1700 till maj 1821, alltså några år in på den preussiska tiden (bd 1, s. 1–472), följd av dekanatsböckerna för teologiska fakulteten 1701–1820 (bd 2, s. 473–711), juridiska fakulteten 1701–1820 (bd 2, s. 713–812) och filosofiska fakulteten 1723–1820 (bd 2, s. 813–1104). Tredje bandet innehåller register över ortnamn och personnamn.

Universitetsmatrikeln fördes som sagt av rektorn. Den innehåller uppgifter om inskrivna studenter (namn, hemort, ibland uppgifter om härkomst eller senare karriär) och fram till 1757, under rubriken "Memorabilia", anteckningar om minnesvärda händelser i universitetets liv. Det kan röra sig om allt från visitationer, jubileer och andra högtider till utnämningar, kontroverser i trosfrågor eller universitetets senaste arkivordning. Stor plats tar utförliga, ofta personligt färgade redogörelser för de otaliga stridigheter som utkämpades inom och utom universitetet, inte minst i befordringsärenden. Matrikeln utgör således en värdefull källa inte bara i fråga om inskrivningarna utan även allmänt till universitetets historia.

Dekanatsböckerna innehåller främst uppgifter om minnesvärda händelser inom resp. fakultet, utnämningar, dödsfall, examina och promotioner m m. Endast vid filosofiska fakulteten antecknades nyinskrivna studenter även i dekanatsboken. Dekanatsböckerna är inte lika kontinuerligt förda/bevarade som matrikeln, juridiska fakultetens har en lucka mellan 1738 och 1799 och filosofiska fakultetens börjar inte förrän 1723. Å andra sidan är det efter 1757 endast i dekanatsböckerna som man hittar anteckningar om "memorabilia".

Det är mycket glädjande att Greifswalds universitetsmatrikel tillsammans med dekanatsböckerna nu förelig-

ger fullständigt för hela den svenska tiden. Utgivarna har lagt ner ett stort arbete, och resultatet gör ett mycket gediget och tillförlitligt intryck. Ändå väcker utgåvan några kritiska frågor. Den första gäller språket. Matrikeln och dekanatsböckerna är förda på latin, från mitten av 1700-talet med allt fler inslag på tyska. Inskrivnings- och andra personuppgifter är relativt lättåtkomliga med hjälp av registren och den överskådliga tabellariska uppställningen. Memorabilitexterna däremot återges, som i förlagan, i löpande text utan någon som helst editorisk struktur i form av mellanrubriker eller uppslagsord o.d. För en läsare som inte känner sig så hemma på latin är dessa textpartier med säkerhet inte särskilt lättillgängliga. Jag kan föreställa mig att användbarheten hade blivit mångfaldigt större om utgivarna vid varje rektoratsår hade gett en kortfattat inledande resumé, på tyska eller engelska, av den latinska textens innehåll.

Överhuvudtaget är det beklagligt – det är min andra kritiska synpunkt – att utgivarna har avstått från att förse utgåvan med några som helst kommentarer. Läsaren lämnas således helt i sticker i fall han vill veta hur matrikelföringen var upplagd, hur fullständiga inskrivningsuppgifterna är och vilka felkällor man bör räkna med, vilket värde memorabilitexterna har som primärkällor eller hur de bör bedömas i förhållande till annat måhända bevarat källmaterial. Utgivarna har varit medvetna om problemet men nöjt sig med att hänvisa till en kommande avhandling av Reinhard Pohl där dessa och liknande frågor skall tas upp.

För svenska personhistoriker är det förstås viktigt att veta hur Seths förteckningar över svenska studenter i Greifswald står sig i förhållande till matrikelutgåvan. Vad jag kunnat se vid några stickprov är uppgifterna hos Seth tillförlitliga och fullständiga. Uppstår det frågetecken bör man givetvis alltid kontrollera matrikelutgåvan. Fördelen med Seths förteckningar är att de är lättöverskådliga och att man där också kan få uppgifter om vederbörandes övriga studier, examina och senare karriär.

Avslutningsvis vill jag också hänvisa till en katalog över studenterna vid Greifswalduniversitetet 1821–1848

som gavs ut 2003 av universitetsarkivet. Det är fråga om en renodlad katalog där inga memorabilia har tagits med. Namnuppgifterna har systematiskt kontrollerats mot annat bevarat arkivmaterial och kompletterats med uppgifter om studenternas övriga personliga förhållanden, bl.a. tilldelning av stipendier. Katalogen fyller luckan mellan universitetsmatrikeln och de tryckta årliga universitetskatalogerna som från 1849 finns tillgängliga på biblioteken. Endast ett fåtal svenska studenter förekommer.

Helmut Backhaus

JOHAN EKEBLAD

Breven till Claes: Om livet och hovet på Kristinas tid.

Under redaktion av och med inledning av Sture Allén. Svenska klassiker utgivna av Svenska akademien i samverkan med bokförlaget Atlantis. Stockholm 2004. 220 s., CD-skiva.

Johan Ekeblads brev brukar – tillsammans med bland andra Agneta Horns memoarer – räknas till de klassiska texterna från vår stormaktstid, både från innehållslig och språklig synvinkel. De har också dragit till sig uppmärksamhet från en rad forskare, från lärdomshistorikern Johan Nordström till litteraturvetaren Stina Hansson. Den klassiska utgåvan av breven i två band redigerades av Nils Sjöberg 1911–15. Sture Allén gav 1965 också ut breven, eller rättare sagt ett urval. Den nu föreliggande utgåvan har också redigerats av samme Allén, Svenska Akademiens förre ständige sekreterare. I dennes utgåva från 1965 har breven återgetts autentiskt, medan utgivaren i den nya utgåvan har gjort en del smärre språkliga moderniseringar för läsbarhetens skull.

Totalt har det bevarats runt 750 brev varav 108 är skrivna till brodern. Det var under åren 1649–54 som Jo-

han Ekeblad var verksam vid drottning Kristinas hov, först som hovjunker och sedan som hovmästare. Breven till brodern Claes, som under större delen av perioden vistades på släktgården Stola nära Läckö Slott, upphör vid dennes död under det polska fälttåget 1655. Breven är vanligen mycket personliga, med en för brevskrivaren karaktäristisk blandning av lärda utläggningar och privata eller alldagliga trivialiteter. Johan Ekeblad brukar räknas till en av våra stora brevskrivare, i klass med Strindberg, Tegnér, Kellgren och Leopold. Precis som dessa var också Ekeblad medveten om att han skrev för eftervärlden; att breven sparades och skulle komma att läsas av kommande generationer. Det gör naturligtvis att lite av det omedelbara, personliga anslaget riskerar att gå förlorat och vissa källkritiska problem uppkommer. Men det är relativt små problem jämfört med den rikedom av sakinformation och språkhistorisk viktig dokumentation som breven innehåller.

Vi får en mängd olika inblickar i förhållanden som det finns få andra källor om. I april 1651 skriver Johan "uti mjugg" om hur Mårten Rosenstierna d.y. spelade bort betydande belopp till både Clas Tott och Jurgen Marschalck Johan Ekeblad, som inte underlät att berätta, att han själv hade bättre tur i spel förmodade att Jurgen Marschalck "igenom sådana summor snart kan komma till att förminska de stora inkomster han haver".

Breven ger många vittnesbörd om hur Johan Ekeblad längtar ut till naturen. Men det innebär inte att han för en stund glömmet de sociala skillnaderna. I april 1654 har han i två veckor befunnit sig på fågelskådning, vilket gör att han ber om ursäkt för sitt ovärdade språk i brevet: "ty det är snart fjorton dagar sedan jag inte talar vid någon annan än vid bönder och oskäliga kreatur".

Självfallet har Johan Ekeblad också från sin uttiks-punkt möjligheter att följa det storpolitiska spelet. I maj 1654 berättar han hur drottning Kristinas snabbt väckte till liv tronanspråken hos den polska grenen av Vasaätten:

"Här kom en polsk gesant ankommen som menar att hans kung skall komma till kronan efter Hennes Maje-

ståts abdikation, men han fick ett slätt svar av drottningen i det han icke fick halvtalt förrän drottningen sade, att han kom för sent och att hon hade redan offererat kronan åt en väl meriterad prince vilken inte så stort pretenderade ännu därpå. Men efter kungen i Polen så häftigt stod därefter skulle han få desto mindre.”

Sture Alléns kommentarer är noggranna och kastar ytterligare ljus över den ekebladiska texten. Vad man hade önskat sig är däremot en historiografisk orientering om hur brevet har getts ut och använts av forskningen i olika sammanhang. Det hade fulländat en redan nu mycket läsvärd bok. Dessutom är boken tryckt helt i linje med Atlantis’ tradition av att göra vackra böcker med en genomtänkt och stilfull layout.

Johan Ekeblads brev utgör en källa av sådan rang, att man frestas hävda att varje generation svenskar förtjänar en modern utgåva av dem, ungefär som nästan samtida klassiker som Samuel Pepys dagbok utkommit i Storbritannien i upplaga efter upplaga. Det är med andra ord en viktig insats som Sture Allén har utfört när han änyo har gett dagens personhistoriskt intresserade svenskar tillgång till Johan Ekeblad och hans värld.

Lars Ericson

CHRISTOPHER O'REGAN

Gustaf III:s Stockholm: Glimtar av 1700-talets stadsliv.

Stockholm: Bokförlaget Forum, 2004, 192 s., inb.

Det gustavianska Stockholm upphör aldrig att fascinera sentida betraktare. De stadsbor och den värld som beskrivs i Carl Michael Bellmans visor är förmodligen långt mer än andra epokers stockholmare och svenskar levande för nutida generationer. Sedan spelar det förmodligen mindre roll, att aldrig så kritiska granskningar

av Bellmans texter visar hur långt från verkligheten dessa ibland de befann sig. Senare generationers bild och uppfattning av livet i det gustavianska Stockholm är rotad som i betong. Det ska mycket till för att ändra på den. En professionell historiker kan naturligtvis tycka illa vara, när aldrig så goda vetenskapliga undersökningar inte förmår att ändra djupt rotade föreställningar. Men man kan ju också vända på det hela och ta dessa föreställningar som uttryck för vad de också är: ett ofta genuint intresse för det sena 1700-talet och livet i dess huvudstad. Men sedan gäller det för forskarna att förvalta detta intresse väl och i Leopold von Rankes anda berätta ”hur det verkligen var”.

Många är också de forskare – främst kanske kultur- och litteraturhistoriker, men också andra – som har forskat och skrivit om 1770-, 80- och 90-talens Stockholm. På senare år har forskare som ekonomhistorikern Johan Söderberg och historikern Arne Jarrick ytterligare fördjupat vårt vetande om fattigdom och kriminalitet, men också om politiska strömningar och även öppen oro i skuggan av den franska revolutionen.

Till denna skara av författare sällar sig nu Christopher O'Regan. Han har sedan många år gjort sig ett känt och uppskattat namn som guide i Gamla Stan. Hans levande berättarkonst avspeglar en djup förtrogenhet med och ett brinnande intresse för inte minst det gustavianska Stockholm, dess hus och människor. Nu har han satt ned en del av sitt vetande på pränt i en bok som anspråkslöst sägs ge glimtar ur det gustavianska Stockholm. Men det är långt ifrån någon vanlig guidebok som bjuds. En omfattande käll- och litteraturförteckning visar att författaren har forskat åtskilligt för att få fram sina uppgifter. Som så ofta i mera populärt hållna böcker saknas notförteckning, men källredovisningen är så tydlig, att den tillsammans med formuleringarna i själva texten gör att, den intresserade och lite initierade lätt ser vad författaren i olika enskildheter bygger sin framställning på. På det här sättet blir O'Regans bok betydligt mera gedigen än många av sina föregångare i genren.

Recensioner

Boken är tematiskt uppbyggd, varvid läsaren får inblickar i Stockholmslivet i slutet av 1700-talet under rubriker som: "Om boender", "Om vintern", "Om kläderna", "Om maten", "Om renhållningen", "Om nöjeslivet", "Om brottsligheten", "Om döden". Inledningsvis ges också en rundmålning av och introduktion till själva staden Stockholm, dess olika stadsdelar och samhällsgrupper.

Något av en röd tråd i O'Regan framställning är att, författaren vill gå på tvärs mot gängse föreställningar om det gustavianska Stockholm som en misärens och snuskets huvudstad. I snart sagt alla introduktioner till den tidens Stockholm möter man uppgiften att staden hade "70 000 invånare och 700 krogar". Därmed har bilden av superiets och eländets utbredhet naglats fast på läsarens näthinor. Denna bild utmanas av Christopher O'Regan redan i det inledande kapitlet där han diskuterar denna "myt".

Det ska omedelbart sägas, att Christopher O'Regan inte förnekar det sociala elände som dominerade hos stora skikt av huvudstadens befolkning. Men han vill kraftigt nyansera bilden. Förvisso var fattigdom, sjukdomar, superi och annan misär lika utbredd som den blomstrande gustavianska finkulturen inom konst, litteratur och teater bara förekom hos ett litet, tunt ytskikt i samhället. Men författaren vill ändå diskutera begreppet fattigdom och huruvida man inte snarast borde tala om enkelhet för att nyttja ett begrepp som är mera relevant för nutida betraktare. Att läskunnigheten var utbredd i det sena 1700-talets Sverige är det många forskare som har kunnat visa före O'Regan, men visst är det relevant att lyfta fram även den här. Han har en uttalad strävan att visa, att människorna i Stockholm för drygt 200 år sedan inte alls var några barbariska och primitiva varelser, som man ibland kan få för sig av de våldsammaste av Bellmans visor. Här tycker jag kanske att O'Regan slår in öppna dörrar. Självfaller är människorna i Bellmans visor lika lite representativa för den vanlige stockholmaren, som de stackare som möter oss på William Hogarts

avbildning av "The Gin Lane" är representativa för människorna i London vid mitten av 1700-talet. Men med tanke på det inledningsvis sagda i denna recension, är det nog säkrast att vara övertydd i sådana här sammanhang. Ibland kan man tycka att O'Regan målar Stockholmslivet lite väl ljusst, men detta får närmast ses som en mindre anmärkning i marginalen. Man bör dock komma ihåg att det sena 1700-talets Stockholm i många fall var en hård och skoningslös värld för de människor som flyttade dit eller föddes där; umbärandena var många och dödstalen förskräckande höga, även in i de mest bemedlade familjerna.

Detta är en bok för den personhistoriskt intresserade. En lång rad människor passerar revy och författaren illustrerar träffsäkert olika företeelser genom olika enskilda människors reflektioner och upplevelser. Samtidigt går han inte i den fällan att, han låter enskilda exempel på ett okritiskt sätt tas till intäkt för mera generaliserande uttalanden om olika förhållanden. Självfallet möter "gamla bekanta" från andra böcker om tiden, som till exempel bibliotekarien Carl Christoffer Gjörwell, poeten Thomas Thorild och den latinamerikanske besökaren Francisco de Miranda. Deras vittnesmål om förhållanden i Stockholm är rikhaltiga källor som även O'Regan kan ösa ur. Men den kanske mest ymniga är Johan Hjerpes ännu otryckta dagboksanteckningar från åren 1788–92. Precis som tidigare bland andra Arne Jarrick, har Christopher O'Regan kunnat dra stor nytta av den engagerade iakttagaren Hjerpes nedtecknade uppgifter.

Det är med andra ord en trevlig och innehållsrik bok som Christopher O'Regan har skrivit om det gustavianska Stockholm. Den gör förvisso inte anspråk på att vara en grundläggande historik över staden och tiden, tvärtom är det just glimtar som ska visas och kommenteras. Med den ambitionsnivån är det en gedigen bok som författaren har åstadkommit, inte minst tack vare en omfattande arkivforskning. Men även solen har sina skönhetsfläckar. Det rika persongalleriet kommer inte till sin rätt i en bok som helt saknar personregister. Ett

sådant är ett absolut krav i en sådan här bok där just människorna i form av individer spelar en så central roll. Om sedan frånvaron av ett personregister beror på ekonomiska överväganden hos förlaget eller ej, så är det likafullt trist när författare och förlag i övrigt har åstadkommit en så läsvärd och vacker publikation.

Avslutningsvis måste tilläggas att boken har en mycket smakfull layout och är väl komponerad med en rad illustrationer, inklusive flera nytagna sådana. Det gör det till ett extra nöje att läsa den.

Lars Ericson

H. ARNOLD BARTON

Sweden and visions of Norway: Politics and culture 1814–1905.

Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 2003. 227 p., illustrated, hardback, index.

Den svenske publicisten och skolmannen Peter August Gödecke utgav under tidigare delen av 1870-talet ett par böcker om sina vandringar i Norge. Järnvägen mellan Stockholm och Christiania hade invigts 1871, men Gödeckes norska erfarenheter gick längre tillbaka i tiden. Bl.a. berättade han om en båtresa på Hardangerfjorden. Ombord på skeppet hade han lyssnat till samtal på engelska, tyska, franska, danska, ryska – men inte avhört ett enda ord på svenska! Han ville uppfatta detta som typiskt: svenskar var i gemen rätt ointresserade av det land som de sedan 1814 befann sig i personalunion med. Bara ett fåtal hade sökt sig över Kölen, innan järnvägs- och ångbåtsförbindelser längre fram under 1800-talet underlättade resandet väster ut. Konstnärer som August Malmström och Egron Lundgren hade dock redan på 1850-talet under vandringar upptäckt storslagenhet och särart i det norska landskapet, något som skulle åter-

spelas i deras målningar. Likaså hade hälsoentusiasten och läkaren Carl Curman sökt sig hit 1854, och diktaren Viktor Rydberg hade fyra år senare hänförs av grannlandets skönhet. Författarinnan Ellen Key, som livet igenom behöll kärleken till allt norskt, sökte sig tillsammans med tre väninnor längs vandringsstigar genom södra Norge 1876. Ellen Key ville under turen till varje pris träffa samman med sin norske idol, Bjørnstjerne Bjørnson på Aulestad. Hennes kärlek till Norge och Bjørnson gick så långt, att t.o.m. en del av hennes dagbok från ungdomen är skriven på norska!

Sverige var dock inte i motsvarande grad *terra incognita* för norrmän. Till Stockholm sökte sig tidigt en lång rad norska intellektuella och konstnärer. Många av dem kände sig välkomna och stannade längre tid än vad som från början varit avsett. Även den kritiske Henrik Ibsen lät sin aversion falna, sedan han avlagt besök både 1867 och 1887. Hans illvilja mot Sverige hade vuxit fram till följd av sveket mot Danmark 1864. Mycken samnordisk god vilja hade det året fått skatta åt förgängelsen, då grannlandet i söder ensamt tvangs försvara sig mot preussare och österrikare. I versdramat *Peer Gynt* (1867) hade han drivit gäck med storsvensk yverborehet, personifierad i gestalten Trompeterstråle, som på känt manner blåste upp sig hänvisande till dater i en dimhöljad forntid. Men efter besöket 1887 insåg Ibsen, att han ingenstans i Europa hade förvärvat så entusiastiska läsare som i Sverige.

I mycket var 1800-talets Norge ett modernare land än Sverige. Uråldriga institutioner och nedärvda ståndsskillnader tyngde i mindre grad det norska samhället än det svenska. En friare och mer demokratisk anda kunde växa fram i hägnet av Eidsvollgrundlagen. Både inom statsstyrelse och kultur utvecklade norrmännen frimodigare vanor och fullföljde mer oförskräckt de resonemang och tendenser som hämtade vind ur den allmänna opinionen. Sverige framstår vid denna tid i backspegeln som nostalgiskt dröjande vid fornstora minnen, slickande såren efter förlusten av Finland. 1840-talets liberala

Recensioner

reformer och därefter de genomgripande förändringarna i fråga om landsting, kommuner och representation under 1860-talet vittnar dock om att också här fanns politisk dådkraft. För svenska vänsterintellektuella framstod Norge länge som ett föregångsland. De alltmer kända slitningarna inom unionen fick svenska liberaler och socialister att sympatisera med norrmännen. Dessas sak var rättfärdig och hade framtiden för sig.

Även om norsk kultur snabbt tillgodogjorde sig europeiska tankegångar och teman – kvinnosaken inte minst – fanns också här en tendens att blicka bakåt mot historien. En stor del av 1800-talets skandinaviska kultur tilldrager sig mot bakgrund av en tämligen fritt uppfunnen fornordisk vävtapet. En politisk strömning som skandinavismen färgades av det oldnordiska arvet, men också bildkonst, arkitektur och litteratur. Det är som om man i de nordiska länderna på tröskeln till industrialismen, urbaniseringen och utvandringen retirerar bakåt för att undvika en hotande framtid. Det moderna genombrottet inom konst och litteratur under 1870- och 1880-talet markerar ett övergivande av denna bundenhet vid fornhistorien. Norrmän som Bjørnson, Ibsen, Garborg, Jæger, Lie, Kielland, Collet och Skram representerar något nytt på samma sätt som Jacobsen, Drachmann, Bang, Pontoppidan och Brandes i Danmark förändrade utgångsläget för skandinavisk litteratur under dessa år. Sverige spelade till att börja med rollen av mottagare av diverse impulser, även om Strindberg var tidigt ute. Till att börja med var Titanen dock tämligen ensam på inhemsk botten.

Den amerikanske historikern H. Arnold Barton har i en välskriven och grundlärdd bok – *Sweden and visions of Norway* – benat upp samspelet inom olika områden mellan Norge och Sverige under de 91 år unionen varade. Här ges genomlysande och distinkta utredningar av det politiska spelet regeringar och parlament emellan liksom mellan partier besläktade med varandra på ömse sidor om Kölen – alltså Venstre och Lantmannapartiet. Inte minst olika krisanledningar beskrivs och analyseras med

stor sakkunskap. För en engelskspråkig läsekrets med vaga kunskaper om unionens förutsättningar och förlopp ges rik och nyanserad bakgrundsteckning.

I fråga om kulturliv och debattklimat sitter Barton inne med imponerande kunskap. Han tecknar ett färgrikt och dramatiskt panorama av utbytet på dessa områden. Sannolikt finns få svenska kulturhistoriker, som kan mäta sig med honom när det gäller dessa ting.

Som gammal nordist vet rec. att kunskaperna i Sverige om övriga nordiska länder inte är vad de borde vara. Svenskar förstår de övriga skandinaviska språken sämre än vad grannfolken gör. I Sverige finns en nedärvd och på slappa klichéer grundad motvilja mot allt nordiskt. Av ren lättja undviker man att lära sig något om de folk man rent faktiskt delar så mycket gemensamt med. Finns likafullt kanske ett svenskt förlag som vågar taga risken att översätta en bok som Bartons till svenska? Att behovet av insikter på detta fält är omätligt vet varje lärare, vare sig man undervisar på universitet eller gymnasium. Bartons bok om olika svenskers syn på grannlandet i väster fyller högt ställda anspråk.

Att unionen sprack är ett faktum. Däremot finns skilda uppfattningar om de djupast liggande orsakerna. Bodösaken 1818–21, ståthållarkrisen 1859–60 liksom den alltmer inflammerade konsulatfrågan under unionens sista decennier var alltsammans uttryck för norsk ovilja att fortsätta detta tvångsäktenskap, möjligen också för svensk oförmåga att avlyssna de politiska signaler som utgick väster ifrån. Också i Sverige fanns viktiga politiska opinionsbildare, som kraftfullt försvarade norrmännens rätt att bryta sig loss och sälla sig till de suveräna nationernas skara. Den exponering av svensk och norsk självuppfattning under dessa år som Barton gör i sin bok berättar möjligen mer om unionens omöjlighet än vad konkreta politiska misshäligheter har att förmedla. Dessbättre slöt det hela med ett gnissel och inte med en smäll. Någorlunda civiliserat, alltså.

Olof Hägerstrand

PER RYDÉN

Den svenske Ikaros: Berättelserna om André.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2004. 711 s., inb., illustr., personreg., abstract.

I kraft av att vara just grandiosa fiaskon förvärvar vissa projekt och personer knutna till dessa en särskild nimbus. Det felslagna genomförandet av en märkvärdig plan, den krossade ambitionen, den punkterade livsdrömmen – ibland visar sig just misslyckandet attrahera en framtida nyfikenhet som på ett oförklarligt sätt svär mot satsningens obefintliga resultat. I den svenska kungälängden kan måhända Gustav II Adolf och Karl XII anföras som exempel. I den danska Kristian II. Ståhejet kring örlogsskeppet Vasa, förlist under sin jungfruseglats 1628, speglar på sitt sätt dragningskraften hos ett förfelat projekt.

André-expeditionen med luftballongen Örnen 1897 svarar mot högt ställda krav inom gebitet grundliga misslyckanden. Själva tanken att i en luftballong lyfta från Danskön på Svalbard och därefter med oberäkneliga vindars hjälp segla till Nordpolen – och möjligen därefter vidare till bebodda trakter – tyder på dålig verklighetskontakt. André drog med sig två unga män i döden, trots att han sannolikt redan från början var klar över projektets ogenomförbarhet.

Men det är knappast de moraliska frågorna kring denna olyckliga expedition i Arktis som lockat romanförfattare, journalister, filmare och historiker att ge sig i kast med ämnet. Snarare är det gåtfullheten kring det hela: Andrées egen karaktär, hans relation till medresenärerna Nils Strindberg och Knut Fränkel, projektets hafsiga genomförande, de dåliga förberedelserna, de kolossala förväntningarna hos en nationellt uppskruvad samtid. Utöver detta ruvar något gåtfullt och ogripbart över detta hopplöst urspårade företag, där frågor både av

vetenskaplig, psykologisk och kulturell art inmänger sig. André-museet i Gränna lockar fortfarande skaror av människor, som vill bekanta sig med de förolyckade polarljälarna. Som bekant återfanns resterna av de tres kroppar, deras dagböcker och en del personliga tillhörigheter 33 år senare av ett norskt fartyg. Nils Strindbergs fotografiplåtar visade sig möjliga att framkalla, och eftervärlden började få begrepp om tragedin – dess spelplatser och tärande ohygglighet.

Litteraturhistorikern Per Rydén har i sitt mäktiga arbete *Den svenske Ikaros* genomlyst Andréemännens ballongfärd ur de flesta tänkbara aspekter. Pluralformen i den 700-sidiga bokens undertitel är talande: "Berättelserna om André". Det centrala för Rydén är alltså de massmediala avspeglingar och tolkningar, som ballongprojektet givit upphov till. Med stor beläsenhet och smittande entusiasm har han satt sig in i ett väldigt material. Fackböcker, romaner, reserapporter, dagstidningar, fotografier, filmer och teveprogram har allt lagts under luppen och granskats. Hur har man på olika håll tolkat projektet – dess uppläggning och misslyckande? Hur och av vad dog expeditionens medlemmar: trikinos, blyförgiftning till följd av att de burkkonserver som medbragtes var ihoplödda med bly, bobulism, koloxidförgiftning, självmord eller rent av barmhärtighetsmord? Från vilka olika utgångspunkter har olika tolkare nalkats komplexet? Varför skiljer sig olika grupperingars uppfattningar åt?

Rydén verkar ha läst allt. Från tidiga år har han gripits av ballongfararnas öde och har under ett liv kunnat inhämta oerhörda mängder med kunskap i ämnet. Han bär upp det hela från psykologiska, narratologiska, litteratur-, press- och filmhistoriska utgångspunkter. Han har penetrerat ballongers konstruktion och seglingskonsten med dessa undersamma farkoster i lufthavet. I breda svep fångar han in Europas historia, tidsanda och kulturklimat under dessa turer. Han vill hela tiden komma åt en underliggande sanning, en sanning som oupphörligen gäckas med honom. Som så många andra stor-

vulna felsatsningar rymmer också denna något slags representativitet även om projektet som sådant var unikt. Men tidsandan talar sitt språk, nog så ofta i form av undertexter och implicita hänvisningar. Att ge sig i kast med Andrée och dennes undergångsdömda färdkamrater blir också att sätt att närma sig den oscariska tiden – både dess benägenhet för offentliga lögnar, patriotisk hängivenhet, idealism, offervilja. Rydén's bok har därvidlag oerhört mycket att förmedla. Min enda invändning blir, att den kunde ha bantats ned och att författaren i vissa fall har en tendens att pressa materialet på djupsinnigheter som nog aldrig varit menade.

Fantasten Andrée och dennes polarfärd blir ett litterärt äventyr, en berättelse om tiden och dess värden, också om sådant som man vinnlade sig om att inte yppa av konvenansskäl. Här berättas om hur en myt skapas och riktas med liv för att hålla genom generationer. Men också om hur förrädisk och självmotsägande en sådan process kan vara. Myter som vill omsättas i praktiskt handlande kräver nämligen alltid tribut i form av underkastelse. Andrée blev själv sina egna föreställningars fånge och offer.

Olof Hägerstrand

EVA HELEN ULVROS

Dansens och tidens virvlar: Om dans och lek i Sveriges historia.

Lund: Historiska Media, 2004. 287 s., personreg.

En översikt över sällskapsdansens historia i Sverige har gjorts av Eva Helen Ulvros, docent i historia i Lund. Ulvros' forskning har senast ägnats Selma Lagerlöfs väninna Sophie Elkan. Erfarenheter från detta arbete slår igenom också i det nya verket. Dans och lekar i Värmland ingår i ett material som Ulvros förfogat över. Upp-

teckningar funna i Nordiska Museets arkiv har visat vägen till de folkliga dansnjöena runt om i landet.

I anslutning till två amerikanska dansforskare har Ulvros velat fördela dansens funktioner mellan några områden. Dit hör dansen som religiöst element, dans som kulturell identitet, dans som social livsstil och vidare som hierarkisk manifestation. Dansen speglar sin tid även då den tar elitära uttryck såsom sker med klassisk balett eller hos enskilda artister vid deras prestationer.

Erik XIV ville efterlikna de europeiska furstehoven. Fackeldansen och dess närmast magiska effekter brukades vid hovlivet i stämningshöjande syften. Danserna vid drottning Kristinas hov är kända genom andra forskare före Ulvros. Från hovet med dess ideal spred sig dansformerna till andra kretsar av samhället.

Såväl i det militära som i det akademiska livet ingick dansen länge som en självklar del av den sociala utbildningen. Inkallade dansmästare, gärna av fransk börd, vann anställning. Borgerskapen i universitetsstäder såväl som i garnisonsstäder kunde även de köpa deras dansträning. Akademidansmästarna i Uppsala och Lund är från 1600-talet och fram till mitten av 1800-talet, då institutionen avskaffades, bekanta till namn och tjänstgöringstid.

Dansmästaren Sven Henric Walcke gav på 1780-talet ut de enligt Ulvros första tryckta dansinstruktionerna i Sverige. Trots detaljerade beskrivningar av turer, steg och rörelser vill Walcke därutöver förmedla regler för gott uppförande. De fem positionerna är den klassiska balettens. De moraliska rekommendationerna präglas av kristna ideal och tar god plats i framställningen.

Kunskapen om tidens danskultur berikas av flera memoarförfattare som Ulvros kan hänvisa till. Dit hör på 1800-talet författare som Malla Silfverstolpe och Fredrika Bremer, konstnären Fritz von Dardel, markisen Claes Lagergren med rötter i Närke, officeren Henrik Lilljebjörn liksom professorn Samuel Ödmann, vars minnen griper längre tillbaka i tiden än de övrigas. Alldeles särskilt har Ulvros kunnat utnyttja hovmarskalken Erik

af Edholms utgivna dagböcker. Förutom hovman var denne operachef i Stockholm.

Ulvros har även granskat omständigheter som verkat återhållande på danslivets utbredning. Dit hör de religiösa väckelserörelserna från senare delen av 1800-talet. De ville beteckna det myckna dansandet som syndigt. Gymnastiken i Per Henrik Lings anda blev en konkurrent till dansen. Men motrörelser uppstod. Anders Zorn verkade aktivt som traditionsbevarare inom Dalarnas provinskultur. En annan motkraft blev Slöjdseminariet på slottet Nääs i Västergötland. Dess historia har redan berörts av Ulvros i hennes bok om Sophie Elkan, vars nära anförvant Otto Salomon under lång tid var dess lyckosamme föreståndare. Lek och dans gav seminariet en särprägel. Från 1872 och ända till 1966 drevs arbetet på Nääs efter de linjer som Salomon drog upp. Folkdansen sågs som en omistlig del av hembygdkulturen när Artur Hazelius skapade Skansen som friluftsmuseum. Folkmusik med dans och spelmän kom tillbaka. Studenternas folkdansförening Philochoros grundades i Uppsala 1880 och har fortlevt länge. Det längre fram i tiden betydelsefulla Dansfrämjandet kom till på 1930-talet.

Sälunda förs danstraditionerna vidare. De många dansstilarna har från begynnelsen haft utländska förebilder. Den folkliga dansens impulser hämtas numera från de avlägsnaste hörn av världen. Dansen som konstform förändras, något som Ulvros inte närmare gått in på. Hon noterar att medelåldern hos dem som "går ut och dansar" numera är ganska hög. Unga personer som tar danssteg gör det i motionsprogrammen.

De dansanta sällskapsordnarna har inte tagit plats i Ulvros' framställning. Wilhelm Odelberg med sina tidsbilder från Amaranterorden "*Minnet härav skall vara livigt*" (1996) beräknar att under tidernas lopp trettio-tusen personer tagits in i orden i Stockholm eller dess filialer i Göteborg, Malmö och Karlskrona. Från 1928 har balen i huvudstaden ägt rum i Grand Royals vinterträdgård. På 1600-talet dansade orden gavott, från 1700-talet polonäs. Under 1800-talet kom till mazurka, polka

och vals. Den lättsammare repertoaren på 1900-talet studerade Odelberg med hjälp av STIM.

I Lund hölls promotionsbaler från slutet av 1700-talet fram till 1897, varefter balen enligt Bror Olssons *Doktorspromotioner i Lund* (1947) ansågs störa samkvämet. Vare sig promovendi eller deras anhöriga var längre trakterade av att dansa.

Eva Helen Ulvros' historiska forskning famnar denna gång över mycket, tidsmässigt som ämnesmässigt, kanske väl mycket för att vara riktigt effektiv. Men likaså med tidigare verk, recenserade i PHT årg. 1998 och 2003, har hon berett sina läsare nöje.

Ake Lilliestam

BJÖRN FONTANDER

Blixen & Blixen: Bror Blixen, kvinnorna och förlusterna.

Stockholm: Carlssons bokförlag, 2004. 249 s., inb. illustr., verk- & personreg.

På omslagsfliken till Björn Fontanders nya bok utlovas läsaren en monografi över Bror Blixen (BB). I det allmänna medvetandet – om det finns något sådant – är väl BB mest ihågkommen som den danska författarinnan Karen Blixens (KB) man. Därtill har han regelbundet gjorts ansvarig för den syfilis som plågade henne åren kring hon fyllde trettio. Ingendera omständigheten torde vara tung nog för att motivera en levnadsteckning.

Till de många egendomligheterna i Fontanders volym hör, att den inte alls är någon monografi. Titelns antydning om att makarnas relation utgör en central punkt infrias inte heller. Så t.ex. utgörs det första avsnittet – "Emanuelsson" – av en tjugo sidor lång redogörelse för KB:s möte i februari 1928 med Otto Casparsson, en skådespelare på dekis som plötsligt dök upp på hennes farm i

Recensioner

Kenya en natt, lånade litet pengar och sedan försvann ut i djungeln. KB träffade honom vid ytterligare ett tillfälle tio år senare, men huvudintresset ägnas Casparssons härkomst och teaterkarriär. KB själv hamnar ute i kulisserna. Partiets relevans för boken i övrigt blir höljd i dunkel.

Fontanders avsikt har varit att nyansera den gängse föreställningen om BB, "att ge Bror andra nyanser, att göra bilden av 'odågan' något mindre och förhoppningsvis bidra till en mer fullständig beskrivning" (s. 12). Han inleder ett avsnitt under den dunkla rubriken "Brytningar" med att i yttersta korthet skissera BB:s bakgrund i en dansk-svensk adelssläkt från Skåne. Om hans uppväxt i övrigt råder total tystnad. KB och BB var syslingar och hade känt varandra sedan barndomen. 1914 vigdes de i Mombasa med bl.a. prins Wilhelm som bröllopsvittne. Äktenskapet förefaller ha varit av reseningskaraktär, och efter sju år separerade makarna. Ekonomiska svårigheter, emotionella misshäligheter och KB:s återkommande sjukdomsperioder fjärmade parterna från varandra. Spänningen torde inte ha minskat av att KB sympatiserade med den tyska sidan, BB med den engelska under första världskriget.

BB drog allt oftare ut på jaktäventyr och safariutflykter. Bl.a. ledde han en svensk filmexpedition 1920 och var tillsammans med Denys Finch-Hatton – KB:s älskare – jaktledare när prinsen av Wales kom på besök hösten 1928. Samma år reste han genom Sahara i en ombyggd skåpbil, den första standardvagn som tog sig igenom öknen. KB:s släktingar, som finansierade kaffeplantagen, menade att BB var ekonomiskt oansvarig, vilket var med sanningen överensstämmande. Men han förlorade också det egna kapital som satsats i farmen och var i princip utblottad då han lämnade den. Han manövrerades bort från företaget, men KB försvarade hela tiden sin make gentemot alla angrepp, speciellt dem som kom från moderns sida. I juli 1931 tvingades hon lämna odlingen i Östafrika och flytta hem till modern på Rungstedlund vid Öresund. Då var BB sedan tre år gift med den engelska överklasskvinnan Cockie Birkbeck.

Det är oklart vems "förluster" som avses i bokens undertitel. KB miste tidigt sin älskade far som i förtvivlan över att ha drabbats av syfilis tog sitt liv, då dottern endast var nio år gammal. Skilsmässan från BB medförde att hon, enligt egen utsägo, förlorade den människa som stått henne närmast i hela världen. Finch-Hatton, med vilken hon trodde hon väntade barn, omkom i en flygolycka i maj 1931. Fontander konstaterar: "De tre männen i hennes liv var i grunden lika varandra; rastlösa, självständiga, kom och gick som de ville, ständigt på väg mot något nytt, alltid på väg bort" (s. 64).

Efter en tredjedel av boken försvinner KB ur berättelsen för att först dyka upp på några märkliga slutsidor. Arenan domineras i det följande av BB, eller kanske snarare av de kvinnor som under resten av hans liv kom att stå vid hans sida.

Cockie Birkbeck behandlas tämligen summariskt och lämnar tidigt plats åt den nöjeslystna och dominanta Eva Dickson, den första av de tre damer som på olika sätt kretsade kring BB och kom att forma hans återstående liv. Hon var bortskämd och nyckfull, med ett outsinligt behov att alltid vara omskriven och omsvärmad. I maj 1935 kunde man läsa i pressen att paret ingått äktenskap. Ryktet visade sig dock vara falskt. Någon vigsel hade inte ägt rum. Eva Dickson var dock så begiven på baroness-titeln (i likhet med KB), att hon lyckades få in sitt namn i adelskalendern 1936. Då falskariet uppdagades ströks namnet året därpå. Fontander skriver naivt: "Denne författare har kontrollerat uppgifterna på Riddarhuset" (s. 95). Att en skribent tar sig före att granska sina påståenden torde vara en självklarhet som knappast behöver påpekas!

"Bröllopsresan" ställdes till Florida och till BB:s vän och jaktkamrat Ernest Hemingway. Ett annat band mellan de två utgjordes av de Afrikaböcker de skrivit eller skulle skriva: Hemingways *Green hills of Africa* (1935), som BB läste och kritiserade i korrektur, samt den senares *Nyama* (Storvilt, 1936). Eva Dickson planerade att vara den första svenska kvinna som flög över Atlanten,

men hon föredrog nöjeslivet framför lektioner i radiotelegrafi och fick därför inte följa med på resan. I stället bröt hon upp från Stockholm i juni 1937 för att per bil följa Sidenvägen mellan Kina och Främre Orienten. I mars 1938 vältte ekipaget i en kurva utanför Bagdad och föraren omkom.

Anne Boberg, nästa kvinna i kavalkaden, förefaller att i allt ha varit Eva Dicksons motsats. Sexton år gammal mötte hon BB 1936 i Nairobi. Mellan dem utvecklades ett far-dotter-förhållande, och många i omgivningen uppfattade henne som BB:s illegitima barn. Här kommer den omränsamma, värnande och ömsinta sidan i BB:s personlighet tydligt fram, och kontakten fortsatte sedan Anne återvänt till Sverige. 1938 lämnar BB Afrika för gott, med undantag för ett kort besök året därpå. Han försörjde sig som jaktledare och föreståndare för ett stort privat reservat på Gardiners Island utanför New York. Där hade han förmodligen stannat, om inte världskriget hade brutit ut.

BB hade tillsammans med Folke Bernadotte och den finländske USA-ambassadören startat en insamling för att finansiera ett amerikanskt fältlasarett, vilket skulle skeppas till Finland. Han medföljde såsom huvudansvarig transporten, och societetsskönheten Polly Peabody reste med som hans sekreterare. Men destinationen ändrades till Bergen i Norge, dit man anlände den 6 april 1940, tre dagar före tyskarnas invasion. Hjälpinsatsen kom därför att riktas mot Norge i stället för mot Finland. 38 personer, de flesta amerikaner, deltog i arbetet där BB fungerade som förbindelseofficer.

Expeditionen utgick från Särna i norra Dalarna och satte kurs mot Östersund. Därifrån fortsatte man till Gäddede, strax innanför norska gränsen, och vidare till Grong och Namsos. Fontander dröjer vid de besvärliga transportproblemen och de ihållande flyganfallen samt vid episoder som att kung Haakon, enligt utrikesminister Günthers besked, riskerade internering om han sökte skydd i Sverige. Beskrivningen av krigshändelserna – t.ex. den engelsk-franska expeditionskårens flykt från

Namsos – medför att BB förpassas till bakgrunden.

Dock råkar han illa ut i samband med en trafikolycka med dödlig utgång i närheten av Grong. Vad som egentligen hände är inte riktigt klart, men uppenbarligen var olycksbilen stulen, möjligen av Polly Peabody. Önskemål om att därefter använda fältsjukhuset i Frankrike avisades. BB:s inblandning i affären, hur denna nu än var, kan vara orsak till att han från 1940 vägrades inresevisum till USA.

Herrgårdslivet i Skåne blev i längden outhärdligt: ”Förutom att vara professionell gäst gör jag ingenting, men till denna syssla har ju naturen beväpnat mej med en ständig törst och en utmärkt matsmältning” (s. 214). Den sista ljusglimten i BB:s liv kom från den 22 år yngre Ruth Rasmusson, som födde upp hundar och höns i en fiskeby utanför Näsbyholm. Men glädjen blev inte långvarig: den 2 mars 1946 avled BB i sviterna av skador från en bilolycka. Fontander nämner, att denne ”under sin livstid gjort förluster. Människor som stått honom nära hade försvunnit ur hans liv” (s. 219). Man frågar sig om det finns någon som även under lugnare yttre omständigheter levt 59 år utan att förlora någon närstående!

I de återstående tre små kapitlen dyker så överraskande KB upp igen: en demon, grym, hänsynslös och despotisk, så som hon skildras i Thorkild Bjørnvigs bok *Pakten* (1974), utgiven tolv år efter författarinnans död. Det är oklart vilken funktion denna beskrivning av en härsklysten excentrisk häxa – ”listig som satan själv” (s. 224) och med våldsamma raseriutbrott – fyller i volymen.

Slutavsnitten behandlar KB:s syfilis och Hollywoods filmatisering av *Out of Africa*, där BB ställs vid skampålen. Fontander radar upp några frågetecken rörande BB:s skuld. (Själv föredrog han att tiga.) Ingen av hans bekantskaper tycks t.ex. ha smittats. Den engelske läkaren i Nairobi diagnosticerade KB:s sjukdom 1914 och ordinerade kvicksilvertabletter. Det finns inget som tyder på att hon då anklagade sin make. När han nämns i breven hem är det alltid med öm tillgivenhet. KB hade dessutom levt ett frigiort konstnärsliv i Europa före äk-

Recensioner

tenskapet och var sjuk redan 1913. Om det var samma sjukdom kan "möjligen" BB uteslutas "som syndabock" (s. 232). Hur som helst borde hon ha varit botad senast 1915.

Till irritationsmomenten hos Fontander hör hans benägenhet att översätta också engelska citat (s. 98), att förtydliga självklara ord ("ridikyla" betyder "löjlga" s. 241) och företeelser (Nationernas Förbund var "FN:s föregångare" s. 108). Utdrag ur Sigrid Undsets beskrivningar av sin flykt undan tyskarna återkommer några gånger (s. 162 f, s. 187 f) utan att foga något till helhetsbilden. Överdrifter och andlös beundran är legio. Hemingways föga intressanta, postuma minnesbok *A moveable feast* beskrivs som en "klassiker" (s. 99). BB och KB karakteriseras som "det evigt spännande svensk-danska paret" och engagemanget för dem sägs aldrig upphöra (s. 9). KB är "odödlig" genom sina verk (s. 33). Som ett korrektiv kan man erinra om, att när Dansk forfatterforening 1950 föreslog KB till det litterära Nobelpriset, skrev Nobelkommittén att *Out of Africa* (1937) var "ett verk av tjugusande skildringskonst och varm inlevelse", men värderingen av författarskapet i övrigt var "dock icke lika enhälligt positiv". I en brevväxling mellan Dag Hammarskjöld och Sten Selander i mars 1955 avfärdades hon av båda.

Dessa brister till trots är det porträtt som tecknas av BB präglat såväl av sympati som insikt. Lakunerna i Fontanders framställning lockar till fördjupade studier i ämnet. Som en god introduktion fyller hans bok sitt syfte.

Pär Hellström

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1954. Utgivna av Sven Erlander.

Hedemora: Gidlunds förlag, 2004. 210 s., inb., illustr., personreg.

Tage Erlanders dagböcker är sanslöst underhållande, det tycker i alla fall den som skriver dessa rader. Kanske förklaras denna uppskattning delvis av att undertecknad var en av dem som utarbetade det biografiska uppslagsverket *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: Ledamöter och valkretsar*, 1–5 (1985–1992). Det mångåriga författandet av meritförteckningsliknande kortbiografier över sammanlagt 3 784 riksdagsledamöter kan mycket väl vara en särskilt god grund för uppskattning av statsministerns dagböcker. Här får de äntligen liv och färg, en hel del av dessa riksdagsmän och några av de fåtaliga kvinnorna.

Det kan tillfogas att uppslagsverket över tvåkammarriksdagen utarbetades under ledning av en särskild riksdagskommitté, kallad riksdagens biografikommitté, och att kommitténs förste ordförande, Sture Palm (1919–1991), i 1954 års Erlanderdagböcker uppges ha spelat "en mycket ful roll" i ett för dagboks-författaren känsligt sammanhang (s. 129). Som socialdemokratisk partiombudsman i Stockholms län var Palm nämligen en av dem som lät den sjuttioårige Gustav Möller falla för åldersstreckat vid nomineringarna till valkretsens förstakammarplatser. Både styrelsen för länets partidistrikt och länets socialdemokratiska landstingsmän gick i fallet Möller emot partiets verkställande utskott, och detta tog partiordföranden ingalunda med jämnmod. Sture Palms egen syn på saken var, om jag minns rätt, att det hela var en demokratisk principfråga. För den ståndpunkten hade Erlander uppenbarligen ingen förståelse, desto mindre som han vädrade egennyttiga motiv hos några av aktörerna. Ännu viktigare var sannolikt att Erlander oväntat slagit ut Gustav Möller från partiledar- och statsminister-

kandidaturen 1946 och därefter ville göra vad han kunde för att lindra Möllers bitterhet över detta.

Naturligtvis är det inte underhållningsvärdet som är denna dagboksutgivnings *raison d'être*. Många recensioner har redan påpekat att dagböckerna inte bara ger insikter i hur landets mäktigaste politiker tänkte och kände inför skilda problem och beslut utan att de också åskådliggör den miljö där han verkade. Det har påpekats hur idyllisk hans livvaktsfria statsministertillvaro ter sig, men också hur liten hjälp han hade av talskrivare och andra medhjälpare. I dessa avseenden var förhållandena 1954 ganska lika de föregående åren. Idag svårförståeliga prioriteringar placerade Sveriges statsminister, i hans egenskap av partiordförande, på skramlande nattåg till och från jubilerande arbetarkommuner runt om i landet. Och jubileumstalen liksom andra anföranden skrev han mestadels själv. Dock hade Erlander 1953 äntligen fått en duglig sekreterare, den unge Olof Palme. Visserligen var Palme ibland en smula senfärdig (s. 145), men helt klart är att statsministern i honom såg en framtidsman.

Av stort intresse idag, när våldshot mot folkvalda politiker på alla nivåer tycks höra till vardagen, är att Tage Erlander inte någonsin antecknar något i den vägen. I samband med en visit av jugoslaviske vicepresidenten Edvard Kardelj på Harpsund den 10–11 oktober 1954 skriver Erlander att tre man från statspolisen "för en gångs skull" skulle bevaka lantstället "i natt och i morgon". Statsministerns formulering tyder på att han skulle ha önskat polisskydd oftare, men sannolikt menar han bara att det behövdes vid utländska besök.

De störningar som rubbade Erlanders jämvikt var inte hot om våld utan helt andra saker. Dagen efter jugoslavernas avresa, den 12 oktober, klagar statsministern över att journalisten Thure Höglund i *Morgon-Tidningen* ringt honom för att fråga om det skulle komma någon TT-kommuniké från förhandlingarna med norrmännen om ett nordiskt frihandelsområde: "Att statsministern skall behöva besvaras för en sådan sak är ju helt fantastiskt. Det betyder att man får avbryta en tankegång, som

man kanske är fången av för att ägna sej åt något helt likgiltigt. Överhuvudtaget blir det så småningom nödvändigt att skaffa mej en gardering så att de utifrån kommande störningarna inte skall bli helt omöjliga." Det är sannolikt att Erlander inte skulle ha besvärats fullt så mycket med småsaker om han varit mindre tillmötesgående till sin läggning, men det historiskt intressanta är förstås att landets statsminister var så oerhört lätt-tillgänglig.

Något som förtjänar att framhållas är de möjligheter till studier av Tage Erlanders personliga kontaktnät som dagböckerna erbjuder, i allt högre grad ju längre utgivningen framskrider. Vilka personer som Erlander satte värde på och lyssnade till framgår inte bara kvalitativt, genom dagboksförfattarens talrika personomdömen, utan detta kan också göras till föremål för kvantitativa studier. Eftersom dagböckerna fördes så gott som dag för dag under en lång följd av år, borde det vara möjligt att skapa en mycket god bild av författarens nätverk inom staten, partiapparaten och samhället i övrigt.

Utgivaren och hans medhjälpare Leif Andersson, vilken bland annat utarbetat marginalkommentarerna och personregistret, har inte gjort det lätt för sig. Sannolikt hade ingen klagat om dagbokssviten börjat utges helt utan marginalkommentarer, som ju vanligen inte alls förekommer i källpublikationer. Men har man en gång infört sådana blottställer man sig naturligtvis för kritik dels mot valet av vilka ämnen, som kommenteras, dels mot kommentarernas utformning. För min egen del finner jag dem ibland en smula övertydliga medan de i andra fall är till största hjälp för förståelsen. På ett liknande sätt kan det otroligt utförliga personregistret någon gång framstå som överarbetat (den på en enda sida i dagboksanteckningarna omnämnde Adolf Hitler ägnas exempelvis en presentation på mer än sju rader i registret), men på det hela taget är det naturligtvis till utomordentlig hjälp för läsaren. Allt som allt är Sven Erlanders edition av sin fars dagböcker ett förnämligt källutgivningsprojekt, som ovanligt nog förenar det historieve-

tenskapligt intressanta med det historiskt allmänbildande.

Björn Asker

SVANTE NORDIN

Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid.

Stockholm: Natur och Kultur, 2004. 563 s. inb., illustr., verk- & personreg.

Filosofi har kanske i högre grad än andra discipliner varit ett akademiskt territorium, mer eller mindre slutet för omvärldens blickar. Naturligtvis har det funnits företrädare som på ett eller annat sätt överbryggar klyftan mellan universitet och bildad allmänhet. Om synfältet begränsas till 1900-talets Uppsala torde Adolf Phalén, professor i Teoretisk filosofi 1916–1931, vara en typisk representant för den endast inom akademierna utövade lärdomen. Kollegan Axel Hägerström, professor i Praktisk filosofi mellan 1911 och 1933, bar däremot ett namn som säkerligen var känt långt utanför universitetsvärlden, även om de flesta iakttagare på distans antagligen knappast förstod innebörden av den "värdenihilism" som belackarna inom facket hånade honom för. När det gäller Ingemar Hedenius – som 1947 efterträdde Torgny T. Segerstedt, vilken i sin tur sedan 1938 hade innehaft den lärostol som några år tidigare varit Hägerströms – bortfaller inskränkningar som "torde", "säkerligen" och "antagligen". Hans renommé var utan tvivel störst inom den offentlighet, där han drog konsekvenserna av den filosofi han föreläste om *intra muros*.

Svante Nordin utomordentliga biografi ingår i Vitterhetsakademiens välbehövliga skriftserie "Svenska Lärde", där livsverk presenteras "som på avgörande vis påverkat de humanistiska vetenskaperna eller lämnat be-

stående bidrag till det svenska kulturarvet". 1994 gav Nordin i samma serie ut en levnadsteckning över Fredrik Böök. Men som undertiteln till den nya boken framhåller vill författaren också teckna en bild av de intellektuella strömningar som dominerade den epok under vilken Hedenius (IH) verkade. Till sitt förfogande har han bl.a. haft makarna H:s arkiv på Carolina Rediviva i Uppsala, vilket omfattar fler än tiotusen brev vid sidan av andra dokument.

Nordin slår inledningsvis fast att IH tillhör en svunnen epok och att hans insatser inom sitt eget ämne varit betydligt mindre än det inflytande han utövade på svensk teologi och – vill man tillägga – juridiskt tänkande. Men han betonar också IH:s moraliska mod, när denne envetet fortsatte på sin egen linje utan att ta hänsyn till vad som för tillfället var opportunt i det offentliga samtalet. Somt i hans tankevärld var "personligt och egenartat", somt "ytterligt representativt för det sekulariserade, avtraditionaliserade samhälle som tar form i Sverige efter andra världskriget" (s. 12).

På fädernet ledde IH sitt ursprung från en västgötsk släkt med många representanter för prästerskapet. Farfadern Per H. blev med tiden professor i allmän patologi, patologisk anatomi och allmän hälsovård i Uppsala, där han också fungerade som universitetets rektor under några perioder. Fadern Israel H. blev docent i praktisk medicin i samma stad och kungens förste livmedikus. Intresset för medicinsk etik liksom en benägenhet för depression och självtvivel förefaller ha gått i arv till sonen. Modern Anna å sin sida var norska och ävenledes uppvuxen i en burgen och intellektuellt livaktig miljö, men med juridisk orientering. Bröllopet stod i mars 1905 och i sinom tid utökades familjen med tre barn, där IH född 1908, var mellansyskon.

Sammanhållningen mellan barnen var obefintlig – vi "grälade och slogs oavbrutet" (s. 25) – och IH:s förhållande till föräldrarna var inte stort bättre. Vad som felades i kontakten mellan dem kunde han aldrig förklara och i sin självbiografi avstår han också från anklagelser

och självmedlidande. Den högborgerliga hemmiljö som han hela sitt liv var bunden till och revolterade mot kunde ur ekonomisk synpunkt knappast vara bättre: en paradvåning på Östermalm i Stockholm, dit man flyttat, och en åttarumsvilla vid Torsbyfjärden som fungerande som smarrnöje.

Uppväxt- och skolåren i Stockholm upplevde han "som en enda lång depression" (s. 22). Pubertetsupproret vände sig mot föräldrarnas konventionella kristendom, och sonen krävde att religionen i stället skulle tas på allvar. Dödsskräck och skuld känslor spädde på vantrivseln ytterligare. De överklasskolor han passerade igenom kännetecknades av brutalitet och pennalism. Han kom också att tillhöra de sämsta i klassen och lämnade Norra Latin 1926 med slätstruket studentbetyg. Naturligtvis fanns också ljuspunkter, kanske främst musiken och vänskapen med Ejnar Haglund, vars far var en av familjens närmaste vänner. Musicerandet och förtroligheten dem emellan skulle utvecklas vidare under många decennier i Uppsala.

Studentexamen betecknade IH "som den enda vändpunkten i mitt liv"; så "blev jag då befriad och kom till Uppsala" (s. 16, s. 39). Han började med att läsa grekiska via Markusevangeliet och Platon. Kristendomsniter vittnade bort, och vägen mot filosofin öppnade sig. På det området dominerades tänkandet av den s.k. Uppsalaskolan under Phalén och Hägerström. Centrala teser i dessas åskådning var, att värdesatser varken var sanna eller falska utan endast uttryck för känslomässiga reaktioner; det fanns inga objektiva värden; moraliska föreställningar, juridiska idéer och det sunda förnuftet var samtliga bemängda med metafysiska, vidskepliga element, vilka det var filosofens uppgift att avslöja. En radikal rationalism hade ersatt den äldre konservativa idealismen i Uppsalafilosofin.

Phalén och Hägerström utkämpade en gemensam strid mot representanter för andra tänkesätt, men det fanns också motsättningar mellan dem, främst rörande vem av de två som först formulerat de nya idéerna. IH

blev anhängare till Phalén. Som huvudinslag i dennes åskådning framträder en häftig kritik av subjektivismen, dvs. tanken att subjektet enbart kan ha kunskap om sina egna förnimmelser, vilket leder till motsägelser. Sådana finns även inom vårt vardagliga tänkande, och då detta utgör basen för filosofin blir den senare med nödvändighet också motsägelsefylld. Genom analys av de begrepp som använts av de stora filosoferna genom tiderna skulle motsägelserna spåras. Begreppen skulle därefter befrias från sina kontradiktioner och på så sätt lägga grunden för en "ren" filosofi. Hägerströmfalangen anklagade phalénarna för att deras väg kunde leda till skepticism. Dessa svarade med att urskilja föråldrad idealism hos motståndarna. Hägerströms läger dominerades av jurister, Phaléns av filosofer med mer varierad inriktning. De senare var dessutom fler och skulle visa sig mer framgångsrika.

Vid sidan av studierna gjorde IH en rad bekantskaper, somliga av livslång varaktighet, en del mer kortvariga eller med tiden förmörkade av personliga motsättningar, ofta i samband med konkurrens i tillsättningsärenden. Den tidigt bortgångne Gunnar Oxenstierna kunde lära den unga IH att det gick att behandla komplicerade filosofiska problem i en elegant, klar och lättillgänglig stil. Hos denne fann IH också ett glödande hot mot Stalin och Hitler samt ett intresse för Kierkegaard och Dostojevskij som han kunde dela. Hos den danske tänkaren kunde han känna igen sin egen revolt mot borgerlighet och konventioner, sitt tungsinne och sitt med tiden allt starkare förakt för kyrka och teologer. Han kallades honom senare "Nordens utan jämförelse största prosaförfattare" (s. 119).

Andra vänskapsband knöts med Konrad Marc-Wogau, Anders Wedberg och möjligtvis Ivar Segelberg, samtliga i sinom tid professorer i filosofi, ett ämne som snart helt och hållet skulle domineras av företrädare för ämnets analytiskt orienterade gren. Umgängeslivet på Västgöta nation var ett annat andningshål. Här och vid Akademiska kapellet konserter i universitetsaulan fram-

Recensioner

trädde IH under Hugo Alfvéns ledning som flöjtsolist och dirigent. Men viktigast var nog mötet med student-skan Astrid Andersson, som 1933 ledde till äktenskap och så småningom fyra barn.

Orosmolnen tornade samtidigt upp sig på den akademiska arenan. Efter Phaléns plötsliga bortgång hade Lundadocenten Anders Karitz kallats till hans efterträdare på lärostolen. Med IH:s ord tycktes dennes "huvudsakliga passion [...] vara att göra kål på vår framtid" (s. 59). Karitz hade onekligen besvärande paranoida tendenser i sin personlighet – bl.a. fruktade han för att mördas av IH – men det måste samtidigt understrykas att kotterierna i Uppsala gjorde allt vad de kunde för att förbittra hans tillvaro. Ibland gick man långt över gränsen för vad som kunde anses anständigt och humant.

När Karitz avgick med pension 1946 hade IH avlagt licentiatexamen (1933) och doktorsexamen (1936), i båda fallen med utgångspunkt i Berkeleys filosofi som i linje med skolans program självfallet visade sig vara genompyrt av motsägelser. P.g.a. Karitz' intriger ägde disputationen rum i Lund, men IH måste speciminera på en uppsats om Humes etik innan han 1938 förordnades som docent i Praktisk filosofi i Uppsala. Ernst Cassirer som flytt undan nazisterna och verkade som professor i filosofi vid Göteborgs högskola 1935–41 menade att de filosofiska striderna i Uppsala under 1930-talet "ställde till och med de Homeriska i skuggan" (s. 84). Senare, när han själv var etablerad, talade IH om "professorspatrisk" och universitetshuset med omnejd benämndes "förbrytarkvarteret" (s. 317).

Under kriget låg IH inkallad knappt ett år under skilda perioder. Vid permissionerna tjänstgjorde hans hem som en hjälpcentral för främst norska flyktingar. Sällskapslivet gled in i nya banor. Till gamla kamrater som Johannes Edfelt knöts sedan 1943 Knut Jaensson (som blev en fadersgestalt för IH) och Tora Dahl, en i stort sett friktionsfri relation eftersom man bemödade sig om att undvika samtalsämnen där deltagarna kunde förväntas inta motsatta positioner. Även Margit Abenius hörde till

Ingemar Hedenius. Teckning av okänd. Uppsala universitetsbibliotek.

kretsen, och det var närmast oundvikligt att en brytning med tiden skulle uppstå med anledning av hennes religiösa engagemang och svärmeri för diktare som Kaj Munk och Simone Weil.

På en annan front mötte IH Gunnar Myrdal och Herbert Tingsten. När den senare 1946 tillträdde som chefredaktör för *Dagens Nyheter* fick IH en plattform "som skulle göra honom till en av den nära efterkrigstidens mest uppmärksammade kulturdebattörer i Sverige" (s. 93). I november 1947 tillträdde så IH professuren i praktisk filosofi i Uppsala. Installationsföreläsningen blev samtidigt en programförklaring. Han gick till angrepp mot marxism, nythomism och existentialism som ovetenskapliga världsbilder i motsats till en filosofi byggd på symbolisk logik och begreppsanalys. Den senare stod för ett intellektuellt renhållningsarbete och

värnade om "den västerländska människans sanningsskrav" (s. 131). Ingen helhetssyn kan hålla måttet inför en rationell analys. I stället förespråkar föreläsaren en "etisk atomism", ett ställningstagande från fall till fall, som alternativ till en dogmatisk lojalitet. Den kontinentala filosofin var barbarisk. Nu gällde det att hämta inspiration från Cambridge och USA.

När IH tog sin lärostol i besittning hade han ett av sina främsta verk bakom sig, och två år senare skulle den bok som kanske främst associeras med hans namn ges ut. I *Om rätt och moral* (1941) omtolkades Hägerströms värdefilosofi, vilket bl.a. innebar att rättsvetenskapen, som denne hade dömt ut, återupprättades. (Helt följdriktigt promoverades IH till juris hedersdoktor 1979.) IH:s filosofi hade ändrat inriktning, och Nordin talar t.o.m. om ett "genombrott [...]", något som visade sig nytt och epokgörande också för hela den svenska filosofins vidkommande" (s. 102). Den forna Uppsalaskolan framstod nu som dogmatisk. Under påverkan av den logiska empirismen och de engelska filosoferna Bertrand Russell och G.E. Moore rehabiliterades det sunda förnuftet, "common sense" och begreppsanalysens innebörd omtolkades.

Men den stora bataljen inleddes 1949 med utgivning av försäljningssuccén *Tro och vetande*. Här hävdades att kristendomen var osann och oförenlig med ett modernt bildningsideal, vilket måste vila på sekulariserad grund. Föreställningen om en kärleksfull Gud kunde enligt författaren inte förenas med försoningsläran, och doktrinen kom därtill i konflikt med andra faktiska sanningar, t.ex. genom sin tro på underverk och själens odödlighet. När Lundateologerna – vilka ville "tona ned kristendomens sanninganspråk och förneka risken för en konflikt med vetenskapen" (s. 159) – gick i svaromål stod de sig slätt. Gustaf Aulén, Anders Nygren och Ragnar Bring var helt enkelt inte skolade i den nya analytiska filosofins argumentationsteknik.

I den våldsamma debatt som sedan följde och som lockade deltagare långt utanför filosofernas och bisko-

parnas skara beskylldes IH för arrogans, dogmatism och brist på förståelse för det andliga livets särart. Han svarade genom att erkänna kristendomens värde som poesi eller som uttryck för de livets villkor och begränsningar människan har att leva under, men han bestred att man inom läran kunde finna sanningar om livet. Långt senare skulle han återvända till kristendomen med boken *Helvetesläran* (1972). Den nytestamentliga doktrinen granskades och IH hävdade att den var av äktkristet ursprung och att präster och teologer försökte gömma undan den för att inte ställa till oro i leden.

I en utredning om moralens förutsättningar något senare fann IH dem i utilitarismen. Det är en handlings följd som avgör om den är rätt eller ej. Några absoluta etiska normer existerar inte. Här kan inga plikt-kollisioner uppstå, menade han, men tvingades senare revidera sitt synsätt och medge att det kan finnas undantag från nyttomoralen. Om man anser att tillvaron är övervägande ond, bör man givetvis arbeta för att allt liv skall utplånas. Då skulle värdekalkylen sluta på noll i stället för med en minuspost. Men rekommendationen är absurd. Pessimism och utilitarism kolliderar, och den senare måste ge vika. Men han kunde finna ett tillämpningsområde för den inom straffrätten. Den "behandlings-teori" han ställde sig bakom kom emellertid på 1980-talet att attackeras av förespråkare för en äldre allmänpreventiv "vedergällningsteori".

Genom dessa arbeten hade IH befäst sin ställning som samtidens kanske främste radikala idédebattör: intelligent, ilsken och stridsglad, stingslig och långsint, infam, humoristisk och med en beundransvärd förmåga att uppfinna nya invektiv. Tyvärr saknade han också självkritik. Nordins redogörelse flyter i fortsättningen fram i parallella fåror: IH som akademisk intrigör och offentlig debattör, som tidningsman, som sällskapsbroder och slutligen som skriftställare, kritiker, prosaist, poet och den filosofiska essäns virtuos.

Bland de många skärmytslingarna – akademiska och andra – skall här endast nämnas fejderna med Marc-Wo-

Recensioner

gau (som dock inte nådde offentligheten) och Harald Ofstad, med Sven Lindqvist, Lars Gustafsson, Elisabet Hermodsson och Lars Bäckström, åtskilliga andra namn att förtiga.

På DN:s debattsidor drev paret Tingsten-IH ett försvar för demokratin och västmakterna mot alla totalitära imperier, IH dock utan att argumentera för en anslutning till Atlantpakten och för svenskt atomvapen. De angrep den s.k. "tredje ståndpunkten", rasförtryck, kyrkan, monarkien och ordensväsendet samt försvarade staten Israel. Det är som synes de stora, gärna moraliskt färgade frågorna inom politiken som fånglade IH. Därtill önskade han att de teologiska fakulteterna skulle upplösas och föras över till den humanistiska.

Även om de två giganterna ofta hade liknande åsikter var det personliga förhållandet mellan dem tidvis spänt, i synnerhet då IH:s böcker fick njugg kritik i tidningen. Relationen till Tingstens avlösare Olof Lagercrantz var om möjligt ännu sämre, i synnerhet sedan nya vänstern övertagit kultursidorna. IH fann att hans artiklar refuserades eller blev liggande, och anmälningarna av hans böcker blev alltmer negativa.

1949 installerade han och familjen sig i Katthammarsvik på Gotland, vilket blev en tröstekälla när depressionerna ansatte honom. Hit eller till villan i Kåbo i Uppsala kom en ström av gäster: Stina Aronson, Vilhelm Moberg och Sven "X-er" Erixson, Bror Hjorth och Tage Aurell (vilkas beundran för Stalin fördömdes), Erik Lindegren och Gunnar Ekelöf (vilkas under alkoholpåverkan uttalade sarkasmer om IH:s författarskap berörde honom illa), Jan Fridegård (som förbjöds tala om spiritism). Närmast honom torde Harry Martinson, Rabbe Enckell och Gunnar Björling ha stått. I samband med dem nämns inga vredesutbrott eller förbittrade utjutelser.

I sina filosofiska arbeten myntade IH en mängd termer som kom att spela en betydande roll i samtidsdebatten, och som långt ifrån bör ha spelat ut sin roll än idag. Med "religiös oskuld" avsåg han en likgiltighet för religiösa frågor. Själv saknade han den och såg med avund

på dem som besatt den. Hans ateism innebar en brist och en längtan, därav hans oro, önskan om befrielse, svärmod, ångest, pessimism och hat. En annan term var "kvalterrorism", en attityd som godtog eller t.o.m. krävde lidande, eftersom detta tydde på en grad av högre själslig förfining och tro än den lycklige och harmoniske kunde äga. "Patetisk tro" (som ej behövde handla om religiösa företeelser) syftade på en engagerad tro, som inte baserade sig på ett eftertänksamt vägande av skäl för och emot. Den moderna kristna människan var ett offer för en sådan tro. Själv hörde han till "den patetiska otrons offer". Han var en människa som gärna ville tro men som hindrades av förnuftsskäl.

Vid 1960-talets mitt intog företrädare för den nya vänstern centrala positioner i kulturlivet, och IH marginaliserades som en förlegad representant för etablissemangen. Hans angrepp på den militanta marxismen redade också de unga. Han fick också försvara sitt ämne på de akademiska institutionerna mot kraven på kursplanerevidering i kommunistisk och kontinentalfilosofisk riktning, mot kraven på nya undervisningsformer och en nedmontering av det auktoritära professorsväldet. Ytterligare en anledning till bekymmer var att den matematiska logiken – som han knappast behärskade mer än ytligt – bredde ut sig på bekostnad av annan filosofi och filosofihistoria.

En av de sista stora kulturradikala konfrontationerna gällde dödshjälpsfrågan. Den inleddes 1963, och IH blev tio år senare vice ordförande i aktionsgruppen Rätten Till Vår Död. Motståndarna gjorde jämförelser med nazisternas eutanasiprogram och hävdade att bakgrunden och motivet egentligen var att spara pengar åt sjukvården. Under de sista åren företog IH också några större utlandsresor. Han var under närmare ett och ett halvt år 1968–69 gästprofessor i Detroit och innehade samma position vid universitetet i Nairobi fem månader 1979–80.

När han avgick med pension 1973 lyckades han inte få någon av sina egna elever till efterträdare, vilket till en

del var hans egen förskyllan. Under de nio år han hade kvar att leva gav han ut inalles åtta böcker. På slutsidorna av biografen försöker sig Nordin på en summering av IH:s livsgärning. Han konstaterar först och främst att livsproblemen tilldrog sig hans intresse i högre grad än de fackfilosofiska frågorna, men också att han utnyttjade den analytiska filosofins redskap för att bringa ordning och reda i kulturdebatten.

IH:s tänkande byggde på två premisser: den intellektuella moralens maxim (tro endast på det som det finns intellektuella skäl att hålla för sant) och utilitarismen. Men kan båda förenas utan inkonsekvenser? Förtjänstfullt och tydligt utreder Nordin några problem som lätt kan uppstå. Vad händer om vetenskapens sanningar leder till en verklighetsuppfattning som gör oss olyckliga? Är inte en grundlös illusion som gör oss harmoniska att föredra? Sanningar har inte alltid de bästa konsekvenserna.

Har IH:s åsikter någon aktualitet idag eller är de ohjälpigt föråldrade, frågar Nordin till sist. Han pekar på att de helhetssyner IH bekämpade med några undantag (ekologism, veganism, feminism) är på reträtt. Antikommunismen är nu "den enda anständiga hållningen" (s. 521). Nyttö- och välfärdsstatsmoralen och religionskritiken har stadfäst och accepterats, om än inte den militanta ateismen. IH:s tro på en objektiv kunskap inom samhällsvetenskaperna och humaniora har dock helt övergivits. Kanske är han också oroande och tidlöst representativ genom sin inställning till existensen: "Längtan efter en annan verklighet än verkligheten övergav honom inte, så långt var han en religiös natur. Insikten att ingen verklighet finns utom verkligheten gav heller inte vika. Så långt var han ateist och pessimist. I hela sitt liv sökte han det omöjliga, försoning med tillvarons grundvillkor. Han fann den aldrig" (s. 524).

Nordins bok är en glänsande skildring av den vitala åsiktsbildningen och debatten i Sverige decennierna före och efter 1950. Som sådan borde den finnas i varje humanists bokhyllor. Den har därtill ytterligare förtjänsten

att åskådligt skildra och bevara till minnet de oförglömliga drabbningar på Villavägen 7 i Uppsala, till vilka årtskilliga unga och äldre studenter i likhet med recensenten haft förmånen att vara åsyna vittne.

Pär Hellström

KNUT STÅHLBERG

De Gaulle: Mannen som var Frankrike.

Stockholm: Norstedts, 2004. 576 s., inb., illustr., litteraturförteckn., personreg.

Den unge Knut Ståhlberg (f. 1919) anlände till Paris 1946. Snart nog hade han etablerat sig som journalist och kunde ses rapportera om franska förhållanden i ett antal svenska avisor, bl.a. *Aftontidningen*. Längre fram väntade uppgifter som radorapportör och därefter teve. In på bara kroppen har denne man som tidsvittne under många år kunnat avläsa efterkrigstida kastvindar och stormbyar inom fransk politik. I generationen efter Victor Vinde och Sven Aurén torde få kunna mäta sig med honom i fråga om kunskaper och personliga erfarenheter, när fransyska ämnen kommer på tal. I självbiografiska böcker har han under ett årtionde med personligt röstläge berättat om sitt liv och sina upplevelser av franskt samhälle och fransk tillvaro. Böcker som *Storklockan i Paris* (1995), *Ett hörn av paradiset* (1997), *Paris på de älskandes tid* (1998) och *Det förflutnas ständiga närvaro* (2002) rymmer mycket av samtidshistoria: porträtt, situationer, bakgrunder, stämningar. Sättet att berätta präglas av engagemang och synskärpa. Röstläget är oefterhärmligt modulerat – gestiken är synlig mellan raderna.

I den nya boken om Charles de Gaulle har Ståhlberg samlat sig till en *tour de force*. Omgående skall sägas, att

"Europa? Ja, det är jag." – Martin Lamms teckning i Dagens Nyheter 1963 återspeglar mycket av den uppfattning om Charles de Gaulle som återfanns inom svensk och övrig europeisk opinion under dessa år: den franske presidenten i rollen som Kung Sols arvtagare.

detta är ett imponerande arbete, grundat på gedigen kunskap, vilja till opartiskhet, bred beläsenhet, förståelse av de särskilda villkor som gällde vid ett visst tillfälle, insikter om franskt kynne. Att författaren skriver med utsikt från ett franskt perspektiv skall inte läggas till last: dels har det varit ofrånkomligt, dels är det en förtjänst eftersom så många andra framställningar av efterkrigstida händelser präglats av anglosaxiska förutsättningar. Rapportereringen i svenska medier kring de Gaulle och den hållning denne intog i känsliga frågor under de år det begav sig utmärktes inte sällan av distansering och brist på förståelse av de specifikt franska infallsvinklar, vilka diktade den franske presidentens politik. En hel del han gjorde tycktes obegripligt och syntes förankrat i en föråldrad världsbild. Andra beslut framstod i efterhand som uttryck för klarsynhet och visdom. Värdet av de stora

insatserna i de Gaulles karriär – etablerandet av motståndsrörelsen Det fria Frankrike i Storbritannien under ockupationsåren, oviljan att på någon punkt gå Pétain och Vichyregeringen till mötes, agerandet för att hindra att Frankrike likt Tyskland indelades i ockupationszoner efter befrielsen, handläggandet av den algeriska frågan, ja t.o.m. stärkandet av presidentmakten i den nya författningen 1958, hävdandet av europeisk självständighet visavi i USA och ett USA-styrt NATO – framstår i efterhand som rimliga om än i vissa fall diskutabla hållningar. I avvecklandet av Algeriet-frågan framträdde de Gaulle som en statsman med klar och framtidsinriktad uppfattning. Hans agerande under kriget 1939–45 är höjt över alla tvivel. Även kontroverserna med Churchill och Roosevelt framstår i efterhand, när fler dokument kommit i dagen, som uttryck för strävan efter oinskränkt fransk suveränitet och demokratiska friheter. I kraft av överlägsenhet i fråga om materiella resurser visade ofta de två engelskspråkiga allierade en tendens att behandla ledaren för Det fria Frankrike på ett nedlåtande sätt.

Charles de Gaulle föddes 1890 i Lille i norra Frankrike. Men i själva verket var han parisare: familjen hade bott i huvudstaden i fyra generationer och bodde där egentligen fortfarande när Charles föddes. Skälet till att Lille blev hans födelseort var att modern Jeanne, född Maillot, härstammade från staden och att enligt traditionen mödrar skulle föda sina barn i den stad de själva härstammade från.

Fadern Henri de Gaulle var lärare och undervisade i litteratur, filosofi, historia, matematik och latin vid ett jesuityceum på rue de Vaugirard i Paris, en skola där även sonen skulle fullgöra sina tidiga läroår. Båda föräldrarna upplevde starkt ett tomrum i fråga om tradition och förlust av djupare livsvärden som efter hand utbrett sig efter Franska revolutionen. Idéer hämtade från Charles Maurras och Action française präglade hemmiljön. I memoarerna nämner Charles de Gaulle två viktiga händelser, vid sidan av mer ordinära religiösa och sociala konflikter i franskt samhällsliv, vilka kom att prägla

pojkkåren: Fashodaincidenten och Dreyfussaffären. Trots sin konservatism ställde sig fadern på dreyfussardernas sida i den uppsplitande tvisten. Någon antisemitism förekom inte i familjen de Gaulle, men samtidigt hade man svårt att godtaga antiklerikalismen och antimilitarismen hos dem som slöt upp bakom den anklagade Dreyfus. Svaghet utåt och splittring inåt var uppenbarligen utmärkande drag för det samtida Frankrike. Att på olika sätt motverka sådana tendenser skulle Charles de Gaulle göra till livsuppgift. I sin bok *Le fil de l'épée* (1932) skulle han senare skriva: "En handlingens man kan inte tänkas utan en stor dos av egoism, högmod, hårdhet och list. Men man accepterar det, och han får till och med en skarpare profil, om han begagnar sig av allt detta som medel för att uppnå något stort." Strax dessförinnan i samma bok hade han påpekat: "Ingenting kan göras utan stora män, och som är stora därför att de velat vara det." Någon gång under tidiga år bör uppgiften att axla ansvaret för fosterlandet ha utkristalliserat sig i den unge Charles medvetande. Tyvärr skriver inte Ståhlberg särdeles mycket om ynglingens intellektuella och moraliska mognad, möjligen därför att huvudpersonen själv varit sparsam med uppgifter därom.

Efter utbildning vid Saint-Cyr, dit Charles de Gaulle kom 1909, väntade tjänstgöring vid ett regemente. Den unge mannen valde det 33 infanteriregementet i Arras. Säkert var han klart medveten om, att det var från just det vapenslaget flera av Frankrikes politiska ledare under åren hämtats, sedan de skaffat sig meriter på slagfältet. Chef för 33 infanteriregementet i Arras var den 56-åriga översten Philippe Pétain. Denne representerade något nytt inom fransk militärdoktrin: han hävdade att det inte var den häftiga attacken med påskrivade bajonetter som avgjorde utgången på slagfältet utan intensitet och uthållighet i själva eldgivningen.

Underlöjtnanten och sedermera kaptenen de Gaulle skulle komma att beundra sin regementschef. Mellan de två utvecklade sig en relation byggd på ömsesidig re-

spekt. I flera avseenden påminde deras karaktärer om varandra. Ändå skulle de två längre fram ställas som antagonisterna mot varandra, därför att den ene aldrig kunde förlika sig med en uppgivenhet som tycktes dikterad av själva tidsandan. En stor del av Charles de Gaulles politiska insatser senare i livet skulle just bli detta – uppror och besvärjelse mot situationer som tycktes föreskrivna av anonyma historiska krafter. Hela hans öde framstår i efterhand som en demonstration av det personligas betydelse i det kaotiska nuet.

För en ung officer erbjöd krigsutbrottet 1914 stora möjligheter, om han ville klättra uppåt i hierarkien. I memoarerna skriver Charles de Gaulle senare, uppenbarligen med en efterklokhetens rodnad inför sitt lärt sinne från tidiga mannaår: "Jag måste erkänna att jag i min första ungdom utan avsky sett fram emot och förhärsligt detta okända äventyr. Kort sagt tvivlade jag inte på att Frankrike skulle få genomleva gigantiska prövningar och att intresset i livet var att få stå till förfogande och göra landet en stor och uppmärksammas tjänst och att jag en dag skulle få tillfälle att göra det."

Någon riktig succé blev inte kriget för kapten de Gaulle. Han sårades tre gånger. I slaget om Verdun 1915 fick ha en fientlig bajonett genom benet, tappade medvetandet och togs till fånga. Hans befäl trodde att han stupat, och Pétain skrev i hedersamma ordalag om sin fallne underlydande. Två år och åtta månader tillbragte kapten de Gaulle i tysk fångenskap.

Vad som följer under mellankrigstiden är hans militära avancemang och ett militärt författarskap. Ståhlberg nämner förvånande nog inte alls, att Charles de Gaulle faktiskt deltog i det polska krigståget mot Sovjetunionen sedan världskriget tagit slut. Man hade gärna velat få klarlagt vilka bevekelsegrunderna var bakom detta äventyr – avsky för den nya regimen i Ryssland eller önskan att skaffa sig mer erfarenhet av krigets vardag?

Ståhlberg följer i sin framställning Charles de Gaulles öde, så som detta skildrats av andra biografer, t.ex. Jean

Lacouture, en skribent han även kunnat rådgöra med. Mått efter svenska mått är Ståhlbergs biografi över Charles de Gaulle en äventyrlig volym – omdömet då uttalat i god avsikt. Författaren har borrar sig ned i historiska lager, där nog ingen svensk pannlampa dessförinnan lyst i labyrintherna. Hans berättelse om en storslagen gestalt, som i unga år länkade ihop sitt personliga öde med Frankrikes – och Europas – i klart medvetande om att denna ödesgemenskap även kunde bli tyngande, är på alla vis ett hetsande äventyr att taga del av. Dessutom utgör boken levande epik, förmedlad av en värmande och angelägen röst. Detta är personhistoria när den är som bäst: den förlorar aldrig ur synfältet de vidare sammanhang, där det personliga ödet vindlar sig fram. Historien från alldeles nyss anmäler sig och förklarar sin närvaro i form av samtid.

Det faktum att Charles de Gaulles engagemang i det polsk-sovjetiska kriget inte berörs förvånar. En mindre men likväl inte oväsentlig uppgift (s. 358) gäller kapitulationsdatum för Diên-Biên-phu borta i Franska Indokina. Författaren nämner att den franska fästningen föll den 7 april 1954 för general Giaps styrkor. Rätta förhållandet är, att det hela inträffade precis en månad senare.

Olof Hägerstrand

PER NILS JENSELT (RED.)

Minnesrunor. Fyrtionde samlingen.

Stockholm: Sancte Örjens Gille, 2004, 188 s., illustr.

Axel Rudolf Lindblad (1874–1944) föddes i ett lantbrukarhem i Vånga socken, Östergötland. Efter att ha genomgått Norrköpings tekniska elementarskola arbetade han några år som elmontör i Stockholm. 1902 anställdes han vid Elektriska AB Magnet i Ludvika av ställföreträ-

dande bolagschefen, vilken genom en bekant i Norrköping erfarit att unge Axel var en duktig pojke. Ordinarie chefen, som var sparsam, ansåg befattningen obehövligen men lät dock pojken gå kvar mot ringa ersättning som assistent till instrumentföreståndaren. När den sistnämnde efter ett par år lämnade firman förordnades Axel till hans efterträdare. Hastigt nog hade man fått upp ögonen för ynglingens ovanliga kapacitet, energi och uppfinningsrikedom.

Sin sparsamma skoluterbyggnad till trots kom Axel Lindblad att bli en storman och nyskapare inom svensk industri. På grundval av hans insatser kunde bl. a. Bolidenmalmen lokaliseras, brytas och förädlas. Han belönades rikligt och välförtjänt med hedersdoktorat och medaljer samt med ledamotskap i vetenskapliga akademier.

Efter förberedande överläggningar i sitt hem i Djursholm med bl. a. bruksdisponenten och samlaren Carl Sahlin inbjöd Axel Lindblad den 22 april 1921 ett knappt tiotal herrar med anknytning till svensk gruvindustri och bergshistorisk forskning till Hotell Kronprinsen i Stockholm. På hans initiativ konstituerades där denna dag, S:t Georgsaftonen "kl. 7.59 e.m." *Sancte Örjens Gille* som "en ny sammanslutning av etisk och kulturbärande natur". Förebilden var det gamla bergsmannagillet vid Falu gruva, *Convivium Sancti Georgii in monte cupri*, belagt sedan 1400-talet.

Det nya gilletts uppgift skulle vara att erbjuda sällskaplig samvaro mellan bergsmän av skilda kategorier men också att stödja och främja kulturhistorisk forskning inom bergshantering. Sistnämnda syfte har Gillet tillgodosett genom att från 1921 utge en kulturhistorisk skriftserie i sammanlagt 14 häften och därefter från 1928 den mer omfattande serien *Med Hammare och Fackla*, från början en årsbok men senare med glesare utgivning. Senast utkom volym XXXVIII (2004). I volym XXVI (1971) tecknar museichefen Torsten Althin det då femtioåriga Gillets historia. En koncentrerad historik har senare publicerats i två upplagor med teologie hedersdoktor

Lars Ridderstedt som författare. Antalet medlemmar år 2004 var 580.

Ur personhistorisk synpunkt intressant är att Gillet med början 1926 även utger en serie nekrologer över avlidna gillesbröder, ursprungligen under namnet *Dödsrunor* (samling 1–31) men därefter benämnda *Minnesrunor*. Liksom den tidigare omnämnda skriftserien utkom även dessa levnadsteckningar från begynnelsen årligen men med likaledes utglesad periodicitet har man nu nått fram till samling 40.

En återblick på de tidigare 39 samlingarna ger vid handen att i dessa sammanlagt 838 personer fått sina runor tecknade, i flertalet fall av "överlevande" gillesbröder. Yrkesmässigt dominerar givetvis bergsmän i vidsträckt bemärkelse, d.v.s. bergsingenjörer eller ingenjörer med annan teknisk högskoleexamen, geologer, bruksmän med teknisk, skogsvetenskaplig, merkantil eller militär bakgrund och jurister, ofta ombudsmän eller med annan anknytning till fr. a. järn- och stålindustrin. Men många andra yrkeskategorier är också representerade. Att prästerskapet är företrätt har sin grund i gillet stadgar, som föreskriver att präst alltid skall närvara vid gillet stämmor. I skaran finner man också läkare, officerare, bankmän (Marcus Wallenberg, Gustaf Söderlund, Ernfrid Browaldh), arkiv- och museimän (Ingvar Andersson, Gösta Berg, Åke Kromnow), journalister m fl. Åtminstone en skald finns med (Karl-Erik Forsslund), en bildhuggare (Nils Sjögren) och en musiker (Victor Wiklund).

Minnesteckningarnas kvalitet varierar genom åren. Några har karaktären av korta äreminnen under det att andra tämligen utförligt skildrar vederbörandes livsgärning. I vissa fall har närstående hållit i pennan såsom när professor Georg Wästlund skriver om sin svärfar professor Carl Heuman. I ett fall förekommer två runor över samma person (byggmästare Anders Diös).

Den nu föreliggande samling 40 erbjuder sammanlagt 45 biografier med tillhörande bild inom ett utrymme av vardera två till tre sidor med en enstaka utvidg-

ning till sex. Den yrkesmässiga fördelningen är följande: 31 ingenjörer, 3 ekonomer, 3 officerare, 2 präster och en vardera av kategorierna läkare, bankmän, jurister, skogsmän, geologer och museimän. I skaran finner man några även utanför bergsmannakretsar välkända personer, såsom Lars De Geer och Hans Åkerhielm.

Som "runristare" dominerar redaktören Per Nils Jensfelt, själv bergsingenjör, med fem egna alster och som medförfattare till ytterligare fem. Dessa runor, kännetecknade av rikhaltig dokumentation beträffande förfäder och efterkommande, utbildning och livsverk samt med en avslutande personlig karakteristik, synes på ett lyckligt sätt ha blivit mönsterbildande även för flertalet övriga skribenter. Det personhistoriska värdet av denna samling liksom av dess närmaste föregångare – med samma redaktion – får därför generellt anses vara något större än av de äldre i serien, dock med ett antal undantag i båda riktningarna.

Den aktuella samlingen är försedd med ett alfabetiskt register över samtliga runor i samling 1–40, vilket ytterligare förhöjer dess värde. Serien i sin helhet finns tillgänglig bl.a. i Jernkontorets bibliotek i Stockholm.

S. Gunnar Edlund

Bland medarbetarna

Björn Asker

F. 1956. Fil. dr i Historia vid Uppsala universitet 1983 på avhandlingen *Officerarna och det svenska samhället*. Numera docent och tillika universitetslektor i ämnet Arkivvetenskap vid samma läroanstalt. Senast utgivna bok: *I konungens stad och ställe: Länsstyrelser i arbete 1635–1735* (2004). Redaktör för PHT 1991–1995.

Helmuth Backhaus

F. 1938. Historiker, Dr phil. i Göttingen. Arkivråd vid Riksarkivet i Stockholm.

Anders Breitholtz

F. 1944. Civilekonom och fil. kand. i bl.a. Ekonomi, Konstvetenskap och Estetik. Driver ett litet företag och skriver om konst i olika tidningar och tidskrifter. Har skrivit om sin egen släkts historia från 1650 till nutiden i *Åtten Breitholtz: Från hansatid till stormaktstid* (1998). En uppföljande del är på kommande.

S. Gunnar Edlund

F. 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus med specialbehörighet i internmedicin och geriatrik. Har under årens lopp medverkat med recensioner i bl.a. *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen*, *Fritt Militärt Forum* och PHT.

Lars Ericson

F. 1957. Docent i militärhistoria. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien och ordförande i Svenska militärhistoriska kommissionen. Har författat ett flertal böcker, varav de senaste är *Stockholms historia under 700 år* (2001) och *Svenska knektar: Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (andra rev. uppl. 2002). Ledamot av Personhistoriska samfundets styrelse.

Gunnel Furuland

F. 1964. Fil. lic. och bibliotekarie. Arbetar f.n. på en avhandling i Litteraturvetenskap om utgivning av skönlitterära häftesserier från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier.

Bo G. Hall

F. 1938. Jur. kand & fil. mag. Ledamot av Krigsvetenskapsakademien. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003. Därefter doktorand vid Historicum i Uppsala. Avhandlingsarbetet avser biografen som vetenskaplig metod med syftet att tillämpa resultaten på Christian Lundeberg. Har – bl.a. som redaktör – publicerat ett antal kulturhistoriska verk, t.ex. *Ångbåtarnas Ådalen* (1983), *Mälarhöjden med omnejd* (1986; fem upplagor), *Strandhugg längs Ångermanälven* (1989), *Bellman på Hägersten* (1990), *Bellman var där* (1997), *Gästrik-Hälsinge nation 350 år* (1996), *Gutår båd natt och Dag!* (1999), *Kommerskollegium 350 år* (2001). Vice ordförande i Bellmansällskapet. Medverkar som litteraturanmälare och kåsör i *Tidningen Ångermanland*, *Härnösand*. Utkom under våren 2005 med biografen *Storsvensken som blev fredsfurst: Statsmannen och brukspatronen Christian Lundeberg*.

Pär Hellström

F. 1943. Docent i Litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

Anna Larsson

F. 1967. Fil. dr i Idéhistoria vid Umeå universitet år 2001 på avhandlingen *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*. Arbetar f.n. som forskare vid Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet. Den pågående studien behandlar idéer om musik, musikutbildning och folkbildning vid Framnäs folkhögskola och denna skolas utveckling från folkbildningsinstitution till musikhögskola.

Åke Lilliestam

F. 1925. Fil. dr i Idé- & lärdoms historia, förste bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Red. för PHT 1973–1980.

Werner Pursche

F. 1927. Fil. dr i Historia, f.d. landsarkivarie, Vadstena. Har publicerat *Byggmästareämbetet i Stockholm 1700–1846* (1989), avsnittet "1660–1719" i *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (2000) samt uppsatser i historiska och arkivvetenskapliga ämnen.

